

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):1-13 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Mahallî Kaynakların Değerlendirilmesi ve Antepli Divan Şairleri Örneği

Halil İbrahim Yakar*

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Böl., Gaziantep.

Özet. Bir şehrin türlü özelliklerini ortaya koyan ve şehir monografileri olarak adlandırılan çalışmalar edebiyatımızda yok denecek kadar azdır. Eski Türk edebiyatının tam olarak oluşturulabilmesi için şehir monografilerinin ve kroniklerinin tamamlanması mahallî durumda olan fakat şu veya bu şekilde edebiyat tarihi kitaplarına girememiş eser ve şairlerin gün ışığına çıkarılması gerekmektedir. Mahallî kaynaklarda yer almış olmasına rağmen genel kapsamlı eserlere dahil olamamış birçok şair ve yazar mevcuttur. Osmanlı şiirinin tam teşekküllü olarak masaya yatırılabilmesi için mahallî kalmış yazar ve şairlerin de araştırma alanlarına sokulması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu sahasında yazılmış tezkireler giren Antepli divan şairi sayısı 26 iken mahallî kaynak durumundaki cönk, mecmua, divan divançe ve basılı eserler üzerinde yapılan araştırmalar sonucu bu sayı 117'ye ulaşmıştır. Osmanlı coğrafyasında şiir yazan şairlerin memleketleri göz önüne alınarak yapılan çalışmada 11. sırada bulunan Antep'in bu durumu, şehrin geçmiş dönemdeki kültürel altyapısının ne kadar derin olduğunu da ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Antepli divan şairleri, Tezkire, Divan

Evaluating Local Sources and Divan Poets of Antep as an example

Abstract. The works that are devoted an exploring different feature of a city and are called as the city monographs, are guide rare. In order to effectuate the classical Turkish Literature, it is needed to finalize these city monographs and chronicals, and to bring local and non-mentioned books in the literary history books, and poets into the light. There are many poems and writes who are not included in comprehensive books although they are listed in local sources. In order to study deeply Ottoman poetry, those local poets and writes must be the subject of the studies. Although the number of poets of Antep who were mentioned in tezkires (a bibliographical dictionary) is 26, we reached the number of 117 after studying the local works like journals, divans and cönks. Antep is in the 11th place when we consider the place of birth within the Ottoman geography and this situation shows that this city has a very profound cultural background.

Key words: The Divan Poets of Antep, Tezkire, Divan

I. GİRİŞ

Osmanlı toplumunda yazılı kültürün gelişmesinde şehir hayatı önemli bir işleve sahiptir. Özellikle yazılı edebî metinler, şehir kültürüne ve şehri kültürel yönden besleyen alt etmenlere ihtiyaç duyar. Divan edebiyatı alanında eser ortaya koyabilecek şahsiyetler, şehrin bu eğitim ve kültür imkanlarından faydalanırlar. Klasik edebiyatın tasavvufî boyutu da belli bir gelenekten

beslenir. Bu iki özellik, yerleşik yaşamın sosyal ve kültürel aktivitelerinden olan medrese ve tekke kültürüne yönelmeyi gerektirir. Gaziantep eski dönemlerde, medrese ve tekkeleriyle şair ve mutasavvıfların yetişmesine zemin hazırlayan bir şehirdir.

Eski edebiyatımızın biyografi eser türüne giren şuara tezkirelerinde, şahıslardan bahsedilirken -çok az istisna olmakla birlikte- şairlerin doğum yerleri de verilmiştir. Bütün tezkireler toplu olarak incelendiği zaman şehirlerdeki şair istatistikleri, bize bir şehrin kültürel ve sanatsal etkinlik bakımından Osmanlı kültür hayatındaki gücünü ortaya koyan önemli ipuçları vermektedir. Yine pek az istisna hariç tutulursa; bir şehrin konumu ve stratejik durumu, kültürel faaliyetleriyle paralellik arz etmektedir. Siyasi anlamda şehir ne kadar etkili ise bir süre sonra aynı ağırlığın kendini kültürel alanda da hissettirdiği görülmektedir (İsen, 1997:77).

Bir şehrin türlü özelliklerini ortaya koyan ve şehir monografileri olarak adlandırılan çalışmalar edebiyat tarihimizde fazla bir yer işgal etmezler. Tam teşekkülü Türk edebiyat tarihinin ortaya konulabilmesi için şehir monografilerinin tamamlanması, mahallî durumda kalmış fakat edebiyat tarihi kitaplarına girememiş eser ve şairlerin gün ışığına çıkarılması gerekmektedir.

Yerel kalmış şahsiyetlerin tanınmasını ve Türk edebiyat tarihine kazandırılmasını amaçlayan bu çalışmalar vasıtasıyla homojen bir yapıya sahip olan divan şiirinin, Osmanlı coğrafyasındaki dağılımı daha net görülmektedir. Tezkireler belli başlı şehirlerde yaşamış ve tanınmış olan şairleri bünyelerinde barındırmaktadırlar. Klasik edebiyat özelliği taşımış olmasına rağmen genel kapsamlı edebiyat tarihi kitaplarına giremeyen pek çok divan şairi mevcuttur. Yapılan araştırmalar, klasik şuara tezkirelerinde sayısal olarak daha az şaire sahip şehirlerdeki şair sayısının, mahalli kaynaklardaki şairlerin de eklenmesiyle bir hayli yekun tuttuğunu ortaya koymaktadır.

Genellikle Taşra üniversitelerinde görev yapan akademisyenler tarafından kaleme alınan çalışmalarla divan şiirinin merkez dışındaki dağılımı ve etkisi daha net olarak ortaya konulmaktadır. Taşra üniversitelerinin sosyal bilimler alanında görev yapan öğretim elemanlarının bir görevi de bölgesel ve yerel kaynaklı çalışmalar yaparak veya lisansüstü çalışmalar yaptırarak şehirlerin kültürel haritalarını ortaya çıkarmalarıdır. Klasik Osmanlı tezkirelerinin yanı sıra mahallî kaynakların da incelenmesi sonucu hazırlanan çalışmalardan bazıları şunlardır:

Aşkun, Vehbi Cem. (1948). *Sivas Şairleri*. Sivas.

Atlansoy, Kadir. (1998). *Bursa Şairleri- Bursa Vefeyâtnâmelerindeki Şairlerin Biyografileri*. Asa Kitapevi, Bursa.

Beysanoğlu, Şevket. (1997). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. Ankara.

Buran, Ahmet. (2006). *Harput'tan Hazar'a Elazığlı Şairler*. Elazığ Belediyesi Yay. Elazığ.

Canım, Rıdvan. (1995). *Edirne Şairleri*. Akçağ Yayınları, Ankara.

Çiftçi, Cemil. (1996). *Maraşlı Şairler Yazarlar Alimler*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Erdem, Sadık. (1998). Bolulu Divan Edebiyatı Şairleri ve Mutasavvıfları. *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu, ss.90-100.

Erdem, Sadık. (2004). XV. ve XVI. Yüzyılda Yaşamış Manisalı Divan Şairleri. *Türkbilig*. 8: 75-107.

Güner, Hamza. (1967). *Kütahyalı Divan Şairleri*. Kütahya.

Güngör, Zülfiyar. Şuara Tezkirelerine Göre Çorumlu Divan Şairleri. *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu, 1-3 Ekim 2004*. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi.

Kılıç, Filiz. Şairler Tezkirelerine Göre Kastamonulu Divan Şairleri. *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu 21-23 Mayıs 2000*.

Köksal, M. Fatih. (1998). *Kayserili Divan Şairleri*. Geçit Yayınları, Kayseri.

- Küçük, Sabahattin. (1992). 19. Yüzyıl Fırat Havzası Divan Şairleri. *Fırat Üniversitesi, Folklor ve Etnografya Sempozyumu, 24-27 Ekim 1985*, Elazığ s. 231-238.
- Mengi, Mine. (2000). Adanalı Divan Şairleri. *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Onur, M. Naci. (1998). *Harputlu Divan Şairleri*. İzzetpaşa Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özmel, İsmail. (1990). *Dünden Bugüne Niğdeli Şair ve Yazarlar*. Niğde Valiliği Yayınları, Niğde.
- Saraç, M. A. Yekta. Divan Edebiyatında Rumelili Şairler ve Emri. *Geçmişten Günümüze Rumeli'de Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu*, 5 Haziran 2004.
- Şen, Abdurrahman. (2005). *Sivaslı Şairler Antolojisi*. Sivaslılar Vakfı, Sivas.
- Yüksel, Murat. (1993). *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 1 Cumhuriyet Dönemi*. Yunus Dergisi Yayınları, Trabzon.

II. ANTEPLİ DİVAN ŞAİRLERİ¹

Geniş bir alana yayılmış Osmanlı coğrafyasında yerleşim birimlerinin çekirdeğini oluşturan şehir merkezleri, siyasi tarihin kendine olan ihtiyacı oranında tarihteki yerlerini almışlardır. Türk tarihinin Anadolu'daki şekillenmesinde Antep'in önemli bir yeri vardır. Güneydoğu Anadolu'nun bugün de en önemli kentlerinden biri olan Gaziantep tarih boyunca stratejik bir konuma sahip olmuştur (Darkot ve Dağlıoğlu, 1970: 64). Doğuda İran, güneyde ise Araplar ile asırlar boyu yakın siyasi ve kültürel etkileşim içinde olan şehir, Türk olma vasfını kaybetmeden yüzyıllar boyu kendi siyasi ve kültürel varlığını sürdürmüştür. Coğrafi konum itibarıyla Antep, Ortadoğu'nun ortasında merkezi bir mevkidedir. Kuzeyden güneye, doğudan batıya giden ana yollar Antep'te kesişmektedir. Bu özellik şehri bir ticaret merkezi durumuna getirmiştir. Halep şehrinde sonra Antep, gerek Selçuklular gerekse de Memlûklar ve Osmanlılar döneminde Anadolu'nun nüfusu en fazla olan şehirlerinden biri olmuştur. Hem siyasi hem de iktisadi ve ticari açıdan önemli bir merkez olan Antep, buna paralel olarak bir kültür merkezi olma vasfını kazanmış ve bunu uzun yıllar korumuştur. Şehrin kültürel zenginliği de her dönemde artan bir birikimle yıllar boyu devam etmiştir.

1071 Malazgirt zaferini takiben, Selçuklu kumandanlarından Süleyman Şah'ın komutasındaki Türk orduları tarafından fethedilen Antep'e 1084-1085 yıllarından başlamak üzere büyük gruplar halinde Türk boyları yerleştirilmiştir. XI. yüzyılın sonunda Antep baştan başa bir Türk yurdu hâline gelmiştir. 1096-1270 yıllarındaki Haçlı Seferleri sırasında Halep Atabeyleri idaresinde bulunan Antep Türkleri, birleşerek Haçlılara karşı kendilerini korumuşlardır. 1242-1516 yıllarında Memlûk Türk hükümdarları idaresinde yaşayan Antepli Türklerin iç işlerine Memlûklar müdahale etmemişlerdir. O dönemlerde Antep büyük bir kültür merkezi hâline gelmiş, medreselerinde değerli âlimler yetişmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı idaresine katılan Antep'in bundan sonraki siyasi hayatı bir düzene oturmuş, özellikle XVI. ve XVII. asırda çok değerli bilginler Osmanlı kültür hayatına zenginlik katmışlardır. Şeri mahkeme sicillerinden anlaşıldığına göre, o dönemlerde, birçok kütüphane ve medrese şehirde kendine yer bulmuştur. Osmanlı'nın zayıf olduğu dönemlerde iç karışıklıklara sahne olan şehirde pek çok çarpışma meydana gelmiş, bu iç karışıklık edebiyata yansımış onlarca destan ve türkü halk arasında söylenir olmuştur.

Antep, bilimsel ve kültürel zenginliğinden dolayı –Türk-İslam uygarlığının eski dönemdeki önemli kültür merkezlerinden olan Buhara'dan hareketle- kaynaklarda *Küçük Buhara* diye anılmıştır. H.762/ M.1360 yılında Antep'te doğan Bedrettin Aynî, *İkdü'l-cumân fi târîh-i*

¹Kurtuluş savaşında gösterdiği üstün gayret ve sergilediği bağımsızlık mücadelesinden dolayı Antep'e, 8 Şubat 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından *Gazi* ünvanı verilmiştir. Bu sıfat, çalışmamızın içeriğini kapsayan dönemlerden sonra şehre verildiği için, çalışmanın isminde Antep adı kullanılmıştır.

ehlü'z-zamân adlı tarihinde, doğduğu şehri anlatırken ilim müesseselerinin ve âlimlerinin çokluğundan dolayı, buraya Küçük Buhara dendiğini kaydeder. Aynî, XIV. ve XV. yüzyıllarda Antep'te on beş medresenin bulunduğunu ve birçok ilim adamının bu şehirde toplanmış olduğunu belirtir. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yedi Darü'l-Hadis medresesinin varlığından bahseder (Zillioğlu, 1984:146). XVIII. yüzyılda Antep'te sekiz medresenin mevcut olduğu bilinmektedir (Çınar, 1999:173-186). Medreselerin kaldırıldığı 1924 yılında Antep'te on sekiz medresenin bulunması (Yener, 1958:6; Güzelbey, 1943:12) şehrin ilim ve kültür hayatı bakımından ne kadar canlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tezkireler üzerine önemli araştırmaları olan Prof. Dr. Mustafa İsen, Osmanlı coğrafyasında şair yetiştiren illeri ortaya koyduğu çalışmasında, Anadolu sahasında yazılmış yirmi yedi tezkireyi tarayarak meydana getirdiği bilimsel istatistiğe göre, 211 yerleşim merkezi arasında Antep, yetiştirdiği yirmi altı şairle 11. sırada yer almaktadır. İsen, makalesinde, bu durumu açıklamakta güçlük çektiğini söylemektedir. İsen'in çalışması, Antep'in tarih boyunca kültürel yönden oldukça zengin bir birikime sahip olduğunu teyit etmektedir. Mustafa İsen'in yaptığı çalışmanın üstüne bizim de yaptığımız araştırmalarla, Antepli divan şairlerinin sayısı yüz on yedi gibi büyük bir rakama ulaşmıştır.

a) Kaynakların değerlendirilmesi

Antepli divan şairleri adlı çalışmamızın ana kaynağı Osmanlı şuara tezkireleridir. Bunun yanı sıra klasik tezkirelerin sonuncusu Fatîn'den sonra ortaya konulan biyografi tipi eserler ile mahallî kaynaklı basılı eserlerden kitap, dergi ve gazeteler incelenerek Antepli şairler tespit edilmiştir. Aynı zamanda Antepli ailelerde bulunan ve Antepli divan şairlerinin de şiirlerini ihtivâ eden el yazması eserlerden de büyük oranda faydalanılmıştır.

Köklü aile geleneğine sahip, aile şecereleri belgelerle birkaç kuşak geriye gidebilen bir hayli ailenin mevcut olduğu Gaziantep'te, şahıslarda bulunan cönk, mecmua, divan, divançe gibi yazmalarda Antepli pek çok divan şairine rastlamak mümkündür. Yazmaları ellerinde bulunduran aileler geçmişlerine duydukları derin saygıdan dolayı -her ne kadar içlerinde neler yazılı olduğunu pek bilmeseler de- bu kıymetli eserleri özenle muhafaza etmektedirler. Çalışmamızın hazırlık aşamasında kendileriyle görüştüğümüz kişiler, şehrin geçmişteki kültürel altyapısının ortaya çıkarılacağı inancıyla ve kendilerinin sağlayacağı katkının bilinciyle yazmaları incelememize azami ölçüde izin vermişlerdir. Geçmişte yaşadıkları bazı kötü tecrübeler sonucu ellerindeki yazmaları bize göstermekten kaçınan kişiler de olmuştur. Elleri yazma eser bulunabileceğini tahmin ettiğimiz birkaç aile de geçmişte sahip oldukları eserlerin, o vakitler değerini tam olarak kavrayamadıkları için bir şekilde ellerinden çıktığını beyan etmişlerdir. Görüştüğümüz şahıslar ve bizatihi görme imkanına sahip olduğumuz yazmalar şunlardır:

Ömer Özsoy : *Aydî Baba Divânı*

Hüseyin Cemal Karata: *Hamdi Baba Divânı*

Tuncer Nazlı: *Sırrı Bidârî Divânı*

Sait Gökbulut: Mustafa Fehim Efendi, *Mecmuatü'l-Letâif*

Fusun Göğüş: Abdullah Necip Efendi'nin şiir defteri

Av. Abdullah Bayram: Bülbulzâde Abdullah Edip Bayram'ın şiir defteri

Ömer Bayram: Abdullah Naim Bayram'ın şiir defteri

Şule Elmacıoğlu: Faik Taşcıoğlu'nun şiir defteri

Dr. Nizamettin Özgül: Müftü Bahaeddin Efendi'nin şiir defteri

Yavuz Cenânî: Rıza Cenânî'nin şiir defteri

Behiye Köksel: İçinde bir çok Antepli şairin şiirlerini barındıran cönk²
 Kamile Kutlar: İçinde bir çok Antepli şair bulunan Dr. Mehmet Kutlar'a ait şiir mecmuası ve XIX. yüzyıl Antep'ine ait bilgiler içeren eser.
 Ragıp Güzelbey: İçinde Antepli şairlerin şiirleri bulunan şiir mecmuası.
 Gaziantep Üniversitesi Kütüphanesi: Hasırcıoğlu Ahmet Muhlis Efendi'ye ait mecmua.
 Gaziantep Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan sekiz adet şiir mecmuası ve cönk ile 492 sayfalık şiir mecmuası
 Şahsımızda bulunan Antepli divan şairlerinin de şiirlerini barındıran dört adet şiir mecmuası ve cönk.
 1931 yılında Türk Ocaklarının kapatılması üzerine içinde Gaziantep'in de bulunduğu on dört ilde halkevi açılmıştır. Halkevlerinin, kültür ve edebiyat kolları, yapmış oldukları yayınlarla mahalli yazar ve şairlerin kayıtlara girmelerine vesile olmuşlardır. Gaziantep Halkevi 1947 yılına kadar ulusal ve yerel araştırmaları içeren 34 kitap yayımlamıştır. Halkevi'nin divan edebiyatı ile ilgili çıkardığı kitaplar:
 Aksoy, Ömer Asım. (1937). *Aydi Dîvanı*.
 Aksoy, Ömer Asım. (1933). *Hasip Dürri Eserlerinin Tahlili, Hayatı, Eserlerinden Seçilmiş Parçalar*.
 Aksoy, Ömer Asım. (1941). *Hasırcıoğlu Hafız Mehmet Ağa*.
 Dağlıoğlu, Hikmet Turhan. (1939). *Gaziantep Meşahiri*.
 Nazlı, Hurşit. (1945). *Nazlıoğlu Mustafa Sırrı Bidari Dîvanı*.
 Yener, Şakir Sabri. (1934). *Gaziantep Büyükleri 500 Yıllık Alim ve Şairler*.
 1947 yılında kurulan Gaziantep Kültür Derneği 1957 yılına kadar çeşitli faaliyetlerde bulunmuş bu tarihten sonra kitap, dergi, broşür yayınlarına ağırlık vermiştir. Kültür Derneğinin divan edebiyatıyla ilgili yayınları:
 Aksoy, Ömer Asım. (1959). *Hasan Aynî ve Nazmü'l- Cevahir*.
 Aksoy, Ömer Asım. (1959) *Hasip Dürri – Hayatı ve Eserleri*.
 Aksoy, Ömer Asım. (1961). *Şeyh Ahmet ve Nazmü'l- Leal Üzerine*.
 Yener, Şakir Sabri. (1958). *Gaziantep Kitabeleri*.
 10 Kasım 1957'de Gaziantep Kültür Derneği bünyesinde yayın hayatına başlayan *Gaziantep Kültür* dergisi, 1973 yılına kadar toplam 13 cilt çıkmıştır. Aylık dergi olan ve içinde Antepli şairlerle ilgili birçok yayın bulunduran *Başpınar* dergisi de 1939 yılından 1948 yılına kadar Halkevi tarafından çıkarılmıştır. Bu dergilerde Gaziantep'in sosyal, kültürel ve iktisadî alanlarıyla ilgili sayısız inceleme ve araştırma yayımlanmıştır.
 Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Büyükleri ve Gaziantep Meşâhîrine Ek*, [(1988), Ankara], adlı eserinde ve Gaziantep'te yayımlanan Sabah Gazetesinde Antepli pek çok divan şairini incelemiştir.

b) Antepli divan şairleriyle ilgili bazı istatistikî bilgiler

Antepli divan şairlerinin -şu an için- elimizdeki en eski şiir örneği XV. yüzyıla ait olduğu için çalışmanın kapsamı bu yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlangıcı kabul edilen 1900 doğumlulara kadar sınırlandırılmıştır. Klasik şiirimizin estetik anlayışının XIX. yüzyılda bittiği var sayılsa bile tezahürlerinin az da olsa XX. yüzyıla kadar yansıdığı bilinmektedir. Edebiyat tarihinin dönem noktalarını belirleyen “büyük” şairleri bir tarafta tutarsak, taşrada hüküm süren şiir estetiği ve anlayışında “divan şiiri izleri”nin XX. yüzyıla kadar sürdüğünü bu sahada yapılan çalışmalarda açıkça görebiliriz. Divan edebiyatı ile halk edebiyatı arasında duran fakat muhteva

²Cönkler genellikle muhteva bakımından halk edebiyatına ait örnekleri bünyesinde barındıran seçkilerden oluşsa da Antep'te karşılaştığımız cönklerin büyük bir çoğunluğu divan şiiri nazım örneklerine sahip şiir mecmuası hüviyetindedir.

ve nazım şekilleri bakımından divan edebiyatına daha yakın olan tekke edebiyatında, tasavvufi anlam içeren ürünlerin kesintiye uğramadan süregeldiğinin altını çizebiliriz. Özellikle merkez konumundaki İstanbul'da kendini gösteren "edebî ürün" yenilenmeleri kendine taşrada hemen taraftar bulamamaktadır. Şiir geleneğine bağlı kalarak edebî eser verme, özelde de divan edebiyatı tarzı şiir yazma geleneği XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Yüzyıllara göre şairler:

XV. yüzyıl: 1 şair, İbrahim Bâlî.

XVI. yüzyıl: 6 şair : Kevserî, Sâbirî, Askerî, Şeyhcân, Gamî, Fâtihî.

XVII. yüzyıl: 7 şair: Abdülmezitîzâde Hâfız Efendi, Kadrî, İffetî, Fedâî, Arzî Mehmet Dede, Şeyh Ahmet, Bedrî.

XVIII. yüzyıl: 20 şair: Abdullah Mâhir Efendi, Na'tî, Hüsrevî, Behçetî, Ref'et, Senâî, Abdurrahman Hâkî, Cenânî, Râsim, Kusûrî, Şeyhî, Zühdî, Husûlî, Tâhir, Nurî Mehmet Paşa, Münîb Ayıntâbî, Fâiz, Sabrî, Rahmî, Edîp.

XIX. yüzyıl: 54 şair: Reşit, Mütercim Âsım, Aynî Hasan Efendi, Râşit, Hâmit, Sâib, Şevket, Kadrî Paşa, Rahmî, Hüsnü Efendi, Nazif, Ahmet Hilmî, Aydî Baba, Hasırcızâde, Aşkî, Mazhar, Bektaş Baba, Rif'at, Hayret, Münif Paşa, Hasib Dürrî, Fehim (Hafız Ahmet), Muhammed Şakir Efendi, Ref'et, Nâzım, Ali Râşit, Emin, Arif Hikmet Paşa, Rasim Paşa, Lâmî Paşa, Hakkî (İshak Paşa), Bektaşî Aynî, Sirâcî, Ahmet Şevket Efendi, Fezmî, Mehmet Rasih Efendi, Vesim, Bekâî, Mehmet Kelîm Efendi, Mustafa Fehim Efendi, Mehmet Fâik, Bidârî, İbrahim Hevâî, Abdünnâfî, Ahmet Muhlis Efendi, Hafız Mehmet Efendi, Huldî, Şehdî, Ulvî, Sıdkî, Hacı Tâhâ Efendi, Şâkir Baba, Hâlet, Sait Baba.

XX. yüzyıl: 29 şair: Hamdi Baba, Fevzî-i Ayıntâbî, Mahremî, Menşurî, Mehmet Hayrî, Mehmet Nizameddin Efendi, Halil Baba, Abdullah Necip Efendi, Hafız Ahmet Efendi, Abdullah Edip Efendi, Ahmet Kemal Sayın, Abdullah Nâim Bayram, Abdullah Namık, Necîb (Mustafa Altıncı) Ali Rıza Erhan, Nuri İnan, Faik Taşçıoğlu, Enderî, Nâdir, Lamî, Zeynep Ayıntâbî, İshak Refet Işıtman, Mehmet Sabrî, Rıza Cenânî, Sait Sabit, Süleyman Sayılı, Şakir Sabri Yener, Asaf Talat Bey, Fatma Hanım.

Yüzyıllara göre Antep'te divan şairi dağılımı şu şekildedir: XV. yüzyılda 1; XVI. yüzyılda 6; XVII. yüzyılda 7; XVIII. yüzyılda 20; XIX. yüzyılda 54; XX. yüzyılda 29 olmak üzere toplam 117 şair.

XV. ve XVI. yüzyıllarda tezkirelere girmiş Antepli şair sayısı azdır. Bu tabloya göre, son yüzyıllara doğru gelindikçe şair sayısında gözle görülür bir artış olduğu bellidir. Bu durum sanki eski dönemlerde daha az şair çıkmış imajını oluştursa da -bizce- doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü o zamanlarda da bu şehir şair ve âlim yetiştirmiştir. Fakat o dönemlerdeki Antepli şairlerden bahseden kaynakların olmaması veya o dönemlere ait biyografik malzemenin oldukça sınırlı olması bize gereken sağlıklı bilgiyi verememektedir. Tezkire yazarları, sadece ulaşabildikleri şahsiyetleri eserlerine almışlardır. Bundan dolayı, başta İstanbul olmak üzere belli merkezlerin dışında kalan ve az da olsa şöret bulmuş her şahsiyet tezkirelere girememiştir. Buna en bariz örnek olarak XV. yüzyılda yaşayan Antepli İbrahim Bâlî'yi verebiliriz. 13000 beyitlik *Hikmetnâme* adlı bir mesnevi yazmış olmasına rağmen, İbrahim Bâlî'nin adı hiçbir Osmanlı tezkiresinde geçmemektedir. XVII. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen divan sahibi Abdülmecitîzâde Hâfız da tezkirelere girememiş bir şahsiyettir. XV. ve XVI. yüzyıllarda az sayıda şaire rastlanmasının bir sebebi de o dönemlerde şehir ve çevresinin siyasi olarak en karışık dönemi yaşamış olmasıdır. XVI. yüzyılda yaşayan Antepli divan şairleriyle ilgili kaynakların neredeyse tamamı yalnızca şuara tezkireleridir. Bu durum XVII. yüzyılda da aynı şekildedir.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda şair sayısında bir artış söz konusudur. Bu dönem şairlerindeki artışın bir nedeni ulaşabildiğimiz mahalli kaynakların mevcudiyeti ve tarih manzumesi yazan divan şairlerinin çokluğudur. Genel kanaate göre divan şiiri son büyük temsilcisi

Şeyh Galip’le birlikte XVIII. yüzyılın sonlarına doğru devrini kapatmış, daha sonra gelen şairler bu hazinenin son kalıntılarını kullanmışlardır. XIX. yüzyılda bu edebiyat tükenmiş kabul edilirken Antep’ten bu kadar şair çıkmasının bir izahı olsa gerektir. Bu sayının bu denli kabarık olmasının başında tarihî eserlere tarih manzumesi yazarların sayısının çokluğu gelmektedir. Çünkü Antep, o dönem Osmanlı coğrafyasında önemli bir merkez olduğu için medreseler, hanlar, hamamlar, camiler ve diğer sanat eserleri bakımından da mamur bir kentti. Bu tarihi eserlere düşülen tarih manzumeleri de bir hayli fazladır. Klasik edebiyatımızın genel seyrine bakıldığı zaman özellikle son üç asır boyunca tarih manzumesi yazma geleneğinin hızla arttığını görmekteyiz. Antep’te bulunan cami, mescit, medrese, türbe, tekke, çeşme ve han gibi muhtelif mimari eserlerin kitabelerine tarih manzumesi yazan yirmi dört şair tespit ettik. Bunlar; Kelîm Efendi, Abdünnafi, Sâîp, Şevket, Sabrî, Hamdî, Mütercim Âsım, Kusûrî, Vesim, Zühdî, Hasırcızâde, Hayret, Na’tî, Cenânî, Senâî, Abdullah Edip Bayram, Abdullah Necîp Efendi, Tuzcuzâde Hâfız, Sıdkî, Necîp, Edîp, Sait Baba, Mahremî. Bu şairlerden Kusûrî 6; Şevket 3; Sâîp 2; Mütercim Âsım 2; Hasırcızâde 3; Tuzcuzâde Hâfız 2; Abdünnafi 2; Abdullah Edip Bayram 2, anılan diğer şairler birer kitabe yazmışlardır. Tarih düşülen kitabe sayısı 84’tür. Hayat hikâyelerine baktığımızda bu şahsiyetlerin çoğunun “divan şairi” kabiliyetini haiz olduğu bellidir. Tarih manzumesi yazan şairlerin sayıları özellikle XIX ve XX. yüzyılda hayli kabarıktır.

XIX ve XX. yüzyıl şairlerinin bir kısmının şairlerinde teknik kusurlar göze çarpmaktadır. İşlenen konular biraz daha gündelik mevzulara ait olsa da genel itibarla şiir formları divan geleneği tarzındadır.

i) Şairlerin meslekleri

Biyografik eserlerde istisnalar devre dışı bırakılırsa büyük oranda şairlerin doğum yerlerinden bahsedilmektedir. Aynı oranı şairlerin sosyal yaşamlarını sürdürebilmek için uğraştıkları mesleklerin tespitinde görememekteyiz. İncelememizde Antep’li 39 şairin mesleğini tespit edemedik. Bazı şairler de birden çok meslek veya görev sahibidir. Bu tür şairleri her bir meslek için ayrı ayrı değerlendirdik. Mesleklerin ortaya çıkardığı tablo divan şairleri arasındaki ilginç sosyal tabakalaşmayı gözler önüne sermektedir. Bu tablo, bu edebiyatın saray ve saray çevresinde teşekkül etmiş mesleklerden oluştuğu iddiasının, daha önce yapılan çalışmalarda olduğu gibi (İsen, 1997:221-229; Canım, 1995:16-19; Köksal, 1998:12-13), bu çalışmada da gerçekleri yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Antep gibi taşrada bulunan bir yerleşim biriminde, en üst kademedeki devlet adamlarından en alt katmanı oluşturan çiftçiye kadar, geniş bir meslek yelpazesindeki insanlar, bu şiirle ilgilenmişlerdir. Paşadan köylüye kadar her meslek katmanı, bir kültür bileşeni etrafında kümelenmiştir. Sahip oldukları yaratıcılık kabiliyetleri ölçüsünde sanatsal faaliyette bulunarak şehrin sosyal ve kültürel tarihine etki etmişlerdir.

Şairlerin meslekleri ve görevleri:

Elçi (Nedim): İbrahim Bâlî

Takyeci: Sâbirî

Kâtip: Kadrî, Arzî Mehmet Dede, Cenânî Mehmet Efendi, Kusûrî, Osman Husûlî, Reşit, Ali Râşit Bey, Hüseyin Aşkî, Hâmit Efendi, Nazif, Hasan Efendi (Refet), Râşit Mehmet Ali, Mehmet Nizameddin Efendi, Kâtip Mustafa Efendi, Mustafa Fehim, Küllîzâde Şevket, Şehdî, Nuri İnan

Hattat: Şeyh Ahmet, Aşkî, Mazhar Efendi, Rahmî, Abdünnafi Efendi, Mehmet Nizameddin Efendi, Arzuhaleci Ali Efendi (Mahremî), Mustafa Fehim Efendi, Ahmet Muhlis Efendi, Sait Baba

Müderris: Bedrî Mehmet Efendi, Senâî, Mehmet Münib, Aynî Hasan Efendi, Mütercim Âsım, Aydî, Abdullah Necip Efendi, Abdullah Edip Efendi

Ayakkabıcı: Na'tî

Vakanüvis: Behçeti

Müftü: Abdurrahman Hâkî, Sâib, Hayret, Mehmet Faik,

Naib: Osman Husûlî,

Kadı: Aynî Hasan Efendi, Mütercim Âsım, İffetî, Abdullah Mâhir Efendi.

Mutasarrıf: Nuri Mehmet Paşa, Arif Hikmet Paşa, Rasim Paşa, Lâmî Paşa, İshak Paşa

Divan Efendisi: Şevket

Sadrazam: Kadri Paşa

Attar: Rahmî, Bektaş Baba

Defterdâr: Hüsnü efendi

Alaybeyi: Gamî

İmam-Hatip: Aydî, Hasip Dürrî, Osman Husûlî, Hamdi Baba, Abdullah Nâim Bayram, Ali Rıza Erhan

Muallim: Mazhar Efendi, Fedâî, Sirâci Sirâceddin, Necîb (Mustafa Altıncı), Abdünnafî, Menşûrî, Mehmet Hayrî Efendi, Hafız Ahmet, Mehmet Sabri,

Çiftçi: Halil Rifat Efendi

Evkaf Müdürü: Hayret

Maarif Nâzırı: Münif Mehmet Paşa

Rençber: İbrahim Hevâî

Memur: Ahmet Muhlis, Tevfik Yalap (Lâmî), Sait Saib Erel

Mektupçu: Ahmet Muhlis Efendi, Ahmet Şevket Efendi,

Kazasker: Necip Abdullah Efendi

Kaymakam: Ahmet Şevket Efendi

Değirmenci: Hamdi Baba

İskan Müdürü: Süleyman Sayılı

Maarif Müdürü: İshak Refet İştman

Arzuhalci: Mahremî, Lâmî

Muhasebeci: Ahmet Kemal Sayın

Hakim: Abdullah Namık

General: Faik Taşçıoğlu

Kolcu: Enderî, Nadir

Tabak (debbâğ): Aydî.

ii) Tarikata mensup olan şairler

Antepli divan şairlerinin çok az bir kısmının tarikata mensup olduğunu tespit ettik. Bu şairlerden bazıları tarikat şeyhliği de yapmıştır. Tarikata mensup şairlerin tarikat içindeki etkinliklerinin kaynaklarda belirtilen “şu tarikata mensuptur” ifadesi dışında ne ölçüde olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Tasavvufa ve tarikata eğilimli şairlerin genelde XIX. ve XX. yüzyılda olduğu ve bunların çoğunun da Alevî-Bektâşî zümresine bağlı bulunduğu gözlenmektedir.

Halvetî: Şeyh Salman, Şahveli (Askerî), Rasim Paşa, Aydî Baba

Kâdirî: Şeyh Salman, Ahmet Hilmî.

Mevlevî: Fedâî, Arzî

Nakşibendî: Hazırcızâde, Hüseyin Aşkî, Halil Rifat, Mahremî, Müftü Bahaeddin Efendi, Mehmet Nizameddin Efendi

Bektaşî: Bektaşî Aynî, Fezmî, Enderî, Hamdi Baba, Halil Baba, Sait Baba, Nadir.

iii) Divan veya divançe sahibi olan şairler

Antepli divan şairlerinden divan veya divançe sahibi olanların sayısı, tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi birdir. Bazılarının eski ve yeni harflerle yayımlanan, bazılarının sadece varlığından söz edilip şu an elimizde divanları bulunmayan bu şairler şunlardır: Reşid³ (Çekemzâde) , Abdullah Mâhir Efendi (Kayhan, 1999), Aynî (Aslan, 2004), Bedrî Mehmet Efendi⁴, Abdullah Necip Efendi⁵, Abdünnâfi⁶, Nuri Mehmet Paşa⁷, Arzî Mehmet Dede⁸, Senâî⁹, Kadrî¹⁰, Hasip Dürrî (Aksoy, 1933), Aydı (Aksoy, 1937, 1954; Şahiner, 1997, Mahremî¹¹, Hamdi Baba (Yakar, 2003, 2007) , Sırrı Bidârî (Nazlı, 1945), Halil Rifat Efendi¹², Abdülmezidzâde Hâfız Efendi¹³, Şeyh Salman¹⁴, Ahmet Hilmî¹⁵, Muhammet Şakir Efendi (Erol, 1995), Hasırcızâde Hâfız Mehmet Ağa (Aksoy, 1941).

Kaynakların zikrettiği ancak şu an için elimizde bulunmayan divanların günümüze ulaşmamasının pek çok nedeni vardır. Bunlardan biri XIX. yüzyılda baş gösteren Emir-Yeniçeri ayaklanmasında meydana gelen karışıklık, diğeri de Kurtuluş Savaşı mücadelesidir. Antep'in kaderini yakından ilgilendiren bu tür büyük olaylarda, o hengâme içinde çok kıymetli eserler de yağmalanıp yok olmuştur. Bazı şairler de bilinçli olarak şiirlerini yakıp yok etmişlerdir.

iv) Sözlük yazar Antepli şairler

Antepli şairler içinde göze çarpan diğer önemli bir özellik, bu şehirde yetişmiş kişiler arasında sözlük çalışması yapanların sayısının bir hayli fazla olmasıdır. Lügat/sözlük türü yazılan eserlerin tamamı bu gün elimizde olmasa da kaynakların zikrettiği Antepli on sözlük yazarı mevcuttur. Bunların yedisi hakkında kaynak ve belgeler elimizde mevcuttur. Lügat yazarın bu kişiler:

1. Mütercim Âsım

Arapça *Kamus* ve Farsça *Burhan-ı Katı* (Öztürk ve Örs, 2000) tercümelerinden başka, Arapça-Türkçe *Tuhfe-i Âsım* (Türkmen, 1995) adlı manzum lügati de vardır.

2. Şeyh Ahmet

Mütercim Âsım'ın altı göbek öncesi dedesi Çarpınlı Şeyh Ahmet H.1051/M.1641'de *Nazmü'l-leal* (Aksoy, 1988, 1961) adlı Arapça-Türkçe manzum bir sözlük kaleme almıştır. Yazar, Şâhidî'nin Tuhfesinin her kıtasını vezin ve kafiye bakımından ayrı ayrı tanzir etmiştir. Eserin adı ebced hesabıyla telif tarihini vermektedir. Eserde hayatının bazı noktaları hakkında bilgiler verir. Türkçe karşılıklarda Antep ağzından da örnekler sunar. Bu eser, yazılışından 113 yıl sonra Antepli şair ve âlim Abdurrahman Hâkî Efendi tarafından *Sîgu'l-meal fi Şerh-i Nazmü'l-le'al* adıyla şerh edilmiştir.

³Şairin bir divânı olduğu *Keşfu'z-Zünûn Zeyli*, s.505, *Sicill-i Osmanî*, C.5, s.1379 ve Fatin *Hatimetü'l-Eşar*, s.139'da kayıtlıdır.

⁴Şeyhî'nin *Vakâyi'ü'l-Füzelâ*'sında (İ.Ü. Kütüphanesi. TY nr 81. vr 268a) bir divânı olduğu kayıtlıdır.

⁵Şairin bir divânı olduğu Şakir Sabri Yener'in, *Gaziantep Büyüklere*, s.143'te, kayıtlıdır.

⁶Şairin bir divânı olduğu Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, C.1, s.632'de kayıtlıdır.

⁷Şairin bir divânı olduğu Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, C.1, s.535 ve *Kamusü'l-Alâm* C.6. s.4618'da kayıtlıdır.

⁸Şairin bir divânı olduğu *Gaziantep Meşâhiri* s.13'te kayıtlıdır.

⁹Şairin bir divânı olduğu *Gaziantep Büyüklere* s.10'da kayıtlıdır.

¹⁰Şeyhî'nin *Vakâyi'ü'l-Füzelâ* C.1, s.687'de bir divânı olduğu kayıtlıdır.

¹¹Şairin bir divânı olduğu *Gaziantep Büyüklere* s.129'da kayıtlıdır.

¹²Şairin bir divânı olduğu *Gaziantep Büyüklere* s.108'de kayıtlıdır.

¹³Divânı Fatih Millet Ktb. Mnz. 92'dedir. Danışmanlığını yürüttüğüm bu divan, Beşir Akgül tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanmaktadır. (Gaziantep Üniversitesi SBE)

¹⁴Şairin bir divânı olduğu *Gaziantep Büyüklere* ve *Gaziantep Meşâhirine Ek* s.281'de kayıtlıdır

¹⁵Şairin bir divânı olduğu *Gaziantep Büyüklere* ve *Gaziantep Meşâhirine Ek* s.285'de kayıtlıdır.

3. Hasan Aynî

Aynî'nin *Nazmü'l-Cevâhir* (Aksoy, 1959, 1960) isimli manzum lügati, yalnız Arapça veya Farsça öğrenmek için değil, ikisini birlikte öğretmek için yazılmıştır. Bir kavramın Arapça'sı, Farsça'sı ve Türkçe'si bir arada manzum olarak verilmiştir.

4. Fedâî

XVII. yüzyıl şairlerinden olan Fedâî *Tuhfe-i Fedâî* (Yakar, 2007a) isimli manzum Arapça-Türkçe sözlük kaleme almıştır.

5. Kusûrî Ömer Efendi

Tuhfe-i Kûsûrî (Altun, 2002) adıyla Lügat-i Şâhidî'yi tazmîn etmiştir.

6. Abdurrahman Hâkî Efendi

Şeyh Ahmet'in Nazmü'l-leal adlı sözlüğünü 113 yıl sonra *Sîgu'l-meâl fi Şerh-i Nazmü'l-le'al* adıyla 1168/1755'te şerh etmiştir. Abruhaman Hâkî Efendi *Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*¹⁶ adıyla Tuhfe-i Şâhidî'yi de Tuhfe'deki bahir ve vezinler hakkında yazılan bu risale Arapça kaleme alınmıştır. Tahsile yeni başlamış öğrencilerden Tuhfe'yi okuyabilecek zeki çocukları seçmek onlara bahir ve vezinleri hakkında ön bilgi vermek amacıyla yazılmıştır.

7. Abdülmecitzâde Hafız Efendi

Tuhfe-i Şâhidî'ye *Nazm-ı ferâ'id*¹⁷ adıyla nazire yazmıştır.

8. Aynî Abdurrahman Zeyneddin

Manzumetü'd-dürret'il-Mudiyye fi'l-lugat'it-Türkiyye adlı edebiyat tarihi ve sözlük birikimimiz için önemli olan bir eser kaleme almıştır.

9. Meciddin İnan

Farsça-Türkçe bir sözlük meydana getirmiştir.

10. Muhammet Şakir Efendi

Gencine-i Güftâr adlı Türkçe-Farsça bir sözlük kaleme aldığını kaynaklar belirtmektedir. Kaynakların taranmasına rağmen ne yazık ki son üç esere ulaşamamıştır.

c) Divan şiirinin Antep'te gelişmesine etki eden faktörler

Divan şiirinin Antep'te gelişmesine etken olarak gösterebileceğimiz bazı hususlar şunlardır:

1) İstanbul: Zamanında ve halen de ülkenin en büyük kültür ve medeniyet merkezi olan İstanbul, Antep'li divan şairlerinin birçoğunun tahsillerini tamamladıkları veya Antep'te almış oldukları edebî ve ilmî birikimi orada geliştirerek kendilerini gösterdikleri bir merkez olmuştur. Özellikle XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllarda Antep'ten İstanbul'a giden şair sayısı bir hayli kabarıktır. Tespit edebildiğimiz şairlerden 33'ü tahsil için İstanbul'a gitmiştir. Klasik Osmanlı şuara tezkirelerine giren Antep'li birçok şairin ortak yönü bir şekilde İstanbul'la bağlantısı olmasıdır. Saray ve çevresi, medreseler, âlim ve şaire değer veren büyük devlet adamları ve edebî mekânlar olarak kullanılan konaklar, Antep'ten İstanbul'a giden kişilerin kendilerini yetiştirdikleri ve gösterdikleri mekânlar olmuştur. Son dönem Osmanlı siyasetine nüfuz etmiş birçok devlet adamı da eğitim amaçlı İstanbul'a giden Antep'li kişilerden oluşmaktadır. Tanınmanın ve edebî muhite girmenin yolu bir nevi İstanbul'dan geçmektedir.

İstanbul kadar olmasa da Halep, Şam, Mısır, şairlerin bir vesileyle gidip kendilerini geliştirdikleri yerler olmuştur. Bu şehirlerin ortak özelliği Osmanlı coğrafyasının kültür ve medeniyet muhitleri olmasıdır. Antep coğrafi konum itibarıyla anılan bu şehirlerin orta yerinde yer aldığı için, Antep'te bulunan kişiler bir şekilde bu merkezlerle bağlantılarını kesmemişler ve dışa açılarak kendilerini göstermişlerdir.

¹⁶Abdurrahman b. Ali el-Kozânî el- Hâkî el-Aynî, *Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, Ankara Milli Ktp. Yz.A.3263/5.

¹⁷Hafız Mecitzâde-i Aynâtâbî, *Nazm-ı Ferâ'id*, Ankara Milli Ktp. Yz.A.507.

2) Şehir merkezi: Divan edebiyatı ürünü verebilmenin ilk şartlarından olan “bilgilenme” belli bir seviyede eğitim gerektirmektedir. Bu eğitimin alındığı yerler de doğal olarak şehir merkezlerinde bulunan medreselerdir. Klasik edebiyatın şehre ve şehirliliğe hitap eden bir ortam gerektirdiği son zamanlarda yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Divan edebiyatı bir “şehir edebiyatı”dır. Bu edebiyat ilim ve medeniyet ortamında gelişen ve kendine taraftar bulan bir sosyo-kültürel altyapıya sahip olmayı gerektirmektedir. Meslekler grubunda çıkan tablo göstermektedir ki Antep’li şairlerin çoğunluğunu müderris, kadı, katip, kazasker gibi ilmiye sınıfı yani şehirliliğe kesim oluşturmaktadır. Asker, esnaf gibi yaşamını şehirde sürdüren diğer katmanlar da yine şehirle alakalıdır.

3) Aileler: Divan şiirinin bu denli rağbet görmesinin sebeplerinden birisi köklü aile geleneğine sahip insanların sayısının Antep’te fazla olmasıdır. Şehirde kökleri sekiz, dokuz kuşak geriye gidebilen aileler mevcuttur. Bu edebiyatta eser verme yoğun bir “bilgi birikimi” gerektirse de bu tek başına medrese eğitimiyle olabilecek bir süreç değildir. Ekonomik durumu belli bir düzeyde bulunan ailelerin içinde büyüyen kişiler doğal olarak toplumun diğer kesimlerinden farklı bir hüviyet kazanmaktadır. Edebî ve ilmî birikim içinde büyüyen, evde; cönk, mecmua, divan, divançe gibi “yazı” gören ve estetik birikim alan kişiler, bu kültür devamlılığını kendilerinde hissetmektedirler. Bu ailelerin varlığı, şehirde bir edebî geleneğin oluşmasına ve gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Cenânîler (Çarpınîzâdeler), Battalbeyler, Arifağazâdeler, Dâîler (Katrancıoğulları), Mütevellizâdeler (Nakıpoğulları), Ali Efendioğulları (Kozanîzâdeler), Şabanzâdeler, Çekemzâdeler, Küllizâdeler (Şevketzâdeler), Bayramzâdeler, Mısrîzâdeler, Hacıhanefioğulları, Hasırcızâdeler, Muhsinzâdeler (Kaleağasioğulları), Şuaypîzâdeler, Hacetçizâdeler, Müftüzâdeler, Hıyâmîzâdeler, Torunzâdeler, Söylemezzâdeler, Kahyâzâdeler (Kethüdâzâdeler), Izrapzâdeler, Muzafferzâde (Tuzcuzâdeler), Taşçızâdeler, İmamzâdeler, Hacı Ömerzâde, Güzelbeyzâdeler (Güzelceler) gibi¹⁸.

SONUÇ

Tezkirelere giren Antep’li divan şairi sayısı yirmi altı iken bizim yaptığımız araştırmalar sonucu bu sayı yüz on yedi gibi bir rakama ulaşmıştır ki bu, payitaht İstanbul’dan uzakta olan bir şehir için küçümsenmeyecek bir orandır. Osmanlı coğrafyasında şiir yazan şairlerin memleketleri göz önüne alınarak yapılan çalışmada 11. sırada bulunan Antep’in bu durumu, şehrin geçmiş dönemdeki kültürel altyapısının ne kadar derin olduğunu da ortaya koymaktadır. Son dönem Osmanlı hayatına siyasî ve kültürel yönden etki eden insanların yetişmesinde Antep önemli roller üstlenmiştir.

¹⁸Köklü aile geleneğine sahip bu kişilerden bazılarının soyları, halen değişik soyadlarıyla devam etmektedir: Cenânîler (Çarpınîzâdeler): Cenânî; Battalbeyler: Battal, Özbattal, Budak; Arifağazâde: Say; Dâîler (Katrancıoğulları): Dâî; Mütevellizâdeler (Nakıpoğulları): Nakıpoğlu; Ali Efendioğulları (Kozanîzâdeler): Kozanlı, Kuzanlı, Işıtman; Şabanzâdeler: Ocak; Çekemzâdeler, Küllizâdeler (Şevketzâdeler): Aksoy; Bayramzâdeler: Bayram; Mısrîzâdeler: Kutlar; Hacıhanefioğulları: Kepkep, Hasırcızâdeler: Tüzün; Muhsinzâdeler (Kaleağasioğulları) : Kale, Kaleli, İzgi, Sayılı; Şuaypîzâdeler: Göksel; Hacetçizâdeler, Müftüzâdeler (Hıyâmîzâdeler): Sayın; Torunzâdeler: Dürri; Kahyâzâdeler (Kethüdâzâdeler): Göğüş; Söylemezzâdeler: Söylemez; Izrapzâdeler: Barlas; Muzafferzâde (Tuzcuzâdeler): Tuzcu, Taşçızâdeler: Taşçıoğlu; İmamzâdeler; Hacı Ömerzâde: Kayaalp, Göymen; Güzelbeyzâdeler (Güzelceler) : Güzel, Güzelbey.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö.A. (1941). *Hasırcıoğlu Hafız Mehmet Ağa*. Gaziantep Halkevi Yayınları, Gaziantep.
- Aksoy, Ö.A. (1933). *Hasip Dürri, Eserlerinin Tahlili, Hayatı, Eserlerinden Seçilmiş Parçalar*. Gaziantep Halk Fırkası Matbaası, Gaziantep.
- Aksoy, Ö.A. (1937). *Aydı Divanı*. Gaziantep Halkevi Yayınları, Gaziantep.
- Aksoy, Ö.A. (1954). *Aydı Divanı*. Desen Matbaası, Ankara.
- Aksoy, Ö.A. (1959). *Hasan Aynî ve Nazmü'l-Cevâhir*, Gaziantep Kültür Derneği Broşür Yayınları, Gaziantep, ss.12-14.
- Aksoy, Ö.A. (1960). *Dürrü'n-nizam ve Nazmü'l-Cevâhir*, *TDAY Belleten*, ss.144-171.
- Aksoy, Ö.A. (1961). *Şeyh Ahmet ve Nazmü'l-Leal Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler*. Gaziantep Kültür Derneği Broşür Yayınları, Gaziantep, ss.2-6.
- Aksoy, Ö.A. (1988). *Şeyh Ahmet ve Nazmü'l-Leal*. *TDAY Belleten* 1959, Ankara, ss.205-248.
- Altun, K. (2002). *Tuhfe-i Kusûrî, Tazmîn-i Şâhidî (İncelemeMetin-Sözlük)*, Kayseri.
- Aslan, M. (2004). *Antepli Aynî Divanı*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Bilge, R. ve Yaltkaya, Ş. (1945-1947). *Bağdatlı İsmail Paşa, İzahu'l-Meknun fi'z-Zeyli 'ala Keşfü'z- Zünûn 'an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünûn*. İstanbul, s.505
- Bilge, R. ve İnal, İ.-E. M. K. (1951) *Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin*. MEB Yayınları, C.I, s.535, 632, İstanbul.
- Canım, R. (1995). *Edirne Şairleri*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Çınar, H. (1999). Antep Şehrinde XVIII. Yüzyılda Kurulan Medreseler ve Vakıfları. *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, ss.173-186.
- Dağlıoğlu, H. T. (1939). *Gaziantep Meşâhiri*. CHP Basımevi, Gaziantep.
- Darkot, B. ve Dağlıoğlu, T. H. (1970). *Ayıntab. İslâm Ansiklopedisi*, C. II. MEB Yayınları, İstanbul, s.64.
- Erol, C. (1995). *Muhammet Şakir Efendi Hayatı, Eserleri ve Enisü'l-Uşşâk Adlı Divanı*. Gazi Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Fatin, (1271). *Hatimetü'l-Eşar*. İstihkam Alaylan Litoğrafya Destgâhı, İstanbul.
- Güzelbey, C. C. (1943). Eski Gaziantep Medrese ve Kütüphaneleri. *Başpınar Dergisi*, 44: 12-13.
- Güzelbey, C. C. (1988). *Gaziantep Büyükleri ve Gaziantep Meşahirine Ek*, Ajans-Türk, Ankara.
- İsen, M. (1997a). Osmanlıda Şehir ve Kültür. *Ötelerden Bir Ses*, Akçağ Yay., Ankara, s.77.
- İsen, M. (1997b). Tezkireler Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar III-Divan Şairlerinin Meslekî Konumları. *Ötelerden Bir Ses*. Akçağ Yayınları, Ankara, ss.221-229.
- Kayhan, H. (1999). *Mahir Abdullah (Hayatı, Eseri, Edebi Kişiliği Ve Divanı'nın Tenkidli Metni*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya.
- Köksal, M.F. (1998). *Kayserili Divan Şairleri*. Geçit Yayınları, Kayseri.
- Nazlı, H. (1945). *Nazlıoğlu Mustafa Sırrı Bidâri Divanı*. CHP Basımevi, Gaziantep.
- Özcan, A. (1989). *Şeyhî Mehmet Efendi, Vakayü'l-Füzelâ, Şakaik-i Numaniye Zeyilleri*. C.1, Çağrı Yayınları, İstanbul, s.687.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2000). *Burhân-ı Katı*. TDK Yayınları, Ankara.
- Sami, Ş. (1996). *Kâmûsu'l- A'lâm*, C.6, s. 4618, Kaşgar Neşriyat, Ankara.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmânî*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, C.V, s.1379.
- Şahiner, N. (1997). *Aydı Divanı*. Gaziantep.
- Türkmen, D.A. (1995). *Mütercim Asım Efendi ve Tuhfe-i Asım*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun.
- Yakar, H.İ. (2003). Son Dönem Bektaşî Şairlerinden Gaziantep'li Hamdi Baba. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 28:175-192.
- Yakar, H. İ. (2007). *Hamdi Baba ve Divanı*. Uğur Matbaası, Gaziantep.

- Yakar, H. İ. (2007a). Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6:1015-1025.
<http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi6/sayi6pdf/55.pdf>
- Yener, Ş.S. (1934). *Gaziantep Büyükleri*. Gaziantep Halk Fırkası Matbaası, Gaziantep.
- Yener, Ş.S. (1958). *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar*. Gaziantep, s.25.
- Zillioğlu, M. (1984). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. C.IX-X, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s.146.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):14-23 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Şair Kimliğiyle Ali Çapan ve Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme

Ahmet Özpay*

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 27310 Gaziantep Türkiye

Özet. Ali Çapan, şair kimliğiyle tanınan bir sanatçıdır. Bugüne kadar yedi şiir kitabı yayımlayan Çapan'ın şiirlerinde sevgi, aşk, ayrılık, özlem, ölüm temalarının yanı sıra sosyal temalara da yer verilmiştir. Hüzün duygusu, bütün şiirlerine hakimdir.

Anahtar kelimeler: Çapan, Mor menekşe, Hüzün, Çiğdem çiçeği.

An Evolution on Ali Çapan and on his Poems

Abstract. Because of Ali Çapan's poems made him a very well known poet. Çapan, writing seven books hitherto, gives importance to social themes along with themes such as love, separation, longing and death. Especially melancholy has a very dominant place in his entire poems.

Key words: Çapan, Purple violet, Melancholy, Crocus flower.

I. GİRİŞ

Günümüz şairlerinden Ali Çapan, şiirin büyüdü dünyasına kapılan sanatçılardan biridir. Eserleri üzerine bugüne kadar derli toplu bir değerlendirme yapılmamış olması, bizi bu incelemeyi yapmaya yöneltti. Çalışmamızın amacı; Çapan'ın hayatı, sanat ve edebiyat görüşleri ile eserleri üzerine toplu bir değerlendirme yaparak onu ve şiirini tanıtmaktır.

II. HAYATI

Ali Çapan, 10 Mart 1948 günü, Gaziantep'in Oğuzeli ilçesinde hayata gözlerini açar. Küçük bir memur ailesinin çocuğu olan Çapan, ilkokulu Oğuzeli'nde okur. Ortaokulu babasının memuriyeti dolayısıyla gittikleri Nizip'te bitirir. 1963 yılında parasız yatılı sınavını kazanarak Ankara Maliye Okulunda okumaya başlar. Mezuniyetinin ardından 1966 yılında, Gaziantep Defterdarlığında vergi memuru olarak meslek hayatına atılır. Bu arada vatani görevini yerine getirir. 1970 yılında Gönül Dalsuna ile hayatını birleştirir. Bu evlilikten Ahmet Oğuz ve Mustafa Sermest adında iki oğlu ile Nilüfer adında bir kızı dünyaya gelir. 1978 yılında Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisini bitirir. 1986-1988 yılları arasında Mardin Defterdarlığı, 1988-1993 yılları arasında Eskişehir Defterdar Yardımcılığı görevlerinde bulunur. Maliye Bakanlığına bağlı kurumlardaki 30 yıllık hizmetinin ardından 1996 yılı başında emekliye ayrılır. Çapan, halen Gaziantep'te yeminli mali müşavir olarak meslek hayatını sürdürmektedir.

Şairin şiir yolculuğu, "Gaziantep'te ve daha 15-16 yaşlarında iken başlamıştır". Bu başlangıcın bir aşk hâline dönüşmesinde, sonraki yıllarda eşi olacak Gönül Hanım'ın katkısı

büyüktür. Ona yazdığı mektuplardaki sevda sözcüklerini alt alta getirerek, yan yana yazarak şiire benzetmeye çalışır. Geleceğe yönelik hayaller kurar. Düşle gerçeğin birbirine karıştığı yaşlardır. Duygularını, özlemlerini şiirle dışa vurur.

Çapan'ı şiir yazması konusunda yüreklendiren, teşvik eden asıl durak, Ankara Maliye Okulundaki hocası, *Hisar* dergisinin kurucusu ve sahibi Mehmet Çınarlı (1925-1999)'dır. Çınarlı'nın yönlendirmesiyle, öncelikle *Hisar*'daki şiir, hikâye ve makaleleri okur. Bu derginin yanı sıra *Türk Dili*, *Varlık* gibi pek çok sanat dergisini takip etmeye, bunlardaki aruz, hece ve serbest vezinle yazılmış şiirleri ayırt etmeden okumaya çalışır. İlk şiiri “Özlenen Sevgi”nin *Ilgaz* dergisinde yayımlanmasıyla birlikte şiir yazma çalışmalarına hız verir. Bir yıl gibi kısa bir süre içinde (1966) 13 şiiri yayımlanır (Çetişli, 1991). Onun bugüne kadar yayımlanan şiirleri *Ilgaz*, *Defne*, *Çağrı*, *Hisar*, *Balıklı Göl*, *Nâbi*, *Akın*, *Seziş*, *Aykırısanat*, *Türk Dili*, *Yelken*, *Oluşum* dergileri ile *Son Havadis*, *Başkent*, *Şafak*, *Haber*, *Güneş*, *Posta*, *Türkiye* gazetelerinde yer almaktadır¹.

Çapan, 1999 yılında “Hüzün Fası” adlı şiiriyle Nüzhet Erman Şiir Ödülünü² kazanır.

Şair, yazmak için bazı pratikler edinmek gerektiği kanısındadır. Bu pratikler de ancak çok okuyarak elde edilebilir. Yazmak yönünden durakladığı, kısır kaldığı dönemleri çok okuyarak aşmıştır (Deniz, 1972: 8).

III. ESERLERİ

Ali Çapan'ın yayımlanmış yedi şiir kitabı bulunmakta ve bu kitaplarda, toplam 223 şiir yer almaktadır³.

Çiğdem Çiçeğim, Çapan'ın ilk şiir kitabıdır. Yatılı okul yıllarını bitirip memuriyet hayatına atıldığı 1967 yılında yayımlanmıştır. Sonraki yıllarda, bu kitabında yer alan şiirlere dönüp baktığında, bu kadar acele bir kararla bir şiir kitabı yayımlamış olmaktan pişmanlık duyacaktır. Çünkü şiirleri arasında, “konu, ses ve söyleyiş bakımından bir bütünlük” yoktur (Çetişli, 1991:212). Kitapta yer alan 22 şiirdeki⁴ temalar, sevgi, aşk, ayrılık, yalnızlık, özlem, ölüm eksenlidir. Bu ilk şiirlerinden itibaren, Ali Çapan'ın şiirlerinde sürekli karşımıza çıkacak olan hüznün duygusuyla tanışırız.

¹Çalışmamızı hazırlarken Ali Çapan, kendisinin arşivinden faydalanmamıza imkân sağlamıştır. Arşivde kendisine gönderilen pek çok özel mektuba ulaştığımız gibi, kendisinin de başkalarına gönderdiği özel mektupların metinlerine rastladık. Yukarıdaki bilgiler bunlar arasından derlenmiştir. Şüphesiz, şair hakkında bugüne kadar yapılan en kapsamlı değerlendirme olan Prof. Dr. İsmail Çetişli'nin makalesi, yazımızın da genel çerçevesini çizmektedir.

²Sanatçının yarışmaya katıldığı yıl, Nüzhet Erman Şiir Ödülünün üçüncüsü yapılmaktadır. Seçici kurul, Yavuz Bülent Bakiler, Şinasi Özdenoğlu, Prof. Dr. Sadık Tural, Prof. Dr. Bilge Ercilasun ve Filiz Erman Örekli'den oluşmuştur. 218 eser arasında yapılan değerlendirme sonucunda Ali Çapan birinci, “Erenler Sofrası” şiiriyle Semih Sergen ikinci seçilmiş; üçüncülük ödülü “Yüreğimdeki Cemre” şiiriyle Mehmet Ekici ve “Neredesin” adlı şiiriyle Selami Yıldırım arasında paylaşılmıştır [Nüzhet Erman Şiir Ödülü Ali Çapan'ın, *Türkiye*, 3 Mayıs 1999].

³*Çiğdem Çiçeğim*, 22 şiir; *Martı Kanadında Bir Evren*, 23 şiir; *Aç Ekin*, 28 şiir; *Sevda Sürgünü*, 41 şiir; *Hüzünname*, 31 şiir; *Hüzünertesesi Fasıllar Kitabı*, 44 şiir; *Mor Menekşe / Şiirime Güz Damladı*, 34 şiir. Kitaplarda yer alan şiirlerin sayısını tek tek vermemizin nedeni, bu kitaplar üzerine yazılmış olan yazılarda verilen sayılar arasındaki tutarsızlıktır. Bilgilerin tutarsız olmasında, çoğu özensiz bir baskıyla çıkmış olan kitapların da katkısı vardır. Bu konuda kitapların “İçindekiler” kısmına bakmak yeterli olacaktır.

⁴Şairin incelememizde kullanabilmemiz için bize ulaştırdığı kitapları, bu eserlerin ilk baskılarıdır. Zaten tamamen kendi imkânlarıyla yayımlanan bu eserlerin ikinci bir baskıları da yoktur. İncelememizde kullandığımız *Çiğdem Çiçeğim* adlı kitap, 7. sayfada yer alan “Toprak Ana” adlı şiirle başlamaktadır. Bu şiirden itibaren de eserde 20 şiirle karşılaşırız. Çapan, Çetişli'nin 6.3.1991 günlü mektubuna yazdığı cevapta, baş kısmında iki şiirin daha olabileceğini söylemektedir. Ancak bundan emin değildir. Çetişli de bu cevaptan yola çıkarak, kitapta 23 şiir bulunduğunu ifade etmiştir. Aslında kitapta yer alan şiir sayısı 22'dir [Bu konuda bk. Sönmez, 1997]. Bizim de göremediğimiz bu iki şiirden birinin başlığı “Korku”dur. Bir dördüğü de şöyledir: “O şadırvandan çağıldyarak dökülen su/ Bana yılların ne çabuk geçtiğini söyler/ Ölüm neki/ Hele bir sarsın seni korkusu/ Göz yaşların eğilir dudaklarından öper” (Şiirdeki imlâ aynen verilmiştir. AÖ) [Bk. Mızrak, 1967].

Martı Kanadında Bir Evren ve Aç Ekin'de, fikrî anlamda bir değişim yaşadığı ve şiiirlerini bu doğrultuda kaleme aldığı bellidir. Ferdî duyarlıklar, toplumsal duyarlıklarla birleşmektedir. Sevgilisine aşkını anlatırken dahi kendisinden önce toplumu düşünür. Ondan beklentisi, toplumsal sorunlara duyarlı olmasıdır. Çapan, eleştirel bir gözle sorunlara değinmekte, zaman zaman sert bir dil kullanmaktadır. Bu şiiirlerde umut, umutsuzluk, gelecek endişesi, toplumsal dayanışma temaları yoğundur. Şair haksızlıklara isyan eder. Çaresizlikler karşısında çoğu zaman onu, umudu kadar kini, nefreti, hıncı da ayakta tutar. Törelere ve yasaların karşısında tek isteği özgürlüktür. Özgürlüğü sadece kendisi için değil, tüm dünyadaki ezilenler için ister. Vietnam'daki, Güney Afrika'daki ezilenlerin sözcüsü olur. Bu şiiirlerde 68 kuşağının özgürlükçü, eşitlikçi söyleminin, Ali Çapan'ın mısralarında da dile getirildiğini görürüz (Çapan, 1968: 25):

“...ve çöl sıcağı ve deniz ve serin rüzgâr.
ve yağmur
ve en bunalımlı çağında evren
ve kişi utancından ağlıyor.
yürekler kaskatı
yürekler büyük kötülöklere gebe
-avuçlarda büyür de büyür kişinin hıncı-
ha yağdı ha yağacak yağmur,
Afrikalı zenci özgürlüğüne tutkun
ve ben seni seviyorum sevdalım...”

Özellikle *Aç Ekin*, ilk iki kitabından daha çok tanınır. Bunda Çapan'ın şair kimliğinin dikkati çekecek bir seviyeye ulaşmasının payı vardır. Yine de ortak kanaat, sanatçının kitap yayımlama konusunda acele etmiş olmasıdır. Çünkü şiiir, kültürel anlamda bir birikim istediğı gibi, teknik anlamda da bir bilgi ister. Bu bilgi ve birikimle, şiiiri sabrın potasında eritmek gerekir. Bu da söz işçiliğidir. “Şair ruhlu, şair mizaçlı Ali Çapan da şiiirleri arasında iyi bir seçme yapıp üç kitap yerine bir kitap yayımlasaydı (...) daha başarı sağlayacak, daha etkili olacaktı” (Geçer, 1971:30). *Martı Kanadında Bir Evren ve Aç Ekin*'deki şiiirler arasında, ferdî duyarlıkları anlatan şiiirler, sosyal temalı şiiirlerden daha başarılı görünmektedir.

Sevda Sürgünü, 16 yıllık bir aradan sonra yayımlanır. Bu uzun sessizlik döneminde, Çapan şiiir yazmaya devam eder. Ancak artık daha seçicidir. Şiiirinin olgunlaştığı hissedilir. Bir yandan aile sorumluluğı, bir yandan meslekî sorumluluklar, onu şiiirden biraz uzaklaştırır. Öte yandan, “bir siyasi görüşün çığırkanı durumuna da düşmek” istemez. Görevli olarak İzmir'e yaptığı bir seyahat esnasında “İzmirname” başlıklı şiiir dizisini yazmaya başlayınca (1983), yeni bir kitap yayımlama isteğı duyar. İşte *Sevda Sürgünü* böyle bir isteğın depresmesi sonucu ortaya çıkar (Çapan, 1991). Kitaptaki şiiirlerde ferdî temalar yoğundur.

Son üç kitabı, *Hüzünname*, *Hüzünertesı Fasıllar Kitabı* ve *Mor Menekşe / Şiiirime Güz Damladı* Çapan'ın şiiirlerindeki ana temaları vermektedir. Bunlar, ölüm, ayrılık, yalnızlık, özlem, yaşama sevinci gibi temalardır. Birbiriyle iç içe yer alan bu temaların hepsi, ortak bir noktayı, hüzün duygusunu anlatmaktadırlar. Çapan'ın son üç kitabında, belli temalara yer vermesinde, herhâlde, sanatçı arkadaşlarının telkinleri de etkili olmuştur⁵.

IV. SANAT VE EDEBİYAT GÖRÜŞLERİ

Ali Çapan'ın sanat ve edebiyat görüşlerini içeren tek kayıt, kendisiyle 1972 yılında yapılan bir mülâkata dayanmaktadır. Şair, o tarihlerde ilk üç kitabını yayımlamıştır ve sanata ilişkin görüşleri de dönemin sosyal ve siyasal yapısı itibariyle o günleri aksettiren bir tarzdadır. Ancak

⁵Leyla Şahin, *Hüzünname* adlı eseri dolayısıyla gönderdiği 21 Ağustos 1993 günlü mektubunda, “her kitabın bir konusunun, yani bir temel izleğinin olmasından yana” olduğunu belirtmekte, Çapan'ı diğer kitaplarından ayrı bir izlek taşıdığı ve yeni şeyler söylemeyi amaçladığı için kutlamaktadır.

geçen zaman içinde, sanatçının düşüncelerinde değişme olmuştur. Bu değişimi yansıtacak bir kayıt yoktur. Yeni yayımlanan kitaplarının tanıtımında da bu mülâkatta söylediği sözler, aynen tekrarlanmaktadır:

“İçinde bulunduğumuz birlikte yaşadığımız toplumun sorunlarına sırtını dönük bir sanat anlayışının günümüzde geçerli olamayacağı apaçık ortada iken bireyselliği savunmak tarihsel bir sorumluluğu da omuzlamış olan ozanın kalımlı olması gerekliliğine ters düşer”. (...) “‘Çağdaş Türk Şiiri’ görevini bilen ve sorumluluğunu duyan ozanlarımızla bu gün üstlendiği topluma yararlı olabilme olanağına kavuşmuştur. Bu arada vurdumduymazlığını sürdürme durumundaki kendi fildişi kulelerinden seslenen ozanların varlığı da yadsınamaz. Ancak günden güne değişken devingenliğinin sonucu olarak en iyi biçimde oluşacağından hiç şüphemiz olmasın” (Deniz, 1972:8).

Eğer Ali Çapan, hâlâ aynı görüşte ise, ne diye bireysel duyarlıkların şiirini yazmaktadır? Bu hiç şüphesiz dikkatli bir inceleme yapılmadan, alelacele yazılan tanıtım yazılarının kusurudur. Çapan da bundan mustarıptir.

Edebiyatımızın günümüzdeki en büyük eksiklerinden birinin eleştiri ve eleştirmen yokluğu olduğunu söyler. Şiirlerinin topluca ele alınıp derli toplu bir incelemesinin yapılmasını arzu etmektedir ama böyle bir eleştirmen de karşısına çıkmamıştır. “Gerekli ölçüde tanınmamış, yani ünlenmemiş yazarları pazarlama olanaklarını ellerinde bulunduran dergi ve yayınevlerinin bu olanakları kullanmak istememeleri”ni de üzüntü verici bulmaktadır (Deniz, 1972:8).

Çapan’ın şiire, şiirin işlevine yönelik fikirlerinde yıllar içinde bir değişme olmuştur. İsmail Çetişli’ye gönderdiği mektubunda bu değişimin ip uçlarını verir: “1968-70-72 yıllarında yaşanan toplumsal olaylardan etkilendim. *Aç Ekin*’de yer alan şiirlerimin hemen hepsini severim. Çünkü giderek şiirimin olgunlaştığını, bireysel mutluluktan hareketle toplumsal mutluluğu yakalamaya çalıştığımı sanıyordum. 1972-87 arası toplam 15 yıl ipekböceği örneği kendi kozamı ördüğüm yıllar. 1965-72 yıllarında olduğu gibi pek öyle edebiyat ve sanat dergisi de yayınlanmıyordu. Bir de siyasal kamplaşmalar doruktaydı, kendimi sindirilmiş, sesimi soluğumu kimsenin duymayacağı bir toz duman ortamındaymışım gibi hissettiğimden midir nedir hem daha az şiir yazar oldum hem de yayınlamadım pek. Bir siyasi görüşün çığırkanı durumuna da düşmek istemiyordum” (Çapan, 1991).

V. ŞİİRLERİNİN İNCELENMESİ

1) Temalar

Ali Çapan’ın şiirlerinde sevgi, aşk, ayrılık, gurbet, yalnızlık, özlem, ölüm, yaşama sevinci, çocukluk günlerine kaçış, doğa ve sosyal tenkit temalarıyla karşılaşırız.

Ölüm teması, şairin vazgeçemediği temalardan biridir. Ölüm, kaçınılmaz bir gerçektir. Ömür denen “en güzel yılçağları” bir bir geçerken ölümü düşünmemek mümkün değildir. “Bu muhteşem düğün”ün zamanı da belirsizdir. Nasıl olsa bir gün kapısını çalacaktır: “Ve bir gün dünya eriyecek gözbebeklerimde” (Çapan, 1967: 24). O günden sonra günler birbirini kovalayacak; karlar, yağmurlar yağacak ama üşümeyecektir. Onu üzen, hüznlendiren şey, sevgilisinin ellerine uzanamamak, onun sıcaklığını hissedememektir.

Ali Çapan’ın şiirlerinde güz, yaşlılık zamanını gösterir. Ölümden bir önceki gündür. Bedeninin yorgunluğu ona kelebeklerin peşinden koşamayacağını hatırlatır. Artık “hayatın ipi kısa”mıştır. Şair böylesi bir ruh hâli içerisindeyken, kendisini hayata bağlayan günleri özlemle anar. Bir daha geri gelmesi mümkün olmayan o günler, çocukluk günleridir. “Erbain” adlı şiirinde, şair ölümle çocukça bir saflıkla oyun oynamayı dener, kurtuluş için aşktan medet umar:

“ey ölüm!

benimle saklambaç oynama

elma dersem çık

armut dersem çıkma.

kırk kapılı gönül sarayının
 kapısı kapalı
 kırk birinci odasında
 kırk gün kırk gece
 çile doldurdum
 sabır küpünden sular içtim
 çok üşüdüm
 kırk yıl adını sayıkladım
 canım efendim.

ey aşk!
 yeter beklettiğin
 dayanamıyorum
 gel artık.
 Uçurtmamın ipi koptu
 Esmiyor o rüzgar.
 Ya gel
 Ya da elimden tut
 Beni de götür
 Canım efendim”
 (Çapan, 2005: 38)

Şair, bu şiirinde ölümü hoş bir edayla karşılamaya hazırdır. Aynı zamanda, masallarda sıkça karşılaştığımız “kırk kapı”, “kırk birinci oda”, “kırk gün kırk gece”, “kırk yıl” gibi masal motiflerini kullanarak gelenekle de bir bağ kurmaktadır.

Bahar mevsiminin insanın içini yaşama sevinciyle doldurduğu günlerde bile ölüm aklından çıkmaz. Ölümü “ilkbaharın ilk günü” karşılamak ister. Güz gelince dostlarının “birer birer allahısmarladık bile demeden” ayrılışı, içini hüznle doldurur.

Çapan, bir hüzn şairi olarak aşktan da uzak durmaz. **Aşk** konulu şiirlerinin hemen hepsinde, sevgiliyle yaşanan mutlu günler vardır. İki kişilik yaşanan aşklar, çocukların katılımıyla birlikte mutlu bir yuvanın sıcaklığı içinde dolu dolu yaşanır. Şair, “Aşka Dair Bir Başka Şiir” adlı şiirinde, aşkı anlatmak için önce aşkı yaşamak gerektiğine inanır.

“aşka dair şiirler yazmak için
 aşk yaşanmalı.
 hüznün değerini anlamak için
 gül alınıp / satılan pazarda
 dolaşılmalı”.
 (Çapan, 2005: 31).

Sevdiğinden ayrılıp gurbete çıktığında, onun özlemiyle ayrılık acısını anlatan şiirler yazar. **Gurbette** insan, sevdiği de yanında olmayınca yapayalnızdır. Ferdî bir duygu olan yalnızlık, âşık için sevgiliye özlemle birlikte, içinde umudu taşıması nedeniyle katlanılabilecek bir duygu hâline gelir. Ancak sevgiliden ebediyen ayrılacak olmak, onun hayatla bağını koparacaktır.

“.....
 Fasıllar kitabından bir sayfaya
 ‘Hüzzam Faslı’ nı not düşerim
 ben de giderim”.
 (Çapan, 1999: 46).

“Hüzn Faslı” adlı şiirinde, seven ve sevilen insanın duygularını anlatır. Hüzn duygusu şiirin bütününe sarmıştır. Şiirde dikkati çeken bir başka husus da Çapan’ın gelenekten yararlanma konusunda gösterdiği gayrettir.

“Ferman padişahımın: öl demişse
Ölürüm ben
Mevsim, ay, yıl, gün fark etmez,
Zor olan ayrılık
-onu sen Ferhat’a sor dediler.

.....
Gülün ustası demiş ki: Sırası gelince
‘Acının vergisin verdik, gülün haracını ödedik
hüzünü demirbaş listesinden silmeye geldi sıra’
acının rengi yoktur, sevincinse mavi
şairlere sordum hüznü
-olsa olsa mor dediler.

Ferman padişahımın: öl demişse
Ölürüm ben.
Ayrılalı kaç gün oldu saymadım
-Sevgilin senin ardından
İki gözü iki çeşme
Ağlıyor dediler”.
(Çapan, 1999: 1-2).

Ali Çapan’ın şiirlerinde ilkbahar ve sonbahar mevsimleri, yaşam ve ölüm arasındaki çizgiyi gösterdiği için sıkça karşımıza çıkar. Sonbahar ya da güz mevsimini hüznle birlikte anar. Bunun dışındaki tabiat unsurlarını deniz, gökyüzü, güneş, rüzgâr, çiçekler ve kuşlar oluşturur. Çiçekler arasında yoğurtçiçeği (papatya), kırmızı gül, menekşe, karanfil, fesleğen, hanımeli, erik çiçeği, ak karanfil, sarı gül, zakkum, bahar çiçeği, çiğdem çiçeği, gelincik, mor menekşe, akasya; kuşlar arasında da martı, kırlangıç, karga, çalağan, güvercin, leylek, serçe, bildircin vardır. Kuşlar ve çiçekler, şiir içinde yüklendikleri vazifeyle birlikte anlam kazanırlar. Kırlangıç, sevgiliden haber getirir. Martı ve güvercin, özgürlüğün sembolüdür. Uçup giden kuşlar, leylekler, baharı müjdeliler. Karga ve çalağan, uğursuzluğu, hırsızlığı, sömürüyü temsil eder. Şair, yoğurtçiçeğinin yapraklarını sayarak, sevgilisinin kendisini sevip sevmediğini anlamaya çalışır. Mor menekşe, yaşlı insanın temsilcisidir.

Sanatçının **sosyal tenkit** konusunu işlediği şiirleri, *Martı Kanadında Bir Evren* ve *Aç Ekin* adlı eserlerindeki şiirlerle sınırlıdır. Çapan, şairlik serüveninin ilk yıllarında henüz dış etkilere açık bir şairdir. Dönemin moda akımlarından etkilenir ve bu tip şiirlerinde zaman zaman ideolojik bir tavır takınır. “Manzumeler daha çok nesrin ve tahkiyenin sınırlarında kalmış; sert ve haşin bir hitabet üslûbu” (Çetişli, 1991: 214)⁶ eserlere hakim olmuştur. Yine de *Aç Ekin*’deki şiirler, şiiriyet bakımından *Martı Kanadında Bir Evren*’dekilerden güçlüdür.

Çapan yıllar önce, *Tercüman* gazetesinin açtığı memleket konulu bir yarışmaya göndermek üzere (1985), “Memleket Türküsü” genel başlığı altında (Uzun Çarşı, Bakırcılar Çarşısı, Kuyumcular Çarşısı, Kırkayak Saz Bahçesi) dört şiir (Çapan, 1987: 37-40) kaleme almıştır. Hem bu dört şiirinde hem de “Düğün” (Çapan, 1967: 21) ve “Çiğdemler Çiçek Açmıştır Şimdi” (Çapan, 1987:60) şiirlerinde Gaziantep’i anlatır. Şair, anlattığı çarşılarda dolaşır; hâlde maziye arar.

Görevli olarak bulunduğu Mardin (Mardin’de Bir Akşam Üstü Hasat Şarkısı Söylenirken, Ne Söylesem Anlatamam Mardin’i) (Çapan, 1987:61-63) ve Eskişehir (Gökyüzünde Bulut

⁶ Çetişli, Ali Çapan’ın şiirini üç döneme ayırır: Taklit Dönemi (*Çiğdem Çiçeğim*), Toplumcu Şiir Dönemi (*Martı Kanadında Bir Evren, Aç Ekin*), Olgunluk Dönemi (*Sevda Sürgünü*). Biz incelememizde, “toplumcu şiir” tanımlaması yerine “sosyal tenkit konulu şiirler” demeyi tercih ettik.

Bulut Bir Hüzün) (Çapan, 1993:11-12) de şiirlerinde yer alır. Bir başka yurt köşesi İstanbul'dur. *Aç Ekin*'deki "İstanbul" başlıklı üç şiirinden başka, İstanbul'u anlattığı başka şiirleri de vardır. *Sevda Sürgünü*'nde de "İzmirname" başlıklı 13 şiire imza atmıştır. Ancak şairin, öğrencilik yıllarının geçtiği Ankara'nın şiirlerinde yer almaması dikkat çekicidir. Çapan, bu tür şiirlerinde ayrılık, gurbet, yalnızlık ve hüzün temalarını işler.

2) Şekil

Ali Çapan, şiir kültürünü kendi kendine edinmeye çalışmıştır. Aruz ve hecenin kalıplarını kendisini sınırlayıcı bulduğu için -kendi içinde ses uyumu ve kafiyesi olan- serbest tarzı benimsemiştir (Çapan, 1991). Bu yüzden onun şiirlerinde nazım birimi olarak dizeye rastlamak zordur. Bazı şiirlerinde beyitlerle karşılaşırız. Fakat daha çok üçlükler, dörtlükler, beşlikler, altılıklar vb. ile... Yani çoğunlukla düzensiz nazım birimleri ile şiirini kurar.

Bu nazım birimlerini birbirinden ayırırken ya araya bir boşluk koymuş ya da numaralandırmayı tercih etmiştir. Bazı şiirlerinde numaralandırmanın yanı sıra başlıklar da kullanmıştır. Araya boşluk koyduğu şiirlerinde konu ve tema bütünlüğü söz konusudur. Numaralandırmayı tercih ettiği bazı şiirlerinde de konu ve tema bütünlüğü vardır. Ancak çoğu şiirinde bu bütünlük bozulur. "Nöbetleşe Yaşanan Yalnızlık" (Çapan, 1987: 16) şiirinde hem numaralandırmayı, hem de ayrı başlıklar kullanmayı seçmiştir. Bu şiirde, konu ve tema bütünlüğü bozulmuştur. Şiirin ara başlıkları, kendi içinde anlamlı bir bütünün parçalarıdır sanki: "Kömür İşçileri Terledikçe/ Uyandıkça Uykulardan/ Nöbetleşe Yaşıyoruz Yalnızlığı/ Yorgun Düştüğünce Uzun Bir Koşudan". Birimler arasında başlık ya da numara kullanılan şiirlerde, konu ve temalar arasındaki anlamsal geçişlerin keskin olduğu görülür.

Onun şiirlerinde geleneğe bağlı nazım biçimlerini bulamayız. Nadiren hece veznini andıran dörtlüklerle karşılaşırız:

"Şahlandır sevdanı eyleme doğru
Köprü kur ülkeme giden yollara
Elibağlı sürgünsem dağlardayım
Dağlara sür atını ülkeme doğru"
(Çapan, 1987: 11).

Son kitabı *Mor Menekşe / Şiirime Güz Damladı*'daki ilk beş şiir, nazım birimi olarak beyitle yazılması ve adlarındaki gazel ifadesiyle sanki geleneksel nazım biçimlerinden gazeli andırmaktadır. Ancak şiirlerin beyitle yazılmış olması dışında, bu nazım biçimiyle bir bağı yoktur. Bilinen nazım biçimlerini değil de serbest şiiri tercih etmiş olması, Çapan'a söyleyişte rahatlık sağlamıştır:

"zamansız biliyorum ama elimde değil
durup dururken hani canı çeker ya insanın
kütür kütür yeşil eriği
acıbadem çağlasını
bir avuç dut kurusunu
ya da üzüm pekmezli kar çorbasını
durup dururken hani canı çeker ya insanın
işte öylesine özledim seni".
(Çapan, 1993: 29).

Serbest şiir, şiire bazen şekil olarak da yeni anlamlar yüklenmesini sağlayacak imkânlar sunar:

"Bu yaz sen yoksun
Hiç bu kadar yalnız olmamıştım
Üzümler dalında çürüdü bu yaz.
Çürüyen başka şeyler de var

Senden geriye kalan
Kaçamak öpüşler
Sıcak gülüşler
Terlemiş avuçlar
Unutulmuş
Şarkılar
Ve daha
Neler
Neler.

(Çapan, 1999:42).

Şiirin şekline dikkat edildiğinde görülecektir ki yavaş yavaş bir yok oluş söz konusudur. Şiirin anlam bütünlüğü içinde bu yok oluş, “çürüme” kelimesiyle anlatılmıştır.

Ali Çapan’ın şiirlerinin önemli bir kısmı, düzyazı şiir diyebileceğimiz şiir özelliklerine sahiptir. *Martı Kanadında Bir Evren*’den başlayarak şiirlerinin çoğuna uzun başlıklar koymuştur. Bunların bazıları birer cümle hüviyetindedir. Bir kısmı keskin bir söylemi yansıtırken, çoğunluğu romantiktir ve hüznü yansıtır: “Tanrı Olanca Lanetini Yağdırsın Böyle Yaşamamın Üstüne” (Çapan, 1968: 13); “Bu Şiir Bir Hüznün Şarkısıdır ve Kurşunla Duvara Yazılmıştır” (Çapan, 1971:9-11); “Bahçemdeki Dut Ağacının Dalına Şimdi Serçeler Kondu” (Çapan, 2005:45).

Bir şiirde ahengi oluşturan unsurlar, ritim, armoni ve yinelemelerdir. Çapan’ın ritmin önemli unsurları olan vezin ve kafiyeye yaklaşımı serbesttir. Önemli olan kafiye oluşturmak değil, şiirin iç musikisini sağlamaktır. Bu noktada kafiye, bir vasıta olarak şiirde yer alır. Kafiyenin öncelikli hedef olmadığı durumlarda, armoni önem kazanır. Aliterasyonlar ve asonanslarla şiirde bir musiki oluşturulur. Şiirde ahenk, bazen, yinelemelerle sağlanır:

“**‘Hayatta Ben En Çok Babamı Sevdim’**

şiirini **Can Yücel**’in, yaldızlı kalemle yazıp
bana gönderen kızım

‘Ben de hayatta en çok babamı sevdim’ diye
not düşmüştü altına şiirin.

Çerçeveletip astım çalışma odamın duvarına

Babamın resminin hemen altına

Okuyorum her gün yeniden.

Çocukluğumda babamın göğsüne yasladığım başımı

Okşayıp tel tel dokunduğunda saçıma

Nasıl mutlu olup sevinmişim,

Ve **ben de hayatta en çok babamı sevmiştim**’.

(Çapan, 1999:51).

Bu şiirde ahenk, öncelikle “Hayatta ben en çok babamı sevdim” dizesinin değişik biçimlerde yinelenmesiyle oluşturulmuştur. Bundan sonra dikkat çekici olan ünlü ve ünsüz seslerin yinelenmesi ve uyumudur. Şiirde “ç, k, l, ş, t” ünsüzleri ile “a, e, i” ünlülerinin sıkça kullanılmasıyla bir ses düzeni elde edilmiş, anahtar vazifesi gören dize tekrarı vasıtasıyla da muhteva ile uyum sağlanmıştır.

Ali Çapan şiirlerinde öyküleme, montaj, diyalog, betimleme gibi anlatım tekniklerini yoğun şekilde kullanır. Daha çok düzyazıda karşılaştığımız bu anlatım biçimlerini tercih etmesinin nedeni, anlamı kuvvetlendirmektir. “Çalağan Derler Bir Kuş Vardı” şiirinde öyküleme ve diyalog bir arada kullanılmıştır:

“avradım, oğlum, kızım ve ben -ökkeş oğlu yahya-
harran düzünde hasat zamanında mevsimin
ekinleri yolarken biz

çalağan derler bir kuş vardır gelir konar
evimize-yurdumuza
ocağımızda pişen aşın-ekmeğin yarısını
alır götürür elimizden
yoksul muyuz tutsak mıyız ne?

oğlum veysel der: “biz ektik biz yolduk
niye verelim ürünümüzün yarısını niye
netti ki yoruldu mu terledi mi
susadı mı bizim gibi”...

uy veyselim (gözüm deyip sevdiğim)
yazın gölgede kımıl kımıl yürüdün
kışın o dağ soğuğunda üşüdün
öğretmenin okuma yazma öğretti sana büyüdün
biz koparamadık bu çalağan denen kuşun başını
gayrı bu sana düştü
sen aydınlığın gözü-kulağı ol, eli-yüreği...
(Çapan, 1968:22-23).

Çapan, bu şiirde, öyküleme tekniğini seçerek doğal bir anlatım yakalamıştır. Ökkeş oğlu Yahya edilgen bir konumdadır. Çoluğunun çocuğunun nafakasını çıkarmak uğruna, çaresizliğin de getirdiği bir zorunlulukla, “çalağan derler bir kuş” tanımlamasıyla anlatılan zorbaya karşı duramamakta; ama oğlu Veysel gibi yeni yetişen neslin bir gün bu tür zorbalardan haberdar olacağına dair umudunu, içinde yaşatmaktadır. Diyalogun gösterildiği kısımda “ ” işareti kullanılmıştır. Bununla birlikte şair, diyaloglarda çoğunlukla – (konuşma çizgisi) işaretini kullanır.

Montaj tekniği ilk şiirlerinden itibaren kullandığı bir teknik olmakla birlikte, özellikle son üç kitabında daha dikkat çekici bir biçimde kullanılmıştır. Çapan, diğer kitaplarında başka şairlere ait dize ya da dizeleri “ ” işareti içinde göstermeyi yeterli bulurken, *Hüzünname*, *Hüzünertesesi Fasıllar Kitabı* ve *Mor Menekşe / Şiirime Güz Damladı*’da “ ” işareti içindeki kısımlar koyu harflerle yazmıştır. Ayrıca şair, bu tip dizelerin bir kısmının sonuna * işareti koyarak, dizeyi hangi şairden aldığını, sayfanın sonunda belirtmiştir.

Betimlemeler, insan merkeze alınarak yapılır. Doğa, mekân, eşya, insanın ona yüklediği anlamlarla ya da görüntülerle verilir:

“İzmir’le bir gece yarısı aniden
Basmane’de bir otelin kapısında tanıştım
Uyku gözümden akıyor
Bir şişe soğuk suyu
Son damlasına kadar içtim
Sigaram habire sönüyor
Tek kişilik otel odasının penceresinden
Avuç içi kadar gökyüzü görünüyordu
Renk renk ışıklar
Yanıp yanıp sönüyordu
Gökyüzünde yıldızlar
Durmadan göz kırptıyordu
Yastığa nasıl koydumsa başımı
Uyumuşum
Düşümde sevgilim beni çağırıyordu”.

(Çapan, 1987:44).

Ali Çapan'ın yedi şiir kitabında da dizelerin yazımındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Bu farklılıklar, şairin moda akımların ya da bazı sanatçıların tesiri altındaki tercihlerinin sonucu gibi görünmekle beraber, kimi zaman kitapları yayına hazırlayanların tercihi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Asıl sıkıntı verici olan, kitapların hemen hepsinde yazım hatalarının çokça bulunmasıdır. Özellikle isim ve sıfat tamlamalarının, ikilemelerin, bağlaçların, soru edatlarının bir kısmının ["hayınelinde, kanlıbıçak, elibağlı" (Çapan, 1971: 15), "gülümsediki", "olmasanda" (Çapan, 1968: 19, 34), "uzaktasinki, uğulduyorki" (Çapan, 1987: 28) vb.] bitişik yazılması okumayı güçleştirici hatta okuyucuyu rahatsız edici boyuttadır.

Sonuç olarak denilebilir ki Çapan'ın sevgilisine gönderdiği mektuplarının sonuna eklediği şiirlerle, bir sempatiyle başlayan şiir aşkı, zaman içinde bir şair titizliği kazanarak yazdığı şiirleriyle belli bir olgunluğa ulaşmıştır. Onun şiirde ulaştığı noktayı tespit etmek için son üç kitabına bakmak yeterli olacaktır.

KAYNAKÇA

- Çapan, A. (1967). *Çiğdem Çiçeğim*. Güzeliş Matbaası, Gaziantep, ss.3-30.
- Çapan, A. (1968). *Martı Kanadında Bir Evren*. Sanat Matbaası, Gaziantep, ss.3-40.
- Çapan, A. (1971). *Aç Ekin*. Atalar Basımevi, Gaziantep, ss.3-55.
- Çapan, A. (1987). *Sevda Sürgünü*. Feryal Matbaası, ss.3-64.
- Çapan, A. (1991). İsmail Çetişli'nin 6.3.1991 günlü mektubuna cevabı.
- Çapan, A. (1993). *Hüzünname*. Metin Ofset Matbaacılık, Eskişehir, ss.3-56.
- Çapan, A. (1999). *Hüzünertesesi Fasıllar Kitabı*. [1999 Nüzhet Erman Şiir Ödülü]. Yeryüzü Yayınları, Adana, ss.3-118.
- Çapan, A. (2005). *Mor Menekşe / Şiirime Güz Damladı*. Zemge Yayınları, Gaziantep, ss.3-50.
- Çetişli, İ. (1991). Ali Çapan ve Şiirleri Üzerine Toplu Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2): 209-226.
- Deniz, H. Ali Çapan'la Başbaşa. *Başkent* gazetesi, 20 Aralık 1972, s.8.
- Geçer, İ. (1971). Yeni Yayınlar: Aç Ekin. *Hisar*, 96:30.
- Mızrak. (1967). Çiğdem Çiçeğim. *Nabi*, 18.
- Nüzhet Erman Şiir Ödülü Ali Çapan'ın. *Türkiye*, 3 Mayıs 1999.
- Sönmez, B. (1997). Ali Çapan Şiirleri ve Düşünceleri. *Aykırısanat*, 28:15-16.
- Şahin, L. (1993). Ali Çapan'a yazdığı 21 Ağustos 1993 günlü mektubu.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):24-35 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

“Öl ve Ol” Fikri Çerçevesinde Hüsn ü Aşk Kahramanı Aşk’ın Kendisini Bulma ve Tanıma Süreci

Mehmet Celal Varışoğlu*

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep, Türkiye

Özet: Şeyh Galip’in Hüsn ü Aşk adlı mesnevisinde Aşk adlı kahraman içsel bir yolculuk yapar. Bu yolculuk kendisini tanımaya ve bulmaya dönük metaforik bir yolculuktur. Dolayısıyla algı dünyamızın kavrayabileceği duyusal bir yolculuk değildir. Aşk yolculuğun sonunda başladığı noktaya döner. Aslında bir adım bile atmamıştır. Fakat yolculuğun sonunda hiçbir şey aynı değildir. Aşk, geçirdiği içsel dönüşüm sayesinde kendisini ve evreni başka bir gözle görmektedir.

Anahtar kelimeler: Hüsn, Aşk, ölmek, olmak, yolculuk.

Discovering and Recognizing Process of Love, the Hero of Beauty and Love, in the Frame of “Die and Exist” Idea

Abstract: The protagonist named Love makes an internal journey in the mesnevi of Sheikh Gâlip called Beauty and Love. This is a metaphoric journey in which he tries to know and find out himself. Thus, it is not a sensory journey which can be comprehended by our world of perceptions. Love comes back to the point where he started to his journey. Indeed, Love discovered the fact that he did not take even one single step; however, at the end of the journey, nothing is in the same condition. Love begins to see himself and the universe in a different way owing to that internal transformation.

Key words: Beauty, Love, die, exist, journey.

I. GİRİŞ

Alman şair Goethe, Doğu-Batı Divanı’ndaki (West-Östlicher Diwan) “*Selige Sehnsucht*” adlı şiirinde ölümlerle birlikte daha yüce bir hayata erişmenin sırrını ele alır ve ölümsüz hayattaki güzelliği, “*Stirb und werde*”, (öl ve ol) sözcükleriyle ortaya koyar (Goethe, 1997). Bu veciz ifade “*Mûtû kable ente mûtû (Ölmeden önce ölünüz)*” sözüne (Aclûnî, 1988:291) de bir göndermedir. Aşk’ın Hüsn’e kavuşma yolundaki serüveni için de geçerli sayabileceğimiz bu söz, karşımıza daha önceleri çıkar. Hallaç Mansur, “*Uktulûni ya sikâti innâ fi katli hayâtî (Öldürün beni ey sadık dostlarım; çünkü öldürülmemdedir benim hayatım)*” (Schimmel, 2001:81) sözüyle ölümün yüceliğini vurgular. Hallac’ın ölüm karşısındaki bu duruşu, Öztürk’ün yorumuyla Kitâbü’t-Tavâsin’deki Şem ve Pervane’nin hikâyesinde bir kez daha ortaya çıkar (Öztürk, 1997:287-365).

Attar da ölüme bir değer biçer ve “*yenilip yutulmanın*” gerekliliğinden (Schimmel, 2001:313) söz eder. Yine Mevlana, Mesnevi-yi Manevi’sinde, var olmak için olmamanın

gerektiğini, bedenini ve malını yok eden insanın diğer insanlardan daha ileride bulunduğunu, yokluğun en yüce merteye olduğunu ifade eder (Can, 1997 :VI- 454).

“*Men arefe nefsehü fekad arefe rabbehü*” (Kendini bilen, Rabbini bilir) ifadesi (El-Ezherî, 1985:111); Delfi’nin “*gnoti theauton* (Kendini tanı)” öğüdü; İncil’deki, “*kim psyche (nefs) ini kurtaracak olursa, onu kaybeder; ve kim benim uğruma canından geçerse onu bulur*” (Matta 16:25) ve “*Eğer bir kimse bana gelir ve kendi babasına, anasına, karısına, çocuklarına, kardeşlerine, kızkardeşlerine, evet hatta kendi canına buğzetmezse benim havarim olamaz*” (Luke, 14:26) ayetleri de bu bağlamda ele alınabilir. Yine Aziz Thomas Aquinas, “*Hiçbir mahlûkun ölmeksizin, bir üst varlık seviyesine, yani eskiden olduğu hâle (hakikatine) yükselemeyeceğini ifade eder. Boynun vurulması, eski Ben’in (Haricî Ben’in-Nefsin) öldürülmesinin ebedî sembolüdür*” (Livingston, 1998:127).

Hindu inancına göre ise hayat, “*esaretteki insanın özgürlüğüne veya ben’inin gerçekleştirilmesine olanak sağlayan bir yolculuktur*” (Coomaraswamy, 1941:453).

Bir başka eserinde Coomaraswamy, “*kendini bil*” şeklindeki sözü tanrısal ve beşerî ben merkezinde tahlil etmeye çalışır (Coomaraswamy, 1937:18). Benzer şekilde Eflatun da Phaedo’da, ruhun bedenden ayrılmasını “*katharsis*” kavramıyla açıklar (Phaedo, classics.mit.edu/Plato/phaedo.html).

Ölümü, duyularla kavranılan gerçekliğin sonsuza kadar aşılması (Ayvazoğlu, 1993:148) olarak düşünen Mevlana da kendi hayatını, divanındaki,

*Üç sözden artık değil,
Bütün ömrüm bu üç söz:
Hamdım, piştim, yandım*

sözleriyle özetler. Bu deyiş, “*ölme ve olma*” sürecinin bir başka şekilde dile getirilişidir (Schimmel, 1999:25; Lermioğlu, 1972:37).

Benzer düşüncelere başka eserlerde de rastlamak mümkündür: “İnsan için en mükemmel kader olan bu manevi (ruhani) yücelme, ‘gerçekleşme’dir (Hakikate ulaşma; ‘o’ olma). Bu gerçekleşme, “Sen ‘o’sun (*Upanishad*); ‘Bilmek olmaktır’ (*Parmenides ve Eflatun*); ‘Allah’ı her nesnede, her yerde seyretme şeklindeki ilahî faaliyetin taklit edilmesi’ (*Aristo*) ve ‘her türlü ikiliğin ötesinde en yüce şahsiyetle doğrudan temas hâlinde olunduğunun şuuruna varılması’ ibareleriyle de ifade edilmiştir (Livingston, 1998:39).

Yazımızda bu görüş ve düşüncelerden yola çıkarak Aşk’ın yolculuğunu ve bu yolculuk sonunda geçirdiği dönüşümü vermeye çalışacağız.

II. HÜSN VE AŞK’IN DOĞUŞU

Galip, eserine klasik mesnevilerde görüldüğü şekilde Allah’a hamd ile başlar. Peygambere salat ü selâm ettikten sonra peygamberin miracını ve mucizelerini kaleme alır. Arkasından Mevlana’ya ve babası Raşit Efendi’ye bir bölüm ayırır. “*Bir meclis-i ünse mahrem / Ol cennet içinde Âdem*” olan Galip, Nabi’nin Hayrabad’ına yönelik aşırı övgüyü abartılı bulur ve bir benzerinin yazılamayacağı iddiası, ona bir imtihan gibi gelir (184)*. Mecliste bulunanlar Galip’in düşüncesine katılmayıp onu nazm meydanına davet edince, “*o hevesle kilki deste*” (236) alır ve hikâyeye başlar. Galip’in konuya girişi Mevlana’nın mesnevisindeki girişi ile aynıdır. Mevlana’nın,

*Bişnev in ney çün hikâyet mî kuned
Ez-cüdâyihâ şikâyet mî kuned*

(Dinle neyden ki hikâye etmekte / Ayrıllıklardan şikâyet etmekte) beytine(Can, 1997:1-13) karşılık Galip de hikâyesini “ney”e anlattırır:

Dil-zinde-i feyz-i Şems-i Tebrîz

*Bu makalede parantez içerisinde ve beyit numarasıyla gösterilen beyitler, “Şeyh Gâlib, (2002). *Hüsn ü Aşk (çev. Muhammet Nur Doğan)*. Ötüken Yayınları, İstanbul.” adlı kaynaktan alıntılanmıştır. Alıntılanacak beyitler sayıca fazla olacağı için bu yola başvurulmuştur.

*Ney-pâre-i hâme-i şeker-rîz
Bu resme koyub beyân-ı aşkı
Söyler bana dâstân-ı aşkı*

(240-241)

Galip daha sonra Muhabbetoğulları kabilesini tanıtmaya başlar. Muhabbetoğullarının, meclislerinin, avlanmalarının, baharlarının tasvirinden sonra (242-287) garip bir hadiseyi anlatır. Kabile, o gece, o zamana dek görmediği olağanüstüklere şahit olur. Bu gecede iki bebek doğar ve onlara ad verilir:

*Hüsn eylediler o duhtere ad
Ferzend-i güzîne Aşk-ı nâ-şâd*

(305)

İnsan isimleri aslında birer istiare olarak düşünülebilir (Uçar, 1995:24) ve beyitteki metaforik âlem kendisini ilk olarak çocuklara konulan adlarda hissettirir. Konulan bu adlar sürekli değişecek; Hüsn'e kimi Leyla, kimi Şirin, kimi Azra diyecek; Aşk'a, Mecnun, Vamık, Ferhat diyeceklerdir. Hatta daha sonra bu isimlendirmeler tersine dönecek; Aşk'a Hüsn için, Hüsn'e de Aşk için verilen isimler söylenecektir (305-309). Nitekim eserin sonunda Galip,

*Gel kalma mecâzıma mücâzât
Kim bu söz içindir istiârât*

(1745)

diyecektir.

Doğumlarından kısa bir süre sonra kabile uluları bir araya gelirler ve ikisinin birbiriyle evlenmelerinin uygun olacağına karar verirler (312-315). Aylar ve yıllar geçtikten sonra yine kabilenin ileri gelenleri tarafından "hüner tahsîl" etmek üzere "Mekteb-i Edeb"e gönderilirler. Eserin bu bölümündeki tasvirler, kahramanların ileride yaşayacaklarının da birer habercisidir.

Galip, Mekteb-i Edeb'deki Aşk ve Hüsn'ü, "dü-zebân ü yek-dil", "iki şem'-i kâfûr", "Bir sûrete girdi iki ma'nâ", "Bir şâhda iki gonca-i gül", "Âyineye girdi aks ü âkis", "Cem oldular anda hecr ü vuslat", "hûr u gilmân", "Olsun o meh ü mihr-i çarh me'nûs / Pervâne vü şu'le cevvi-fânûs" (346-355) ifadeleriyle betimler. Hüsn ve Aşk Mekteb-i Edeb'de Molla-yı Cünûn'dan, "normalde gerçek olan şeyleri ters çevrilmiş bir perspektiften görmeyi öğrenirler" (Holbrook, 1998:110).

III. İKİLİ ARASINDA AŞKIN BAŞLAMASI

Mekteb-i Edeb'de Molla-yı Cünûn'dan ders alan Hüsn, Aşk'ın cemaline âşık olur:

*Ber-hükm-i kazâ-yı nâ-muvâfık
Hüsn oldu cemâl-i Aşk'a âşık*

(375)

Bu, hikâyedeki ilk düğüm noktasıdır. İki kahramanın hayatlarının seyri bu olayla birlikte bir anda değişir. Şair, eserin bu kısmında olayın gelişimini Züleyha'nın Yusuf'a âşık olmasına benzetir. Eserin kurgusu da bir bakıma bu noktada farklı bir yöne girer. Aşk, geleneğin tersine gelişmiştir. Genellikle erkeğin kıza aşkı daha önce başlarken Hüsn ü Aşk'ta, Hüsn, Aşk'a âşık olur (385-414). Şair, eserdeki bu durumu,

*Ma'şûk olacakken oldu âşık
Azrâ olacakken oldu Vâmık*

(377)

beytiyle özetler. Hüsn de bu aşktaki tersliğin farkındadır (909-910). Eserin tasavvufi bir alegori olarak görülmesi için bu kısım anahtar bir rol üstlenir. Kur'an-ı Kerim'deki, "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler." (Kur'an-ı Kerim: 5-54) ayetinden hareketle Allah'ın aşkının, insanın aşkından önce geldiği düşüncesi, Hüsn ü Aşk'ta, Hüsn'ün sevgisinin Aşk'ın sevgisinden önce başlamasını da açıklar. Bu ayet, gerçek aşkı Tanrı'nın başlattığını, insanın aşkının daha sonra geldiğini belirtir (Purjavadi, 1976:43).

Aşk da Hüsn'e karşı duyarsız değildir. O da Hüsn'e âşiktir ama Hüsn'ün tersine suskundur. Hüsn, sevgisini açıkça söyleyemez; onu birtakım mecazlarla ve istiarelerle ortaya koymaya çalışır (389-391). Aşk ise hareketsizdir. Ama bu hareketsizlik, bir girdabın içe dönük hareketi gibidir (393-394). Hüsn, Aşk'a âşiktir ama nazı niyazından çok olduğu için onu geceleri (habersizce) seyrederek (579-580).

Hüsn ile Aşk, “Nüzhet-geh-i Ma’na”yı gezmeye başlarlar. Mana mesiresi, sıradan bir coğrafya değildir. Cennete benzetilen bu mekânla ilgili tasvirler, burasının olağanüstü bir yer olduğunu vurgular. (633-685) İki âşık burada Sühan ile tanışırlar. *Mâhiyyet-i hüsn ü aşka ârif / Hâsiyyet-i germ ü serde vâkıf* (688) olan bu zat, ileride olayın akışında önemli roller üstlenecektir. Hüsn’e ve Aşk’a dikkatle bakan Sühan, bu durumu biraz tuhaf bulur. Hüsn’ün Aşk’a delice tutkunluğunu anlayamaz (804-806).

Eser, temelde bir zıtlık üzerine kurulmuştur. Bu zıtlık, erkeğin kıza âşık olması, kızın aşkını açıklayamaması geleneğinin ters dönmüş bulunması; Hüsn’ün Aşk’a âşık olması ve bu aşkını saklamakta zorluk çekmesidir.

Eserdeki ikinci düğüm noktası, Hayret’in ortaya çıkışıdır. Bu korkusuz karakter, kaza ve kader casusundan, (844) iki âşığın haberini alır ve onların birbirlerini görmelerini yasaklar:

*Emr eyledi kim bu iki ser-bâz
Birbirine olmasın nazar-bâz* (846)

İki âşık bu durumdan rahatsız olsalar da yapabilecekleri bir şey yoktur. Emri çaresiz bir şekilde kabul ederler. Hüsn ile Aşk, artık yüz yüze görüşemezler. Bir süre Sühan’ın getirdiği/götürdüğü mektuplarla haberleşirler. Eserdeki metinlerarası geçkiyi ya da Mevlana tesirini,

*Bin ye’s ile eyleyip şikâyet
Fürkat sözün eylemiş hikâyet* (920)

beyti açık bir şekilde gösterir. Galip bu beytiyle Mevlana’nın mesnevisinin ilk beytine gönderme yapar.

Hüsn’ün dadısı İsmet’in de Hüsn’ün gizli gizli feryatlarını duyduğunda aklı başından gider (972). Hüsn’ün âşık olduğunu anladığında o da bu derdin büyüklüğü altında ezilir. Hüsn’e öğüt vermeye çalışır. Bir kızın bu şekilde ağlayıp inlemesinin hoş görülmeceğini, sırrın faş edilmemesi gerektiğini vurgular (1015-1026). Fakat bu aşk, önü alınamaz, coşkun bir seldir artık (1028). Hüsn kendisini pervaneye benzetir (1034) ve eserde ilk ateş imajı Hüsn için kurulur (1035, 1057). Olayın gelişimindeki zıtlıklar aynı ateşli imajları Hüsn’ün peşine düşen Aşk için kurduracaktır.

Aşk’ın lalası Gayret de Aşk’ın dertli olduğunu görür ve onun sıkıntısını anlamaya çalışır fakat Aşk, onu azarlar. Gayret ise ona, feryat edeceğine, Hüsn’ü kabilesinden istemesini salık verir:

*Var iste kabîle içre yârin
Şehbâzsın al hemân şikârin* (1161)

Aşk, Molla-yı Cünûn’dan, Hüsn için gerektiğinde savaşıması yolunda fetva alır ve kabileyile ilgili bir ön araştırma yapar. Fakat kabiledaki herkes Hüsn’e âşık olduğundan onu elde etmesi zordur (1231-1237). Aşk, Hüsn’ü kabilenin ulularından ister. Kabile, Hüsn’ün nikâhı için ona “kimya”yı şart koşar (1243).

IV. AŞK’IN YOLCULUĞUNUN BAŞLAMASI

Aşk’ın belaları kabul etmesi (1240) eserdeki en önemli düğüm noktasıdır. Olayın seyri bu noktada tam anlamıyla değişir ve eserdeki zengin metaforik kozmografyaya kapı açılır. Kimya, “Kalb” şehrinde; fakat bu şehre ulaşmak oldukça zordur. Yol, belâlarla doludur. Kabilenin uluları, Aşk’a tehlikeleri söylerler. Mumdan gemiler, ejderhalar, bin yıllık yollar, gam harabeleri, cadılar, devler, periler, vahşi hayvanlar, gulyabaniler, ateşler, karanlıklar (1244-1253)... Aşk’ın Hüsn’e ulaşmak için tüm bu zorlukların üstesinden gelmesi gerekmektedir:

*Kıl andaki kîmyâyı hâsıl
Gel bunda ol işte Hüsn’e vâsıl* (1254)

Aşk, ne kadar zorlu olursa olsun, yolun sonunda Hüsn’e kavuşabilme ihtimalini gördüğü için bu haberi bir müjde gibi algılar ve Gayret’i de yanına alarak hemen yola koyulur. Şerif Aktaş, Hüsn ü Aşk’a ilişkin değerlendirmesinde eseri iki cümleden müteşekkil bir eser olarak

ele alır ve mesnevinin bu noktaya kadar olan kısmını birinci; bu noktadan sonraki olay örgüsünü ise ikinci cümleye dâhil eder (Aktaş, 2000:54). Aşk, daha ilk adımında bir kuyuya düşer. Kuyu imgesi, bize Yusuf peygamberi hatırlatır. Yusuf peygamber de kuyuda başlayan, zindanda devam eden hayatını Mısır'ın zirvesinde noktalamıştır. Şeyh Galip, kahramanına hangi macerayı biçeceğini bildiğinden ilk olarak kuyu imgesini kullanır. Eserde bu,

Düşdüğine eyleme teessüf

Mi'râcını çehde buldı Yûsuf

San zülfine cây olup zenahdân

Hârût'a buluşdı mâh-ı Ken'ân

(1267-1268)

beyitleriyle ortaya konulur. Bu imge aynı zamanda masal kahramanlarının yaşadığı dönüşümde de karşımıza çıkar. Kuyu, kişinin aşması gereken en büyük engellerden birini, bedenini göstermektedir. Kuyudaki karanlık ise, maddi unsurların yoğunluğunu işaret etmektedir. Aşk, kuyuda *yillarca, aylarca ve günlerce* yol alır ve sonunda kuyunun dibine ulaşır (1271). Kuyudaki bu yolculuk mesnevîdeki zamanla ilgili önemli bir ayrıntıya işaret eder. Galip, zamansal kavramları, “*sâl, mâh, eyyâm*” şeklinde kullanmıştır. Bu, Aşk'ın yolculuğunun geriye dönük bir yolculuk olduğunu ve Aşk'ın hareketinin saat yönünün tersine bir ilerleyiş olduğunu gösterir.

Kuyuda karşılırlarına dev çıkar. Aşk'ın ‘dev’e hitaben söylediği,

Korkutmağa düşme bî-mahaldir

Vuslat dediğim benim eceldir

(1290)

beyti, bu yazımızda ifade etmeye çalıştığımız düşüncemize kaynak oluşturan beyitlerden bir tanesidir. Dev, onları hapse atar. Hapiste bir süre kalırlar. Bir sabah, Sühan, kuyunun ağzına gelir; onlara, kuyunun dibinde bir ip olduğunu haber verir ve,

Kim ol reseni dutarsa muhkem

Hıfz eyler anı o ism-i a'zam

(1305)

beytini okur. Bu beyit bize “*Hepiniz Allah'ın ipine sınımsız sarılınz*” ayetini hatırlatır (Kur'an-ı Kerim: 3-103). Aşk ve Gayret, ipe sarılarak kuyudan çıkarlar. Kuyudaki yolculuğunun bir yanılığın sonucu olduğunu anlayan (1315-1316) Aşk, yolculuğuna devam eder ve yolu üzerindeki Harâbe-i Gam'a gelir. Her yanı ümitsizlik çukuruyla dolu bu yerde uzun bir kış gecesi hüküm sürmektedir. Karanlıkta yollarını kaybederler. Eserin dayandığı tezatlardan biri de karşımıza burada çıkar (1328-1329). Karanlığın ve beyaz rengin hâkim olduğu kış gecesi, ümidin ve ümitsizliğin, vahdetle kesretin içiçeliğini ortaya koyar:

“Karanlık gecede yağan kar, ışıkla karanlığın, yani nur ile zulmetin bir araya gelip kaynaşması gibidir. Bu ise, ruh ile beden buluşmasını, yani ruhun (gökten inerek) bedene girişini akla getirmektedir. Çünkü ruh, -saflığı, uçuculuğu ve ilahî âlemden gelmiş olması dolayısıyla- ışık ve nuru; beden ise, geçici dünyayı, gökyüzüne nazaran aşağıda bulunan toprağı hatıra getirdiği için, karanlık ve zulmeti temsil etmektedir” (Doğan, 2002:273).

Aşk her ne kadar sağa sola koşsa ve çıkış yolu arasa da bir yol bulamaz. Çölde bir ateş ve gökyüzüne yükselen alevler arasında bir cadı görür. Cadı, Aşk'ı kandırmaya çalışır ama Aşk kanmayınca, Aşk'ı ve Gayret'i çarpmıha gerer. Eserdeki,

Çün görmüş idi çeh-i amiki

Seyr etdi bu yolda mancınıkı

(1422)

beytinde, kuyu ve mancınığı özellikle vurgulamıştır. Şair, telmih yoluyla Yusuf Kıssası'na ve İbrahim peygamberin hikâyesine gönderme yapar. Aşk'ın deneyimi sırasında rastladığı karlı kış gecesi onun içinde bulunduğu ruhî atmosferi de tanımlamaktadır. Aşk, vahdet ile kesret arası bir noktadadır. Gecenin zulmeti, karların beyazlığını örtmektedir. Fakat bir yandan da kış, ölümü, yok oluşu sembolize etmektedir. Karla kefen arasındaki renk benzerliği bu çağrışımları kuvvetlendirir (Törenek, 1995:42).

Aşk, bir süre çarpmıhta kaldıktan ve çaresizce feryat, figan ettikten sonra, Tanrı'yı hatırlar, ona yalvarmaya başlar. O esnada Sühan, “Ol” emri (Kur'an-ı Kerim: 2-117 vd.) gibi yetişir:

*Ol demde Sühan huzûra geldi
Kün emri gibi zuhûra geldi* (1439)

Sühan gelir gelmez karanlık sona erer; korku ve dehşet, zevke dönüşür, sihir ortadan kalkar:

*Ol ân açıldı şâm-ı zulmet
Zevka bedel oldu havf u dehşet* (1440)

Sühan’ın bu noktada söylediği sözler, Aşk’ın bir gönderici tarafından gönderildiğini, sınavın tamamen Hüsn’ün inisiyatifinde gerçekleştiğini gösterir.

*Sen yârini bî-haber mi sandın
Yoksa seni terk eder mi sandın
Ol şâh-ı diyâr-ı hüsn ü ândır
Feryâd-res-i fütâdegândır
Âşıktır o sana sanma ma’şûk
Gûş et ki budur kelâm-ı mevsûk* (1445-1447)

Nitekim çarmlıhta geçen zamanı da bu bağlamda açıklar. Aşk’ın cadının esaretinde kaldığı süre, Hüsn’ün adını anmadığı zaman aralığıdır:

*Sen Hüsn adın eyledin ferâmûş
Câdû seni kıldı böyle medhûş
Hüsn adı tulsımıdır bu sihrin
Neshi anın ismidir bu sihrin* (1456-1457)

Hüsn’ü andığında ise bu esareten kurtulmuştur (1458). Hüsn, Aşk’a, Sühan ile mücevher bir kılıç ve Aşkar adlı bir at gönderir (1459-1481). Aşk, atna biner, orada karşısına çıkan devleri ve bela gulyabanilerini kılıcıyla parçalar (1529-1533). Kısa bir sürede Gam harabelerini geçer ve yolu Ateş Denizi’ne uğrar. Burada çok sayıda dev, mumdan gemilere binmiş, gezmektedir:

*Mûmdan gemiler edip hüveydâ
Kılmış niçe dîv o bahri me’vâ* (1551)

Devler, Aşk’ı “*Gemiye gel de selâmet bul*” diyerek davet ederler; fakat Aşk onlara kanmaz. Bir süre hayretin ve şaşkınlığın tutsağı olarak kalır. İleri gidemez, geri de dönemez. Nihayet Aşkar, ateşe dalar, Gayret de kanatlanır. Bir yandan uçarken bir yandan da kılıç darbeleriyle gulyabanîleri öldürür. Nihayet, Aşk, o ateşli yolu sabah rüzgârı gibi geçer (1605). İçinden geçtiği ateş denizi Aşk’ı olgunlaştırır:

“Pişmek mecazen olgunlaşmayı ifade etmektedir; yanmak ise daha yüksek bir merhale. Yakıcılık, klasik şiirin mecaz sisteminde ve tasavvufî sembolizmde aşk’ın sıfatlarından biridir. Manevi gelişmesini kısaca ‘Hamdım, piştim, yandım’ diye özetleyen Mevlana, Mesnevi’nin dokuzuncu beytinde, neyin, yani Kâmil İnsan’ın içine ateşin, yani aşkın düştüğünü söyleyerek ‘Kimde o ateş yoksa, yok olsun!’ deyiverir. Esasen içine ateş düşen ve olgunlaşan insanlar artık şeytanın ve cinlerin hammaddesi olan ateşten etkilenmezler; onlar birer semenderdir. Zira İbnü’l-Arabî’ye göre ‘ruh-ı latif cism-i kesif gibi ateşte yanıp inhilal etmez. Nitekim riyazatla telattuf eden evliyauullahdan ateşte yanmamak ve suya batmamak ve havada tayeran etmek gibi asar-ı ruhiyye zahir olur” (Ayvazoğlu, 1993:44).

Aşk’ın vardığı yer, Çin sahilidir. Burasını Hüsn ile beraber gezdiği Nüzhetgeh-i Ma’nâ’ya benzetir. Sühan, papağan kılığına girerek ona Çin padişahının kızından haber verir. Hüşrübâ adlı bu kız, peri yüzlüdür; insanları kendisine âşık ederek esir almakta ve öldürmektedir. Sühan, Aşk’a, olacakları önceden haber verir (1623). Nitekim Aşk, Hüsn’e benzettiği Hüşrübâ’ya âşık olur. Hüşrübâ’nın dudağı yoktur ve dolayısıyla işaretlerle konuşur. Aşk, Hüşrübâ’yı görür görmez duvardaki resim gibi donup kalır (1641). Hüşrübâ bir içki meclisi kurdurur, Aşk’ı sarhoş eder ve kılıcını alarak gider. Aşk, bahçeye bir bakar ki ne peri askerleri kalmış ne de huriler. Ne ay, ne yıldızlar; ne sultan ne mücevherli taht... Sühan bu defa sülün kılığında görünür ve Aşk’ı uyarır (1690). Sühan’ın da dediği gibi, Hüşrübâ ertesi gün gelir ve Aşk’ı

Zâtu's-suver'e götürür. Aşk ve Gayret kaleye girer girmez Hüşrübâ ve kalenin kapısı ortadan kaybolur. Duvarları resimlerle süslü bu kale, eşsiz güzelliktedir. Kaleyi Hüşrübâ süslemiştir (1720).

Kale imgesi ve kalede görülen kız imgesi, Mesnevi'nin 6. cildinde de karşımıza çıkar. Fakat bu kaleler birbirinden farklıdır. Mevlana'nın kalesi Hüşrübâ adını taşır. İçinde Çin prensesinin figürleri vardır. Kale ise biçim kalesidir. Mevlana'nın kalesinde de kahramana, en küçük prene, güngörmüş bir ihtiyar yardım eder ve onu, macerasının en zorlu dönemlerinde kurtarır. Küçük şehzadeye, hedefine ulaşması için doğru yolu gösterir. Kalenin karaya ve denize bakan beşer girişi de birer semboldür... Eserde "kale, Züleyha'nın Yusuf'u tuzağa düşürmek için hazırladığı odaya benzetilmiştir" (Holbrook, 1998:72).

Aşk, kaledeki nakışlara kapılmış, büyülenmiş bir hâldeyken Gayret onu uyarır. Aşkar'a binen Aşk, bir anda binlerce aylık mesafeler alarak yol almaya başlar (1728). Fakat bir adım bile ilerleyemez. Daha önce başına gelenler bu kalede tekrarlanır ve Aşk yine bir kuyuya düşer. Karlı çölü geçer, cadı ile savaşır. Elinde âh kılıcı olmadığından yolu güçlkle aşar ve bir de bakar ki aynı kalede... Bu tekdüzelik aynı zamanda evrende aynı anda binlerce yok oluşu ve var oluşu da açıklar niteliktedir. Aşk, Tanrı'ya yalvarmaya başlar ve kabahatini anlar (1742). Münacatındaki,

*Gel kılma mecâzıma mücâzât
Kim bu söz içindir istiârât
Hâşâ ki sana berâber olmak
Sen dîger o mâh dîger olmak* (1745-1749)

beyitleri bizi, Aşk'ın serüvenini geniş bir metafor bağlamında düşünmeye iter. Aşk inlerken Sühan bülbül kılığında gelir ve ona öğütler verir. Kalede bir hazine vardır ve bu hazineyi ele geçirebilmesi için kaleyi yakması gerekir. Kaleden çıkması ve Hüsn'e ulaşması da kaleyi yakmasına bağlıdır (1760-1765). Aşk, vakit kaybetmez, kaleyi ve kaleyle beraber Hüşrübâ'yı yakar. Hazine açılır ama içinde Hüsn'ün resmi olmadığından Aşk, hazineye bakmaz bile (1775-1777). Ah kılıcını ve seher vakti atılan dua okunu da kale yandıktan sonra bulur (1778).

Aşk, yine yola çıkar; yine kuyularla, belalarla karşılaşır. Aşk'ın feryat ve figanları arasında söylediği bir beyit, istenen dönüşümü gösterir:

*Kaddim ki denirdi nahl-i yâkût
Oldı bana şimdi nahl-i tâbût* (1812)

İstenen dönüşüm, "öl ve ol" fikrinin son kertesi, kendisini eserin sonuna doğru (1823-1845) gösterir:

*Simâsı görünse etsen im'ân
Cem' olmuş idi 'ademle imkân
Kim görse bunu ederdi ikrâr
Kim ola bekâ fenâda der-kâr* (1843-1844)

Özellikle son beyit "öl ve ol" düşüncesini ortaya koyar. "Aşk, yolculuğunun son aşamasında yalnızca bir biçim haline indirgenir." (Holbrook, 1998:90). İstenen dönüşüm gönlün harap olmasıdır. Çünkü hazineler harabelerde bulunur (1861). Kuyuların ve zindanların kilidi açılır. Yusuf yine Mısır'a sultan olur (1866). Çözülemeden mana kalmaz (1870). Hikâyenin sonuna doğru Sühan bu kez yaşlı bir tabip kılığında gelir ve içsel dönüşümünü tamamlayan Aşk'ı yolculuğunun sonuna, Hisâr-ı Kalb'e doğru yönlendirir (1894). Kalp kalesinin sahibinin, Kalp ülkesinin şahının Hüsn olduğunu belirtir (1897). Bitkinlik içindeki Aşk, bu haberle birlikte kendine gelir ve ümitsizlik içindeyken tekrar umut etmeye başlar. Son kertede Gayret de gözden kaybolmuştur (1905) [lâ mevcûde illâ hû] (Kırkklıç, 1995:197).

V. YOLCULUĞUN SONA ERMESİ–AŞK’IN GEÇİRMESİ BEKLENEN DÖNÜŞÜMÜN GERÇEKLEŞMESİ

Aşk, Sühan ile birlikte Kalp şehrine doğru yola çıkar ve şehre ulaştığında burasının daha önceki gördüklerinden çok daha farklı bir yer olduğunu, Zâtü’s-suverden daha şatafatlı hisarlara sahip olduğunu görür. Sühan ile beraber Hüsn’ün sarayına ulaşırlar. Sühan, Aşk’tan ayrılır; onun gelişini haber vermek üzere içeriye yönelir. Ney ve tambur sesleri eşliğinde bir perde açılır; Aşk, Gayret, Hayret, İsmet, Molla-yı Cünûn ve Sühan’ın birlikte kendisine doğru geldiklerini görür. Yolculuğuna başlamasına ve yolculuğunu tamamlamasına aracı olan; parça parça (ayrı ayrı) gördüğü tüm yardım ediciler ve engelleyiciler bir aradadır. Sühan, Aşk’a yolculuğunda çeşitli kılıklarla görünenin ve yardımına koşanın kendisi olduğunu; Aşk’ın şu an bulunduğu yerin Nüzhetgeh-i Ma’nâ olduğunu (1984-1989) söyler ve son noktada sırrı faş eder:

*Kim Aşk Hüsn’dür ayn-ı Hüsn Aşk
Sen râh-ı galatda eyledin meşk* (2000)

Aşk, Hüsn’e o kadar yakın olmasına rağmen yanlış bir yol tutmuş ve yolu kendisi zorlaştırmıştır. Sühan, Aşk’ı Hayret’e teslim eder. İstenen dönüşüm aşağıdaki beyitlerde ortaya konur:

*Var imdi gör ol melek-likâyı
Seyr eyle o Hüsn-i bî-bahâyı
Tâ cümle nihân iyân ola hep
Evvelki iyân nihân ola hep* (2002-2003)

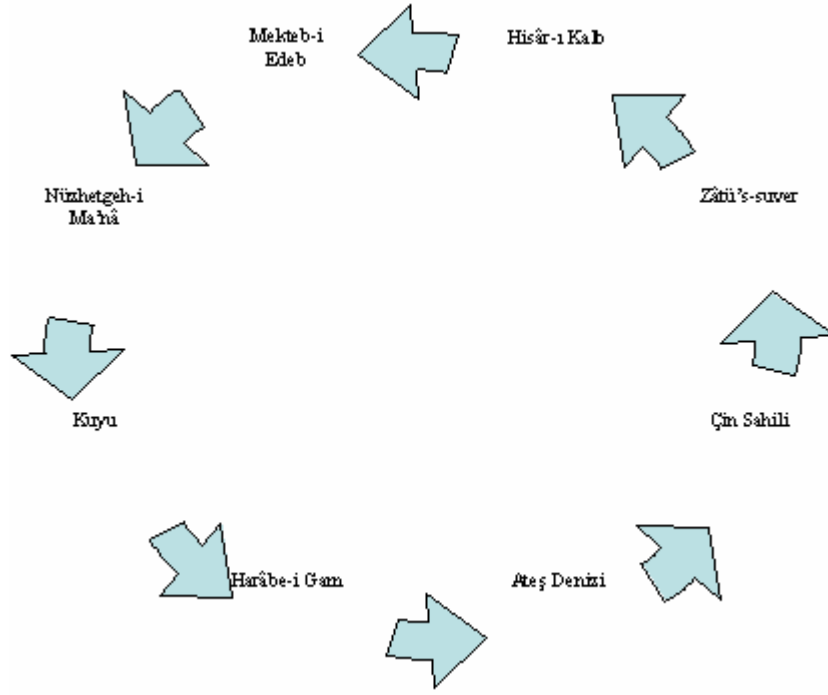
Aşk ile Hüsn’ü hikâyenin başlangıcında ayıran Hayret, hikâyenin sonunda onları birleştirecek tek kişidir. “*Bu topografya, kişi geldiği yere döner öncülüne uygundur. Şiir dili anlamın biçim kazandığı noktada oyuna dâhil olur ve sonunda, Aşk’ın biçimi ardında bıraktığı yerde artık ihtiyaç duyulmayan Şiir’in yardımıyla yapılan geriye dönüş yolculuğu sona erer*” (Holbrook, 1998:174). Hayret, Aşk’ı vuslat haremine doğru götürür. Vuslat perdeleri açılır. Galip, hikâyesini burada noktalar. Aşk’ın Hüsn’e kavuşması, eserdeki içsel dönüşümün son aşamasıdır. Bu yolculuğunun sonunda gerçek mahiyetini, mutluluğunu ve mutsuzluğunu anlayabilmiş; çünkü kendisini tanımıştır (Smith, 1994:62).

Ergun, eserdeki karakterleri tasavvuf penceresinden yorumlar: “*Hüsn ü Aşk’ta Aşk, saliki, Beni Muhabbet tarikat mensuplarını, Mollâ-yı Cünûn ve Sühan mürşidi temsil etmektedir. Mekteb-i Edeb ve Nüzhetgeh-i Ma’nâ, tekkedir. Gayret, salikin iradesi, Hüşrübâ ise mecazi aşkın temsilcisidir. Dev, nefstir. Cadı ise şehvet ve hırsdır. Zâtü’s-Suver kalesi dünya güzelliğidir*” (Ergun, 1932; Bilkan, 2001:127). Turinay da eseri bir Mevlevî istiaresi olarak düşünür. Ona göre Benî Muhabbet, gerçek bir Mevlevî cemaati istiaresidir (Turinay, 1995:102).

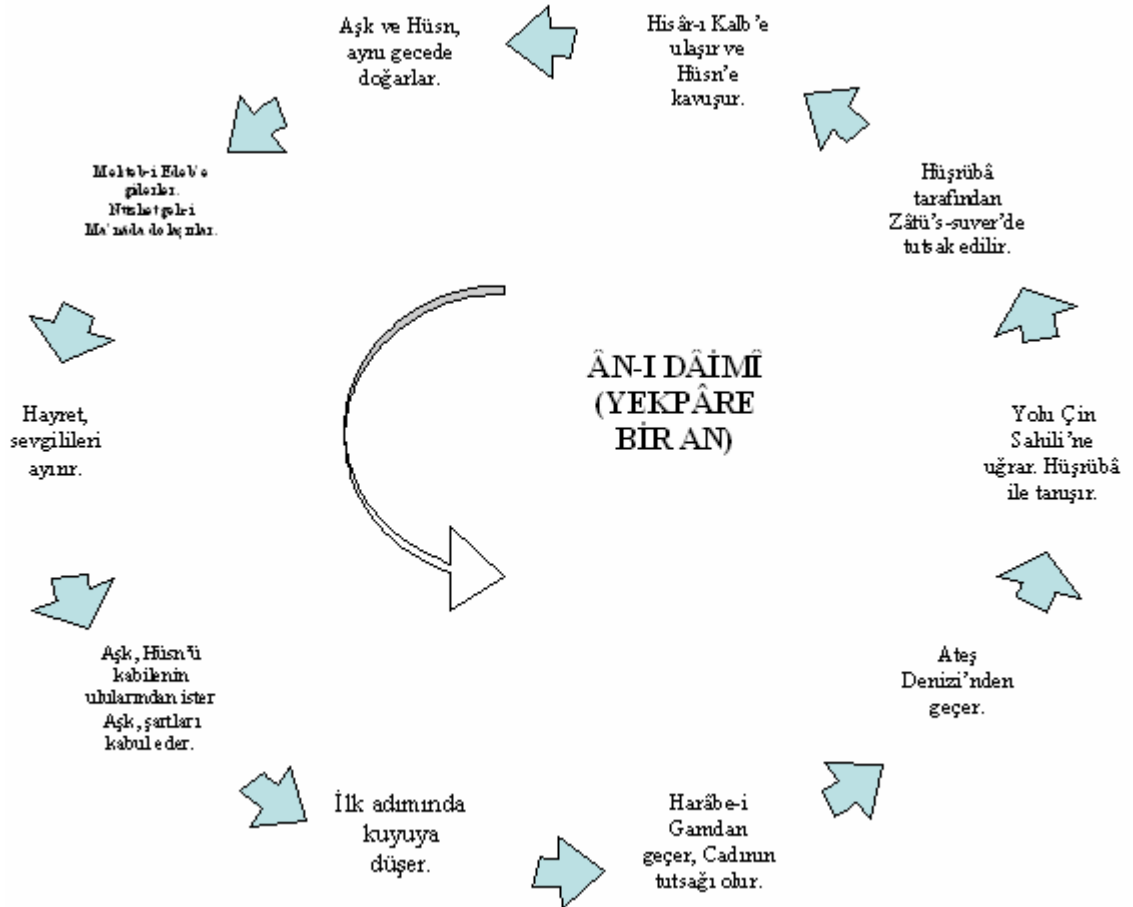
Eserin sonunda Aşk, yaşadığı tecrübeler sayesinde olgunlaşacak ve kendisini bulacaktır. Galip’in “*çaldımsa miri malı çaldım*” diyerek gönderme yaptığı Mesnevi’de Mevlana, ene’l-hak ifadesini açıklamak üzere bir örnek verir. Bu örnek, Aşk’ın tecrübesine de tamamen uygundur. Mevlana, bu hâldeki mutasavvıfı, ocağa atılan bir demir parçasının durumuna benzetir. Ateşle kaynaşması zor olan demir, yüksek derecedeki ateşte kor hâline gelir ve ateşin bir parçası olur (Schimmel, 1999:149).

İstenen şey, Aşk’ın içini bir ney gibi boşaltması ve tamamıyla Hüsn’den ibaret kalmasıdır. Mevlana’nın, “*İçi dolu olsa ötebilir miydi ney?*” (Schimmel, 2001:123) sorusunu bu çerçevede düşünebiliriz. Galip, eseriyle, “*geri dönüş yolculuğunu, derviş yolunun durum ve duraklarını kateden mecazi ve gerçek aşk damarını açmıştır*” (Gölpınarlı, 1990:VI).

Galip, anlatısına klasik bir şekilde başlamış; zaman ve uzamı tanıtmış; kahramanlarını uzama yerleştirerek okuru hikâyenin ilerleyen aşamalarındaki gerilime hazırlamıştır. Aşk, yardımcıları sayesinde zorlukları aşmış ve eserin sonunda, başladığı noktaya dönmüştür. Aşk’ın yolculuğunun haritası çizildiğinde, karşımıza bir daire çıkar. Aşk, saat yönünün tersine bir hareketle yolculuk yapmış; daha önce geçtiği yerlerden tekrar tekrar geçmiştir (Şekiller 1 ve 2).

Şekil 1. Uzam

Şekil 2. Vakalar zinciri

Holbrook, Aşk'ın yolculuğunda ruhun bitkisel, hayvansal ve zihinsel düzeyleriyle karşılaşmalarının parçalı yapısını tespit eder: “Aşk'ın kuyunun dibinde gördüğü dev onu yemek ister: Hazım bitkisel ruhun bir işlevidir. Dondurucu bir bozkırı geçtikten sonra karşısına çıkan cadı onunla evlenmek ister: Şehvet hayvansal ruhun bir işlevidir” (Holbrook, 1998:237). Galib'in yolculuğu dört unsur bağlamında da açıklanabilir: “Kuyu toprağın altındadır, dondurucu bozkır soğuk ve ıslaktır; ateş denizi sıcak ve ıslaktır ve Aşk'ın ateşe verdiği Biçim Kalesi uçucudur. Galib, Batlamyus'un kapalı kozmografyasıyla rahatça oynamaktadır” (Holbrook, 1998:238).

SONUÇ

Esrarını Mesnevi'den alan Galip'in Hüsn ü Aşk'ı, bir boyutuyla Mevlana'nın “*hamdım, piştim, yandım*” sözlerinin bir açılımı olarak ele alınabilir. Eserin kahramanı Aşk'ın gerçekleştirdiği dönüşüm, eserin sonlarında

Nâ-bûd cihândan ilticâsı

Yok mevtiden özge bir recâsı

(1854)

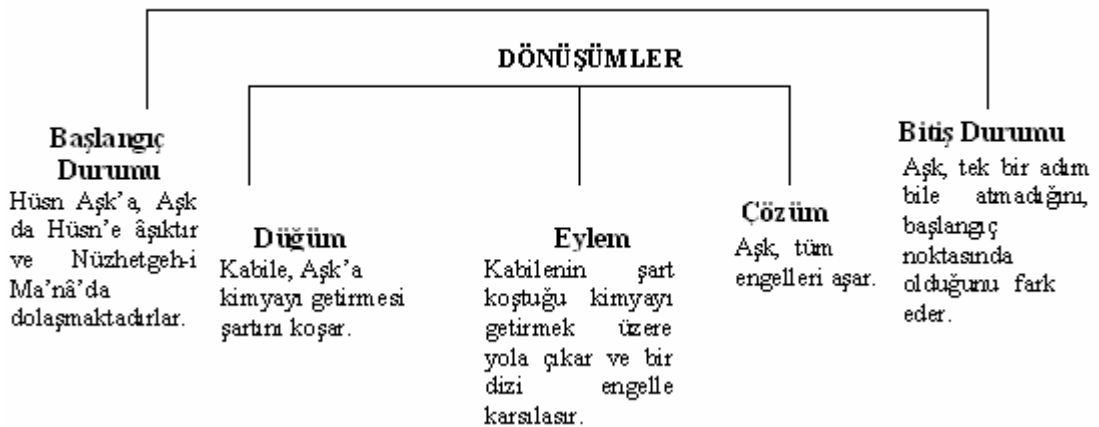
beytiyle ortaya konulur.

Aşk, ister manevî, ister tinsel, ister içsel, ister zihinsel, ister batınî, ister metaforik diyelim, bir yolculuk yapmıştır ve bu yolculuk zamansal ya da mekânsal bir yolculuk değildir. Mesnevide gerek zaman gerekse uzamla ilgili olarak kullanılan kavramlar ve tasvirler, Aşk'ın bir sonraki durağında geçerliliğini yitirir. Mesnevide Aşk'ın karşısına çıkan yardımcıları ya da engelleyicileri gibi zaman ve uzam da gerçek değildir. Galip, Mevlana'nın Üç Şehzade Hikâyesi'ndeki, Yusuf ile Züleyha'daki, Mantiku't-Tayr'daki, Munisü'l-Uşşâk'taki vs. yolculuk metaforunu ele almış ve bu kavramı, kahramanın kendini bilme ve tanıma sürecinin en önemli ögesi olarak kullanmıştır.

Her ne kadar anlatının başı ile sonu aynıymış izlenimi veriyorsa da, eserdeki başlangıç durumuyla bitiş durumu arasındaki geçişler, kahramanın yaşadığı değişimi ortaya serer. A.J.Greimas'a göre, “*her anlatı başlangıç durumuyla bitiş durumu arasında bir geçiş, bir dönüşüm gerçekleştirir. Bu dönüşüm sürecinde eyleyenler değişik işlevler ya da roller üstlenirler. Eyleyenler bu iki uç arasında başka eyleyenleri dönüştürürlerken kendileri de dönüşür, değişir. Bir anlatıda çok az şey değişse bile hiçbir şey başlangıçtaki gibi değildir*” (Kıran, 2002:245).

Aşk'ın Hüsn'e ulaşma yolunda izlediği yol Şekil 1'de, eserdeki olayların gelişim çizgisi Şekil 2'de, Greimas'ın teorisinden hareketle anlatının sözdizimi Şekil 3'de, eserde kahramanların birbirleriyle olan ilişkileri de Şekiller 4 ve 5'de gösterilmiştir.

Hikâye

Şekil 3. Anlatının sözdizimi

Hüsn -----	Hüsn -----	Hüsn
Tutku (aşk)		
Gönderici	Nesne	Alıcı
<hr/>		
Molla-yı Cünûn -----	Aşk -----	Hüsn
Hayret		Hüsn'ün kabilesi
Gayret		Hayret
Sühan		Kuyu-Dev
İsmet		Harâbe-i Gam-Cadı
Aşkar		Ateş Denizi-Cinler
Hüsn		Hüşrübâ
Âh kılıcı		
Dua oku		
Yardımcı -----	Özne -----	Engelleyici

Şekil 4. Hüsn açısından eyleysel ilişki

EYLEYENLER	OYUNCULAR	EYLEYENSEL İŞLEVLER
Gönderici	Hüsn	Hüsn'ün Aşk'a olan aşkı
Nesne	Aşk	Eksikliği duyulan, aranan şey
Alıcı	Hüsn	Aşk'ın Hüsn'e kavuşması için bir dizi sınavdan geçmesi gerekmektedir. Aşk, engelleri aşacak ve Hüsn'e kavuşacaktır.
Özne	Aşk	Kahraman
Engelleyici	1.Hüsn 2.Hayret 3.Kabile 4.Kuyu-Dev 5.Harâbe-i Gam-Cadı 6.Ateş Denizi-Cinler 7.Hüşrübâ	Hüsn, Aşk'a âşiktir; fakat kabile ulularının sözünden çıkamaz. Aşk'ın yolculuğunun başlamasına zemin hazırlar.
Yardımcı	1. Hüsn 2. Mollâ-yı Cünûn 3. Sühan 4. İsmet 5. Gayret 6. Aşkar 7. Hayret 8. Âh kılıcı 9. Dua oku	Aşk'ın yolculuğunun her aşamasında Hüsn, onu izlemektedir. Sühan, Gayret, Aşkar, âh kılıcı ve dua oku ile ona yardım eder. Hayret, başlangıçta onları ayırmıştır. Fakat daha sonra onları birleştirebilecek tek kişi de odur.

Şekil 5. Yardımcı ile engelleyici arasındaki ilişki: güç-iktidar eksenini

KAYNAKÇA:

- Aclûnî, (1988). *Keşfü'l-Hafâ*. Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut, (2) 291.
- Aktaş, Ş. (2000). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*. Akçağ Yayınları, Ankara, s.54.
- Ayvazoğlu, B. (1993). *Aşk Estetiği*. Ötüken Yayınları, İstanbul, s.148.
- Ayvazoğlu, B. (1999). *Kuğunun Son Şarkısı*. Ötüken Yayınları, İstanbul, s.44.
- Bilkan, A.F. (2001). *Masal Estetiği*. Timaş Yayınları, İstanbul, ss.127.
- Can, Şefik, (1997). *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi I-VI*. Ötüken Yayınları, İstanbul, (1-6): 13-454.

- Coomaraswamy, A.K. (1937). A Pilgrims Way. *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, 23:18-453.
- Coomaraswamy, A.K. (1941). The ‘E’ at Delphi. *Review of Religion*, V:453.
- El-Ezherî, (1985). *Tahrîrû'l-Müslimîn*. Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye Yayınları, Şam, s.111.
- Ergun, S.N., (1932). *Şeyh Gâlib*. Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.
- Goethe, (1997). *Doğu-Batı Divanı* (çev. Enis Batur), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1971). *Şeyh Gâlib Divanı'ndan Seçmeler*. M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1990). *Mesnevi Tercümesi ve Şerhi*. İnkılap Kitabevi, İstanbul, (6), 7.
- Holbrook, V.R. (1998). *Aşkın Okunmaz Kıyıları* (çev. Engin Kılıç ve Erol Köroğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.72-238.
- <http://www.mewlana.co.nr>
- <http://kutsalkitap.info/tr-luke>
- <http://kutsalkitap.info/tr-matta>
- Kıran, Z. ve Kıran, A.E. (2002). *Yazınsal Okuma Süreçleri*. Seçkin Yayıncılık, Ankara, s.245.
- Kırkkılıç, A., (1995). Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf. Timaş Yayınları, İstanbul, s.191-214
- Kitabı Mukaddes*. (1969). Mukaddes Şirketi, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, ss.18-77.
- Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali*, (çev. M.Hamdi Yazır), İstanbul Dağıtım, İstanbul, 2001, 2-117; 3-59:36-82.
- Lermioğlu, A. (1972). Mevlana Celâleddîn-i Rûmî. *Türk Edebiyatı*, 12:37.
- Livingston, R. (1998). *Geleneksel Edebiyat Teorisi*. İnsan Yayınları, İstanbul, ss.39-127.
- Öztürk, Yaşar Nuri, (1997). *Aşk ve Hak Şehidi Hallac-ı Mansur ve Eseri*. Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, ss.287-365.
- Purjavadi, Nasrullah, (1976). Ma'nâ-yi Husn va 'Ishq dar Adabiyât-i Fârsî. *Sophia Perrenis*, (2):43.
- Schimmel, A. (1999). *Ben Rüzgârım Sen Ateş* (çev. Senail Özkan). Ötüken Yayınları, İstanbul, ss.25-149.
- Schimmel, A. (2001). *İslâm'ın Mistik Boyutları* (çev. Ergun Kocabıyık). Kabalcı Yayınları, İstanbul, ss.81-313.
- Smith, M. (1994). *Readings from the Mystics of Islâm*. Pir Publications Inc., London, p.62.
- Şeyh G. (2002). *Hüsn ü Aşk* (çev. Muhammet Nur Doğan). Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Şeyh G.K. (1995). (haz. Beşir Ayvazoğlu). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Törenek, M. (1995). Akarken Hüznü Eyyam-ı Hazanın. *Yedi İklim*, (67):42.
- Turinay, N. (1995). Klasik Hikâyenin Son Merhalesi: Hüsn ü Aşk. *Şeyh Gâlib Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, s.102.
- Uçar, Ş. (1995). *Varlığın Mana ve Mazmunu*. İz Yayıncılık, İstanbul, s.24.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):36-50 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler

Bekir Koç

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara Türkiye

Özet. İslahhanelerin tüm eğitim süreci dikkate alındığında şu amaçlara hizmet ettiği söylenebilir: 5–13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyümeleri sağlanıyordu. Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir fonksiyon üstleniyordu. Çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terziilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim alarak maddi açıdan da yeterli bireyler haline gelmelerine katkıda bulunuluyordu. Küçük yaşta suç işleyen çocukların büyüklerin kaldığı hapisanelere konulmayarak, cezalarını emsalleriyle birlikte İslahhanelerin kazandıracığı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu.

Anahtar kelimeler: İslahhane, Gayr-ı Müslim, Çocuk, Müslüman, Meslek, Eğitim

Some Observations related to the functions of Ottoman Reformatory

Abstract. Taking into account all the educational process of the reformatory, the use of the institution can be summarized as: It had enabled poor and homeless children from the ages 5 to 13 to be saved from the street and brought up in a healthy environment under the control of the State. The institution had undertaken the function of being the pilot school in the transition to a system of mixed schooling which had enabled for Muslim and Non-Muslim students to be educated together. As well as providing the children to read and write at a basic level during their education, it had contributed for them to become adequate individuals financially by receiving such an education that they had become craftsmen in popular occupations of the era as of leather trade, tailoring and shoemaking. Children who had committed crimes at an early age were prevented from being imprisoned together with adults and were detained in the reformatory with their peers. Thus, while they had served time, the environment had positively contributed to their growing up to be qualified adults.

Key words: Reformatory, Non-Muslim, Child, Muslim, Profession, Education.

I. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin model olarak aldığı Batı'da çocuklara ilişkin kurumlaşmanın -kabaca- üç aşamalı bir seyir izlediği söylenebilir. İlki, çocuğun büyüklerden farklı bir hukuku olduğunun kabul edilmesinden, çocuk mahkemelerinin kurulmasına kadar devam eden iyileştirmelerdir ki¹

¹A. Herbert Bloch and Frank T. Flynn, *Delinquency: The Juvenile Offender in America Today*, Seventh Edition, Random House, New York 1956, s.307.

bu aşamanın kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığı anayasal süreçlerle yakından ilgisi olduğu kolaylıkla kabul edilebilir. İkincisi, hukuki düzenlemeler paralelinde oluşturulan, çocukların cezalarını çekerken aynı zamanda meslek sahibi üretken insanlar haline gelmelerine olanak sağlayacak ceza ve ıslahevlerinin kuruluşudur² ki bu da Sanayi Devrimi'nin sosyo-ekonomik sonuçlarıyla ve çocuk suçlarındaki artışla yakından ilgilidir. Son aşamayı ise tüm çocukları kapsayacak bakımevleri, yurtlar, sütevleri, kreşler vb. kurumların açılması oluşturur ki³ özellikle I. Dünya Savaşı'nın olumsuz koşullarından sonra hızlanan bu süreç⁴, modern sosyal yaşamın bir olgusu olarak ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti'nde her üç olgu Batı ile eş zamanlı olarak yaşanmamakla ve çok genel bir tespit olmakla birlikte, her iki kültürün çocuk koruma refleksinin kurumsal çatısını, XVIII. yüzyıla kadar, dini motifli kurumların oluşturduğu söylenebilir. Bu durum her iki medeniyetin mensup oldukları dinin korunmaya muhtaç olanlara gerekli yardımların yapılması yönündeki açık emirlerinin yerine getirilmesinin bir sonucu olduğu gibi, insani ve ahlaki kaygıların da rol oynadığı kamusal sorumluluğu gerektiren bir refleks niteliği taşımaktaydı. Batı'da manastırlar başta olmak üzere mezhep yardımlaşma kurumları ve gönüllü sosyal örgütlenmelerin üstlendiği korunmaya muhtaç çocukların sahiplenilmesi misyonu, Osmanlı'da vakıf, imaret gibi çoğu kere sivil nitelikli oluşumlar ve özellikle mahalle temelinde şekillenen sosyal yardımlaşma modelleriyle yerine getirilmekteydi⁵.

Temel dinamikleri birbirinden farklı olsa da gerek Osmanlı'da, gerek Batı'da XIX. yüzyıldan itibaren merkezi yönetimlerin doğrudan sosyal alana müdahale ettikleri görülür. Genel olarak müdahalenin gerekçeleri geleneksel kurumların bu alanlardaki işlevlerini yerine getirememeleri, liberalizmin olumsuz sonuçlarının merkezi devlet tarafından tolere edilme çabası ve pozitif devlete gidiş sürecinde meşruiyetin yeniden kurgulanması kaygılarıdır⁶.

Osmanlı Devleti'nde açılan ıslahhane ve sanayi mekteplerini bu sürecin bir parçası olarak görme olanağı olmakla birlikte, üstlendikleri misyon, yaygınlaşma seyirleri ve kurucusu özelinde, ülkenin kendine özgü sosyo-ekonomik ve politik gelişmelerinin bir ürünü olarak değerlendirmek de olasıdır. Şöyle ki ıslahhaneler ve sanayi mektepleri -dahili şubeleri tipik bir ıslahhaneydi- birkaç işlevi yerine getirmek üzere hayata geçirilmişlerdi: İlk ve en önemli işlevleri, ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin mağdur ettiği 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyütülmesinin sağlanmasıydı. Kuruluş ve yaygınlaşmalarını belirleyen ikinci işlevi, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıydı. Zira çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim veriliyordu. Üçüncüsü, ıslahhaneler küçük suçluları da barındırdığından, çocukların cezalarını emsalleriyle birlikte kurumun kazandıracağı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu. Dördüncüsü, Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir misyon üstleniyorlardı.

²Hüseyin Sapmazlı, *Çocuk Hakları ve Himaye Müesseseleri*, Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara 1943, s.128.

³Besim Ömer, *Çocuklara Dair*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1341, ss.18-24, 32-34, 36-38.

⁴Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 3, Eser Matbaası, İstanbul 1977, ss. 1549-1550.

⁵Bu konuyla ilgili olarak bkz., Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini*, (Çev. Dilek Şendil) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü(1585-1683)*, Sivas 1998.

⁶Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", *Toplum ve Bilim* 92, Bahar 2002, ss.11-12.

II. ISLAHHANELERİN KURULUŞU VE MİTHAD EFENDİ'NİN ROLÜ

Islahhanelerin misyonuna geçmeden önce kurucusu ve ilk kurulduğu bölgeye ilişkin bir arka-plan verme zorunluluğu vardır. Konuya katkı sağlayacağını umduğumuz için öncelikle Midhat Paşa'nın, kendi yetenekleri ve hümanist kaygıları dışında, neden geniş toplum kesimlerine yönelik –ıslahhane ve sanayi mekteplerinin de dâhil olduğu- projeler geliştirip başarılı olduğuyla ilgili kısa bir mesleki arka-plan vermek istiyoruz.

Islahhanelerin kurulduğu bölgeyi -aslen Rusçuklu olan- babasının Vidin ve Lofça'daki naiplik görevi nedeniyle on iki on üç yaşlarındayken tanıma fırsatı bulan Midhat Efendi, Bâb-ı Âli'nin merkez kalemlerinde ve çeşitli taşra memuriyetlerinde görev aldıktan sonra Şubat 1850'de meslek yaşamında belirleyici bir rol oynayan Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'na geçiş yapmıştı. Görevi boyunca Rifat, Reşit, Âli, Fuat ve Rüşti Paşalarla yakından çalışma imkânı bulması dönemin sorunları, çözüm önerileri ve uygulamada karşılaşılan güçlükler konusunda doğrudan bilgi sahibi olmasını sağlayacaktı⁷. Özellikle 1850'den sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de kurulan Husûsî Komisyon'daki deneyimleri⁸, yöneticiliğinde ayrı bir öneme sahipti. Dönemin Tanzimat önderlerinin bulunduğu komisyonda, Balkan devletleri olma yoluna girmiş bölgelerin yeniden merkeze sıkı bir şekilde bağlanmasının yolları tartışılıyor ve bölgedeki Rus nüfuzunun etkisiz bırakılması konusunda karşı projeler üzerinde mesai harcanıyordu. Midhat Efendi, 1854 yılından sonra bölgeye birçok defa giderek komisyonun kararlarını uygulamak konusunda önemli başarılarla imza atmıştı⁹.

1858 yılında yaptığı altı aylık Avrupa seyahati de konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira Paris, Londra, Viyana ve Brüksel'in model aktarımının önemli kentleri olması ona benzer kurumları Osmanlıda da açmak konusunda bir fikir vermiş olmalıydı¹⁰. Seyahatten sonra atandığı dönemin en prestijli kurumlarından Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği de ayrıca dikkate değerdir¹¹. Küçük çaplı bir yasama meclisi olarak görev yapan Meclis-i Vâlâ'nın; devlette köklü reformların yapılması yönündeki girişimleri, halkın yönetime katılması adına giriştiği uygulamaları, gayr-i Müslimlerle Müslümanların birlikte yaşayabilecekleri bir hoşgörü ortamının yaratılmasına ilişkin çabaları, toplumdaki adalet duygusu ve refahın artırılması yönündeki çabaları meslek yaşamının önemli ilkelerinden olacaktır.

Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği'nden 4 Şubat 1861'de Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa, bölgeye ilişkin merkezde olgunlaşan önerileri yeniden formüle etmiş ve iki aşamalı bir plan geliştirmişti. İlki, bölgede asayişin sağlanarak gündemden düşmesini sağlayacak güvenlik, vergi adaleti gibi acil önlemlerdi ki, bu konularda kısa sürede önemli başarılar elde edilmişti. İkinci aşama, çatisını Osmanlılık anlayışının oluşturduğu, bölgenin elde kalmasını sağlayacak-büyük devletlerin faaliyetlerine direnç ve karşı faaliyetleri de içeren- sosyo-ekonomik açılımlar taşıyan uzun vadeli projelerin uygulanmasıydı.

Merkezî Hükümet ya da Merkez Odası ve Meclis-i Muvakkat adıyla hayata geçirdiği meclisler, geniş halk kitlelerinin devletle yeniden barışmaları konusunda önemli bir fonksiyon üstlenmişlerdi. Vilayet Nizamnamesi'nin ilk uygulandığı yönetim biriminin valiliğini yaptığı

⁷Tabsıra-i İbret, s. 6.

⁸Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s.74.

⁹BOA. A.MKT. NZD, dosya no:218, gömlek no:81; BOA. A.MKT.NZD, dosya no:220, gömlek no:47; BOA. İ.DH., dosya no:372, gömlek no:24653.

¹⁰Model aktarımı dışında ıslahhanelere ilişkin etkileşimin kanalının –somut olarak- dönem devlet adamlarının bu ülkenin infaz kurumlarıyla ilgili izlenimleri olduğu anlaşılıyor. Midhat Paşa tarafından kaleme alınan ve ıslahhanelerin nasıl bir süreçte kurulduğunun tasvir edildiği *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat* (ss.193–194) adlı resmi metin ile *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325, (s.19) adlı anılarında, 1858 yazında gerçekleştirdiği seyahate dikkat çekmekte ve bir çok ülkede çocuklara özgü kurumların varlığından bahsederek, Osmanlıda da açılışının insanlığın ve medeniyetin gereklerinden olduğunu özellikle vurgulamaktaydı.

¹¹BOA., A.DVN, dosya no:35, gömlek no:20.

Tuna olması ve çok başarılı sonuçlar alınması projelerin uygulanabilirliğini artıran önemli gelişmeydi. Sosyo-ekonomik işlevi tartışma götürmez olan diğer projesi Memleket Sandıkları idi¹². Ancak öncesinde Midhat Paşa ilk olarak isyanlarda etkin rol oynayan çiftçilerin iki yıllık vergi borçlarının affedilmesi yönünde çabalara girişmiş; vergilerin âdil dağıtımına özen göstermiş ve gospodarların çiftçi üzerindeki haklarını kısıtlayarak mevcut borçların gerçekleri yansıtmayı yansıtmadığı konusunda bir komisyon aracılığıyla inceleme yaptırmıştır. Komisyonun abartılı bulduğu borçların kimisini iptal ettirmiş, kimisi için de yeni oranlar tespit ettirmiştir. Bu tür önlemlerin köylülerin merkezi otoriteyle olan bağına güçlendirmesinde yeterince etkili olmadığını görerek, çiftçilere ucuz kredi kullandırmak üzere anılan yardımlaşma sandıklarını kurmuştu. Sandık özellikle hasat sezonunun iyi geçmediği yıllarda tefecilerden borç alarak yaşamlarını sürdürmeye çalışan köylüler için umut kaynağı olmuştu. Çiftçi sandığı uygulamasının başarılı olması ve yaygınlaşması üzerine Midhat Paşa şehir ve kasabalarda yaşayan halka yönelik olarak Rusçuk'ta Emanet Sandığı'nı hayata geçirmiştir¹³.

Söz edilecek diğer proje, Tuna vilayet matbaası ve orada yayımlanan vilayet gazetesidir. Matbaa, basım faaliyetleriyle okul ve kiliselerin temel kitaplarını ücretsiz olarak, tüccarın taleplerini ise Avusturya ve Rusya matbaalarına göre %10 daha ucuza sağlamaktaydı. Yayım faaliyeti olarak da Türkçe ve Bulgarca haftalık yayımladığı Tuna/Danube gazetesini devreye sokmuştu. Bu son proje de kısa sürede tüm vilayetlerde yaygınlaşma eğilimi gösterecek, ifade özgürlüğü başta olmak üzere ülkenin yazın, eğitim ve kültürüne önemli katkılar sağlayacaktı.

Projeler incelendiğinde her zaman ikili bir amaca hizmet ettikleri görülür. Meclis uygulamaları hem halkın yönetime katılması için kullandığı aparatlar hem de uzun vadede meşrutî sisteme giden yolda yerel bazda girişilmiş denemelerdi. Çiftçi yardımlaşma sandıkları, temelde köylü sınıfının sömürülmeden yaşam sürebilecekleri bir yardımlaşma fonu olarak hizmet vermekle birlikte, piyasaların ihtiyaç duyduğu Batı tarzı finansman kurumlarının ilkiydi de. Tuna vilayetinde kurulan matbaa, bir yandan büyük devletlere karşı yürütülen propaganda da etkin bir rol oynarken, diğer yandan vilayet matbaa ve gazetelerinin yaygınlaşmasını sağlayarak ülke basım-yayımlarına ciddi katkılar sağlıyordu. İslahhane projesiyle gayr-i Müslimlerin de içinde bulunduğu yüzlerce çocuk devletin himayesinde zararlı etkilerden uzak tutulurken; mezuniyetten sonra da bir mesleği sürdürebilecek düzeyde bilgi edindiklerinden, Osmanlı iç pazarını tehdit eden yabancı metallerin karşısına yerli üretime hizmet etmeye aday kalifiye bir sınıf oluşturuyorlardı.

Yukarıda çizilen genel çerçevede dışında ıslahhanelerin kuruluş sürecinde Midhat Paşa'nın somut katkısına ilişkin şunları söyleme olanağı vardır: Gerek Niş ıslahhanesi gerek Tuna valiliği sırasında hayata geçirdiği Rusçuk ve Sofya ıslahhaneleri ve yine Rusçuk'ta açmış olduğu kızlara özgü ıslahhanenin finansman, hukuki mevzuat, bina, teşrifat, atölye, öğrenci kaydı ve kurumun işleyiş esaslarının belirlendiği İslahhaneler Nizamnamesi bizzat Midhat Paşa'nın özel gayretlerinin sonucudurlar. Yine 1868 Martında Şura-yı Devlet Başkanı olarak İstanbul'a çağrıldığında ıslahhanelere özel bir ilgi göstermiş dâhili şubesi tipik bir ıslahhane olan İstanbul Sanayi Mektebi'nin açılmasını sağlamıştır. Yine kızlara özgü olarak İstanbul İnas Sanayi Mektebi de Paşa'nın eseridir. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk 6 ıslahhanenin kuruluşuna bizzat nezaret etmiş; Şura-yı Devlet'teki görevi sırasında da bu konuda önemli çabalar sarf etmiştir. Yine Sadrazamlık yaptığı dönemde de bu konuda yeniden bir kampanya başlatmış ve özellikle sanayi mekteplerinin açılması konusunda vilayetlere tavsiyelerde bulunmuştur.

¹²Memleket Sandıklarıyla ilgili bir değerlendirme için bkz: Seçil Akgün, "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara 1986, ss.185-201

¹³Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç* 18(2004), ss.407-415; İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilâyet Yönetiminde Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara 1986, s.228.

III. ISLAHHANELERİN İLK İŞLEVLERİ

Bu çalışmaya konu olan kurumların ilk misyonlarıyla ilgili kısaca şunları söyleme olanağı vardır. Çocuğun, giyim-kuşamı başta olmak üzere, birçok alanda küçük yetişkin olarak algılandığı Osmanlı toplumunda çocukların -özellikle kimsesizlerin- korunması ve yetiştirilmesi kamu vicdanının ortak sorumluluğuna, dolayısıyla ülkenin yöneticisine ve onun taşrada adaletle ilgili fonksiyonunu üstlenen kadırlara ödev olarak verilmişti. Kadılar bu fonksiyonu, hayırsever kişiler ve dini motifli organizasyonlar aracılığıyla yerine getirirlerdi¹⁴. Ancak XIX. yüzyılda yaşanan önemli bir gelişme hayırsever yardımların ve klasik sosyal organizasyonların mevcut çabalarından daha fazlasını gerektirecek sonuçlara yol açmıştır.

Sözü edilen olay, olumsuz sonuçları özellikle çocukları etkileyecek olan göçlerdir. Bu nedenle merkezi devletin faaliyete geçirdiği ıslahhaneler ve ıslahhane benzeri kuruluşlarla göç arasındaki ilişkiye dair kısa bir değerlendirme yapma gereği vardır¹⁵. Genel olarak göçleri, 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Balkanlara ve Anadolu'ya yapılan göçlerle sözü edilen savaş da dahil olmak üzere, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonrası daralan Osmanlı topraklarından ağırlıklı olarak Anadolu topraklarına yapılan göçler olmak üzere iki döneme ayırmak yanlış olmaz. İlk aşama göçlere, Rus yayılcılığının bir sonucu olarak ülkelerini terk etmek zorunda kalan Kırım ve Kafkasya'dan gelen Tatar ve Çerkesler damgasını vurmuşlardır. İkinci aşamadaki göçler ise milliyetçilik hareketleri ve imparatorluğun tasfiye süreciyle beraber ilerleyen savaşlar sonunda, başta Balkanlar olmak üzere, yurtlarını terk etmek zorunda kalan Müslüman nüfusun daralan Osmanlı topraklarından Anadolu'ya iskân edilme sürecinden oluşur.

Göçmenlerin toplam nüfusu ile ilgili elde çok net rakamlar olmamakla birlikte, Kırım göçmenlerinin 500 bin civarında olduğu, Kafkas göçmenlerinin ise 700 bin ila 1 milyon arasında değiştiği görülür. Bu rakama Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın da yer değiştirmeye zorladığı kitleler eklenirse, çok net olmamakla birlikte, 4 milyon civarında göçmenin Anadolu topraklarına geldiği söylenebilir¹⁶.

500 bin civarındaki Tatar ve Çerkes'in Balkanlara iskân edilmesiyle, ilk ıslahhanelerin bu bölgede kurulması arasında doğrudan bir ilişki gözlenmektedir. Özellikle 1861-62 yılları arasında yığınsal bir nitelik kazanan göçte, Çarlık rejiminin gayr-i insani uygulamaları, yol koşullarının olumsuzluğu ve iskân sırasındaki aksaklıklar önemli insan kayıplarının yaşanmasına neden olmuş, anılan tarihlerde kimsesiz çocuklar artık sokaklarda fark edilir hale gelmişti. Çocukların maruz kaldığı sefaletin göçmenlerin ağırlıklı olarak iskân edildikleri Niş ve Tuna valiliklerinden gelen yazılara da¹⁷ yoğun olarak yansımından kısa bir süre sonra Bâb-ı Âli, klasik sosyal organizasyonlar yerine devlet destekli ve Batı tarzı yapılanmalara gitme zorunluluğu duymuştur.

¹⁴Kadıların belirli bir mal varlığı olan yetim çocuklarla ilgili vasi tayini vb. şer'i görevleri her dönem devam etmekle birlikte, makaleye konu yapılan ıslahhanelerdeki çocukların -büyük bir çoğunlukla- tescile konu olacak bir varlıklarının olmadığı muhakkak altınının çizilmesi gerekir.

¹⁵Genellikle dikkatten kaçan ıslahhanelerle göç arasındaki ilişkiye dair yukarıda yapılan değerlendirmeden, ıslahhanelerin öğrenci profilinin tamamının göçmen çocuklardan oluştuğu sonucu çıkarılmamalıdır. ıslahhaneler açıldığı vilayetin yerleşim birimlerindeki kimsesizleri, bir yakını olsa bile çocuklarına bakacak maddi ve fiziki olanaktan yoksun çocukları öncelikle himayesine almaktaydı. Dilencilik yapan veya serseriliğe heves eden çocuklar ile fakir aile çocuklarından işsiz olanlar yine kurumun öncelik verdiği öğrenci profilini oluşturuyorlardı.

¹⁶Göçler ilişkin olarak bkz., Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Madison 1985; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993; *British Documents on Ottoman Armenians*, Ed. Bilal N. Şimşir, Ankara 1983-1990; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1892, vol. I, s. XVI- XVII; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, Chicago 1980; Mark Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War, "Etudes Balkaniques"*, Sofia 1972, no: 3.

¹⁷BOA. İ.MVL, dosya no: 502, gömlek no: 22735; BOA. İrâde, Dahiliye 36231; Takvim-i Vekâyi, Def'a 891, 15 Cum'ade'l-ülâ 1284/M.14 09 1867.

Göçlerle ıslahhaneler arasında doğrudan bir ilişki olmasına karşın, hangi ıslahhanede kaç göçmen çocuğun barındırıldığı konusunda istatistiksel bir veri elde etme olanağı yoktur¹⁸. Ancak taşradan merkeze gönderilen yazılarda ve özellikle yardım toplamak için gazetelere verilen ilanlarda, göçmen çocuklarına özel bir vurgu yapılması, göçlerle bu kurumlar arasında önemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir¹⁹.

Niş, Rusçuk (biri kızlara özgü olmak üzere iki adet), Sofya, Bosna, Yanya, Edirne, Girit ve Selanik'te açılan ıslahhaneler, Balkanlara yerleştirilen çocuklara kucaklarını açarken; Bursa, İzmir, İstanbul, Sivas, Konya, Adana, Kastamonu, Kudüs, Şam, Halep ve Beyrut'ta açılan ıslahhaneler de Anadolu ve diğer bölgelere yerleştirilen çocuklara ev sahipliği yaptığı anlaşılıyor²⁰.

Göçlerin ikinci dalgasında temel uğrak yerinin İstanbul olması ve ıslahhane benzeri kurumların yaygınlık kazanmaya başlaması, çocuklarla ilgili olumsuzlukları nispeten telafi eden hususlardandır. 93 Harbi süresince (Temmuz 1877-Eylül 1879) 400 bin göçmenin akın ettiği başkent halkı ve yöneticileri -diğer kentlere göre daha geniş olanaklara sahip olmanın da verdiği avantajla- maddi-manevi büyük bir dayanışma sergileyerek; mağdurları ve özellikle çocukları koruma konusunda önemli bir çaba göstermişlerdir. Muhacirin Komisyonu'nun koordinasyon görevi üstlendiği bu olağanüstü süreçte göçmenler cami, medrese, okul, tekke, han hatta saraylara, bunlar yetmeyince uygun konaklara, yalılara ve evlere yerleştirilmiştir. Bakacak kimsesi ve geliri olmayan dul kadınlarla yetim ve öksüz çocukların bir kısmı, Gülhane'deki Kırmızı Kışla'da geçici olarak hizmete açılan Muhacirin Dul ve Eytamhanesi'ne yerleştirilmiştir²¹.

Aynı dönemde merkezi yönetim İstanbul'da korunmaya muhtaç insanları himaye edebilecek daimi bir kurum açmak için çabalara girişmişse de bin kişi kapasiteli Darü'l-aceze'nin hizmete girmesi için 1896 yılını beklemek gerekecektir²². En uzun soluklu hayır kurumlarından olan Darü'l-aceze, İstanbul'da mukim muhtaç insanlara yönelik olarak açılmasına karşın, göçlerin ikinci dalgasında önemli hizmetler vermiştir.

Yine İstanbul'da 1903 yılında hizmete açılan ıslahhane benzeri çocuk koruma kuruluşu olan Darü'l-hayr-ı Âli'nin de bu süreçte önemli bir kurumsal misyon üstlendiği söylenebilir. 1890'lı yıllarda şiddetlenen Ermeni olayları sırasında yetim kalan ve uluslararası politika malzemesi haline gelen Ermeni çocukları himaye için açılan bu kurum²³, daha sonra aralarında göçmen

¹⁸Örneğin, Niş ıslahhanesinin 150 öğrencisinin, Rusçuk ıslahhanesinin -doluluk oranını zorladığı 1867'li yıllarda- 300 öğrencisinin, Sofya ıslahhanesinin 200 öğrencisinin veya Bosna ıslahhanesinin 100'e yakın öğrencinin ne kadarının bölgedeki kimsesiz çocuklardan ne kadarının göçmen çocuklardan oluştuğunu tespit etmek oldukça güçtür. Belge ve salnamelerde Müslüman çocuklar *Müslim Şakird/talebe* başlığı altında verilirken, Müslüman olmayan çocuklar da *Hristiyan ya da gayr-i Müslim şakird/talebe* başlığı altında yine çok az olan Yahudi öğrenciler de yine dini bir tanımlama ile *Yahudi şakird/talebe* verilmesi sayısal bir veri elde etmenin önündeki temel güçlüktür. *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 1-10; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a 1-13; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-194.

¹⁹Göçmen çocuklarla ıslahhane arasındaki ilişkinin net olarak görülmesine olanak veren örneklerden biri İzmir ıslahhanesidir. Valilikten Mabeyn'e yazılan bir arzda "ilk aşamada ıslahhanelere yerleştirilen yetim ve kimsesiz göçmen çocuk sayısının 212'yi bulduğu, henüz göçmen mahallelerindeki muhtaç çocuk sayısının tespitinin bitirilememesinden dolayı kaç çocuğun daha ıslahhanelere yerleştirileceğinin kesin olmadığı" dile getirilmektedir. Bkz., BOA.Y.PRK.BŞK., 1/49.

²⁰*Salnâme-i Vilâyet-i Tuna Def'a 1-10; Salnâme-i Vilâyet-i Bosna Def'a 1-15; Salnâme-i Vilâyet-i Yanya Def'a 1-8; Salnâme-i Vilâyet-i Selanik Def'a 2-20; Salnâme-i Vilâyet-i Edirne 1-28; Salnâme-i Vilâyet-i Girit Def'a 1-2; Salnâme-i Vilâyet-i Adana Def'a 1-25; Salnâme-i Vilâyet-i Bağdat Def'a 1-21; Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut Def'a 1-7; Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır Def'a 1-20; Salnâme-i Vilâyet-i Haleb Def'a 1-22; Salnâme-i Vilâyet-i Hüdevendigâr Def'a 2-34; Salnâme-i Vilâyet-i Suriye Def'a 4-32; Salnâme-i Vilâyet-i Sivas Def'a 1-16; Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu Def'a 2-18; Salnâme-i Vilâyet-i Aydın Def'a 2-25.*

²¹Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul 1996, ss.7-8.

²²Nuran Yıldırım, *a.g.e.*, s.57.

²³Nadir Özbek, "İkinci Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Darülhayr-i Ali," *Tarih ve Toplum*, Ocak 1999, ss. 11-20.

çocukların da olduğu Müslüman çocukların ağırlıkta olduğu bir koruma kuruluşu haline gelmiştir.

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın çocuklara yönelik olumsuz etkilerini telafi için kurulacak olan en dikkate değer kurumlar olan Darü'l-eytâm (1914) ve Himaye-i Etfâl Cemiyeti (1917), diğer cemiyetlerin ve büyük ölçüde teknik okullar haline gelen ıslahhanelerin korunmaya muhtaç çocuklarla ilgili misyonunu üstlenir hale geleceklerdir.

Göçler sonucunda korunmaya muhtaç durumda kalan çocukların toplam sayısına ilişkin güvenilir bir rakam verme olanağı maalesef yoktur. Ancak mağdur çocukların ıslahhanelere yerleştirilenlerin epey üzerinde olduğunu söylemek büyük bir öngörü olmaz. Yukarıda anılan kurumlara yerleştirilmeyen çocukların akraba ve hayırseverlerin yanlarına verildikleri ve yaşları müsait olanların özellikle askeri kurumlara ait eğitim ve üretim birimlerine alındıkları gözlenmektedir. Yine İstanbul'daki belli başlı hastanelerin –özellikle kimsesizlere kucak açan-acezehanelerinin de bu süreçte önemli bir misyon üstlendikleri söylenebilir²⁴. Yine II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) önemli bir ivme kazanan sivil girişimlerden hatırı sayılır bir kısmının uğraşı alanının hayır işleri olması²⁵, merkezin bu konudaki çabalarına ciddi katkılar sağlamıştır. Özellikle Müslüman çocukları himaye için peşpeşe kurulan birçok cemiyet bu konuda önemli bir misyon üstlenmiştir²⁶.

IV. EĞİTİM-ÖĞRETİM VE İKTİSADİ İŞLEVLERİ

Islahhanelerin kuruluş ve yaygınlaşmasını belirleyen ikinci olgu, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıdır ve kısa bir arka-plan ve durum tespiti için kısaca şunlar söylenebilir: Avrupa emperyalizminin Osmanlı ekonomisini ve siyasal bütünlüğünü tehdit etmeye başladığı 1830'lu yıllarda nezaretler üstü ve ihtisas meclisleri aracılığı ile sürdürülecek kalkınma programının en temel amacı, Batı'yı avantajlı kılan koşulların Osmanlıda da yaratılmasıydı²⁷. Bu çerçevede ilk defa 1838 Ağustosunda Meclis-i Umûr-ı Nafia korunmaya muhtaç çocuklar için iki Gureba Mektebi açılmasını gündeme getirmiştir²⁸. Yine aynı kaygıların sonucu olarak 1848 yılında Zeytinburnu Sanayi Mektebi hayata geçirilmeye çalışılmıştır²⁹.

Çözülen lonca sisteminin yerine ikame edilebilecek ve Batı üretim teknolojilerini de takip ederek kalifiye eleman yetiştirecek diğer önemli teşebbüs, 1863 yılı başlarında hizmete sokulmaya çalışılan İstanbul Islah-ı Sanayi Mektebi'yd³⁰. Öğrencileri arasında fakir ve kimsesiz çocukların da bulunacağı söz konusu eğitim kurumu tasavvur aşamasında kalsa da bu konuda yürütülen çalışmalar merkezin her zaman bu tür kaygılar içinde olduğunu göstermesi açısından önemliydi.

²⁴1892 yılında Haseki Nisa Hastanesi'nin ev sahipliği yaptığı 105 bakıma muhtaç insana ek olarak 40 kadar kız ve erkek yetim çocuk barınıyordu. Nuran Yıldırım, *a.g.e.*,s.7.

²⁵Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı sivil yardımlaşma cemiyetince 1873 yılında faaliyete geçirilen Darü'sşafaka'nın bu süreçte özel bir yeri vardır. Ortaöğretim düzeyinde eğitim veren bu kurum, başta şehit çocukları olmak üzere çok fakir aile çocuklarına ve göçmen çocuklarına ev sahipliği yapmış ve çok başarılı bir eğitim süreci geçirmiştir. Aylin Koç, "Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul 2003, ss.183-193.

²⁶BOA. DH.UMVM 114/55; BOA. DH.UMVM 96/51; BOA. DH.UMVM 70/27;

²⁷Meclislerle ilgili olarak bkz.: Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy Ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

²⁸Konuyla ilgili meclisler arası yazışmalar ve layiha metni için bkz., Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat Ve İcratı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, ss.6-10.

²⁹Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", (Çev., Yavuz Cezar), Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.s.474.

³⁰Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İSOD*, sayı 35, Ocak 1969, ss.20-22.

Bâb-ı Âli'nin bu kurumun hayata geçirilmesindeki amacını -daha önceki tecrübeler de göz önünde tutularak- bizzat Midhat Paşa tarafından kaleme alınan kurum nizamnamesinde çok açık görmek mümkündür. Hukuki metne açık olarak yansıyan temel husus, korunmaya muhtaç çocukların kurumda sağlıklı bir şekilde büyümeleri sağlanırken; aynı zamanda onların ülke kalkınmasına da katkıda bulunacak donanımlı bireyler olarak mezun edilmeleriydi³¹.

Islahhanelerde okuma-yazma, dini bilgi ve basit hesaplama dersleri dışındaki derslerin ağırlığını, dönemin popüler mesleklerinde verilen pratik dersler oluşturmaktaydı. Çocukların sabahları iki saat öğrenci, günün önemli bir bölümünde ise öğrenci-işçi olarak eğitilmeleri ve bir üst sınıfa geçme konusundaki temel ölçütün sanat derslerinden olması, kurumun ekonomik kaygılarına tercüman olan uygulamalar olarak göze çarpmaktadır³². Anılan kurumlar dericilik, dokumacılık gibi geleneksel sanatların devam ettirilmesi dışında, matbaacılık, madensel ürünler, buhar makinesi, dokuma tezgahları ve dikiş makinesi gibi araç-gereçlerin üretimi ve tamiri alanında, yeni mesleklerde piyasanın ihtiyaç duyacağı kalifiye elemanlar yetiştirilmesi konusunda önemli bir misyon üstlenmek üzere hayata geçirilmişlerdi.

Mezuniyet sonrası teşvikleri de kalkınma çabaları ve ekonomik fonksiyonla ilişkilendirmek mümkündür. Zira üçüncü sınıftan itibaren işlenen ürünlerin satışından her öğrenciye bir pay ayrılıyor ve biriken para mezuniyet sonrası iş planları için saklanıyordu. Islahhanenin kurumsal desteğinin ve ilişkisinin mezuniyetten sonra da devam etmesi anlamına gelen bu uygulamada, öğrencilere iki alternatif sunulmaktaydı. İlki, biriken paralarını alarak yine ıslahhanede günlük bir ücret karşılığında çalışmaya devam etmeleri, ikincisi bir işyeri açmak isteyenlere ödünç sermaye verilmesi³³. İkinci alternatifi tercih ederek iş hayatına atılacak çocuğa verilen paranın üretime dönüşme aşamalarında ıslahhane idaresi yine etkin rol oynamıştır³⁴.

Kalkınma çabalarına ıslahhane ve sanayi mektebi mezunlarının nasıl bir katkıda bulunduğuyla ilgili kısa bir tahlil yapmak gerekirse şunlar söylenebilir. Yaygınlaşma seyri açısından zirvede buldukları 1880'li yıllarda ortalama bir ıslahhanedeki öğrenci sayısı 100 ila 300 arasında değişmekle birlikte uç örnekler de yok değildi: Örneğin, Beyrut ve İstanbul Sanayi Mektebi'ndeki öğrenci sayısı 500 civarındayken, Diyarbakır ıslahhanesi 50 kişiden oluşuyordu. Toplam olarak anılan tarihlerdeki ıslahhane ve sanayi mekteplerinin dâhili şubelerindeki öğrenci sayısı 2500–3000 civarındaydı. Dönem dönem sayıları değişmekle birlikte en az anılan rakam kadar da sanayi mekteplerinin harici şubelerinde gündüz eğitim alan yetişkinler bulunmaktaydı. Öğretim süresi 5 yıl olan ıslahhane ve sanayi mekteplerinin yıllık mezun sayısının ortalama 1000 kişi olduğu farz edilebilir. Bu mezunların ülke ekonomisine kalifiye eleman olarak kazandırılması, dönemin yönetim birimlerindeki işyeri sayıları dikkate alındığında hatırı sayılır bir rakamı ifade eder. Mesela ortalama bir Osmanlı vilayet merkezindeki (Adana, Kastamonu hatta Bağdat) destgah sayısının anılan tarihlerde ellilerin altına düşmesi ve ortalama çalışanların da 1–5 arasında değişmesi bu sayının dikkate değer olduğunu göstermektedir³⁵.

³¹Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt.; Ayrıca bkz., Midhat Paşa, *Tabîra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325, s.19; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-194; Faik Reşit Unat, "Niş ıslahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sayı 114(Ağustos 1962), ss.5-6.

³²Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt, 46 ila 50. maddeler.

³³Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt, 52. madde.

³⁴Her iki alternatifi tercih etmeyerek mesleğini piyasada icra etmek isteyen çocuklara verilen destekler konusunda sadaretin ilgililere yazmış olduğu bir emirname tipik bir örnek olabilir. Yazıda özellikle sanayi mekteplerinden mezun olmuş yetim çocukların Rumeli ve Anadolu'da inşa edilen demiryollarında, Şirket-i Hayriye'de ve diğer devlet fabrikalarında öncelikle olarak işe alınması emrediliyordu. BOA.İ.D., 65852.

³⁵BOA. İ.MVL, dosya no: 502, gömlek no: 22735; BOA. DH.UMVM.,114/55; BOA. DH.UMVM., 96/51; BOA. DH.UMVM., 70/27; BOA. Y.PRK.BŞK., 1/49; BOA. A.DVN., dosya no:35, gömlek no:20; BOA. AMK.MHM., 441/36; BOA. A.MKT. MHM., 334/65; BOA. İrade, Dâhiliye 50047; BOA. İrade, Dâhiliye 42096; BOA. İrade,

Çocuklara verilen pratik sanat derslerinin vilayetlerin hammadde ve diğer üretim özelliklerine göre belirlenmesi hem pragmatik hem de oldukça bilinçli bir program izlendiğini göstermektedir. Örneğin Adana'daki ıslahhane ağırlıklı olarak dokumacılık ve yan ürünleri üzerinde yoğunlaşırken, Kastamonu ıslahhanesi ahşap ürünlerinde, Diyarbakır ıslahhanesi İran şalı ve yöresel giyim imali ve dikiminde, İzmir ve İstanbul ıslahhaneleri, matbaa, madensel üretim ve makine imali alanlarına ağırlık vermektedir. ıslahhanelerdeki meslek derslerinin -eğer kuruma ait atölye yoksa- genellikle kentteki işyerlerinde yapılması, çocukların hem piyasayla ilgili bilgi edinmelerine hem de sosyal yaşamın içinde yetişmelerine olanak sağlamaktaydı. Kurumun kendi atölyesi varsa terzi, kunduracı, marangoz, kilim ustası, urgancı, dikiş makinesi tamiri ustası ücretle istihdam edilmekte, çocukların ilgi alanına göre 10'ar-20'şer gruplar halinde ustalarının nezaretinde günün önemli bir bölümünde becerilerini geliştirerek üretim yapmaktaydılar. Çocukların meslek öğrenmekle ilgili becerileri dönem dönem gazetelere de yansıtılarak, hem teşvik hem de halkın kuruma olan yardım ve ilgisi sıcak tutulmaktaydı. Örneğin İzmir ıslahhanesi matbaa şubesindeki öğrencilerin kendilerinin dizgisini yaptıkları ve padişaha ıslahhaneyi kurduğu için teşekkürlerini ilettikleri bir belge gazetede tam metin olarak ilan edilirken, Tuna vilayetindeki çocukların kendi aralarında ayakkabı imal etme yarışması düzenledikleri ya da dönemin önde gelen bürokrat ve eşrafının ıslahhaneleri gezerken, çocukların yeteneklerine hayran kalarak, önemli miktarda bağışta bulduklarına ilişkin haberler sık sık gazetelere yansımaktaydı. Yine gazetelerde özellikle erkeklerin eğitim gördükleri ıslahhanelerin matbaa, çarkçı, makine, metal üretim şubesinden mezun olanlara işe girme konusunda öncelik verildiği, kızlara özgü ıslahhane mezunlarının da dokuma fabrikalarınca tercih edildikleri dikkat çekmekteydi. ıslahhaneleri bitirerek diploma alan eski öğrencilerin usta olarak kurumlarda görev aldıkları gazetelerde övgüyle dile getirilen hususlardandı.

Hemen belirtmek gerekir ki, çoğu kere ıslahhanelerin sosyal ve ekonomik fonksiyonlarını hakkıyla ifa etmeleri, vilayetin üst düzey yöneticilerinin ilgisine muhtaç durumdaydı. Bu konuda Şam ıslahhanesi tipik bir örnek olabilir. 1900'lü yılların başına kadar ıslahhane müdürü, imalat ve zabıta memuru ile birkaç usta ve 65 öğrenciden oluşan kurum aynı yılın başında ıslahhane idaresine valinin de girmesiyle, musiki muallimi ve berber olmak üzere birçok sanat dalında yeni ustalara kavuşmuş ve kısa sürede öğrenci sayısı 130'lara yükselmiştir³⁶. Yöneticilerin ıslahhane komisyonunda yer almadıkları yerlerdeki ıslahhaneler usta çeşitliliği ve olanaklar açısından oldukça vahim durumdaydı. Yöneticilerin hemen hemen her dönem özel ilgi gösterdikleri İstanbul, İzmir, Kastamonu, Beyrut, Diyarbakır, Yanya, Rusçuk, Sofya, Niş gibi ıslahhaneler öğrenci sayısı, verilen harçlık/elbise, atölye ve üretim oranı açısından ülkenin en iyi ıslahhaneleri konumundaydı.

Öğrencilerin öğrenim görürlerken kendi kurumlarına da üretimleriyle ciddi katkılarda buldukları anlaşılıyor. Ortalama 300 kişinin kaldığı bir ıslahhanenin yıllık ortalama

Dâhiliye 36231; BOA. İrade, Dahiliye 41114; BOA. İrade, Dâhiliye 41128; BOA. İrade, Dâhiliye 40838; BOA. İrade, Dâhiliye 41580; BOA. İrade, Dâhiliye 65852; BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 14/629; BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 8/412; BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 13/610; BOA.DH.MB.HPS., 34/97; BOA.DH.MB.HPS., 158/37; BOA.DH.UVM., 167/14; BOA.DH.MB.HPS., 78/36; BOA. A.MKT. NZD., dosya no:218, gömlek no:81; BOA. A.MKT.NZD., dosya no:220, gömlek no:47; BOA. İ.DH., dosya no:372, gömlek no:24653; *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 746; *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 752; *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 891; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1289-1290, Def'a 5, 6; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, H.1290-1291, Def'a 8-9; *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, H.1286-1323, Def'a 1-20; *Salnâme-i Vilâyet-i Yanya*, H.1291-1292, Def'a 2; *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut*, H.1322, Def'a 5; *Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, H.1288-1302, Def'a 2-12; *Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu*, H.1287-1317, Def'a 2-20; *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, H.1297, Def'a 2; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye* H.1316-1321.

³⁶*Salnâme-i Vilâyet-i Suriye* 1318/1900 Def'a 32.

masrafının 150-200 bin kuruş civarında olduğu ve bu rakamın 70-80 bin kuruşluk kısmının öğrenci üretimlerinden karşılandığı görülmektedir³⁷.

Islahhanelerdeki üretimin 70-80 bin kuruşluk bölümünün öğrenci performansı ile elde edilmesine yönelik çabalarda ıslahhanenin özel statüsünün de katkıda bulunduğu kuşku yoktur. Islahhanelerin bulunduğu yöreler ve başkent halkı hayır kuruluşu olarak gördüğü ıslahhane ürünlerine özel bir ilgi göstermiş; genellikle resmi kuruluşların birçok ihtiyacı buralara sipariş verilerek, devlet destekli ve garantili bir sıcak para akışının sürmesine özel bir önem verilmiştir³⁸.

V. ÇOCUK SUÇLULARIN ISLAHI VE EĞİTİMİ İŞLEVİ

Islahhanelerin çocuk suçlarıyla ilgili misyonuna ilişkin ise kısaca şunları söyleme olanağı vardır: Osmanlı öncesi İslam tarihinde bazı münferit hapis cezaları olmakla birlikte ceza infaz mekânı olarak kale burçları, zindanlar veya resmi kurumların bodrumlarının kullanılması, bu geleneği devralmış olan Osmanlıda da benzer uygulamaların sürmesinin önünü açmıştır³⁹. Fıkha göre kişinin hapsedilmesini engelleyen bir hüküm olmamakla birlikte, yaygın olarak kullanılmadığını rahatlıkla söyleme olanağı vardı. Bu konudaki temel dönüşüm, Batı hukukunun kabulüyle beraber ilerleyen uzun soluklu bir süreçte gerçekleşmiştir. Burada üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biri, ıslahhanelerle Osmanlı Devleti'nde hürriyeti bağlayıcı cezalar ve bir infaz kurumu olarak "hapishane"nin ortaya çıkmasının doğrudan bir ilişkisinin olduğudur⁴⁰.

1867 yılında ilan edilen Islahhaneler Nizamnamesi'nin 44. maddesi bir yıl ve üzerinde hapis cezası alıp, genel hapishanelere konulması uygun görülmeyen çocukların ıslahhanelere kabul edileceğine dair bir hüküm getirerek, modern bir ıslahevi fonksiyonu icra etmiş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Çocuk hapishanesi olarak kullanılan ıslahhanelerin bu konuda ifa ettikleri fonksiyona dair mevcut bilgiler ışığında bazı tespitler yapmak gerekirse şunlar söylenebilir. Hemen belirtmek gerekir ki gerek ilk ıslahhanelerin kurulduğu 1865'li yıllar gerek yaygınlıklarını büyük ölçüde tamamladıkları 1880'li yıllara ait çocuk suçluların oranını bilmemize olanak sağlayacak herhangi bir sayısal veriye sahip değiliz. (Niş ıslahhanesinde barındırılması öngörülen çocuk sayısı hariç oda 100-120 civarındadır)⁴¹. Ancak, ülkenin sosyo-ekonomik tablosunun daha da kötüleştiği 1897 yılında yayımlanan Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığında, 48.154 mahkûmdan on dört yaşın altındakilerin sayısının 514 olarak verilmesi mevcut ıslahhanelerin rahatlıkla bu fonksiyonu icra edebileceğini göstermektedir⁴².

Bir yıl ve üzerinde hapis cezası alan küçük suçluların eğitim süresi beş yıl olan ıslahhanelere kabul edildiklerinde farklı yoğunluk ve nitelikte bir eğitime tabi tutulup tutulmadıkları eldeki verilere göre tespit edilememiştir. Ancak öyle anlaşılıyor ki, zaman aralığı ne olursa olsun,

³⁷ *Yilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmâtının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-194.

³⁸ Bazı örnekler vermek gerekirse, Halep bölgesindeki askeri birliklerin elbise, ayakkabı vb. malzemelerinin önemli bir kısmı ıslahhane imalatından sağlanırken, yine İzmir ıslahhanesi önemli gelir kaynaklarından birini askerlere imal ettiği setre, pantolon, ayakkabılardan sağlamıştı. Yine İstanbul kız ıslahhanesine asker çamaşırı dikimi konusunda önemli siparişler veriliyordu. BOA. AMK.MHM., 441/36; BOA. İ.Ş.D., 14/629; BOA. İ.D., 42096.

³⁹ Timur Demirbaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2005, ss.4-40.

⁴⁰ Osmanlı'nın Batı'dan aldığı 264 maddeden oluşan *Kanun-ı Ceza (1858)* ilan edildiğinden bile "habs" kavramı kullanılırken infaz kurumu olarak bir "hapishaneden" -kalebentlik tabiri kullanılmıştır- bahsedilmemiştir. Aynı kanununun 40. maddesinde çocuk suçluların hapis cezasının infaz şekli yine kalebentlik olarak tarif edilmiştir. Avrupa tarzı bir infaz kurumu olarak hapishanelerin kurumsal bir gelişim göstermesi 1870'li yıllardan sonraya rastlar.

⁴¹ Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s.294.

⁴² *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897*, (Hazırlayan Tevfik Güran) Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, Tarihi İstatistikler Dizisi no: 5, s. 63.

çocuklar büyüklerin kaldığı hapisanelere konulmayarak, cezalarını yaşitlarıyla birlikte ıslahanelerin kazandıracağı nitelikleri alarak çekmeleri temel hedefti. Bu uygulamanın en dikkate değer yönü ise, çocuk suçluların kurum içi haklar açısından herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmamış olmalarıydı⁴³. Tüm masrafları devlet tarafından karşılanan bu organizasyon, daha sonra sadece çocuk suçlulara yönelik olarak açılacak ıslahevlerine öncülük yapması bakımından ayrıca dikkate değerdir.

Islahane ve Sanayi Mekteplerinin günümüz teknik okullarına dönüşmeye ve yetim çocuklarla ilgili misyonunu yavaş yavaş Eytamhane ve Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne devretmeye başladığı 1900'lü yılların ilk çeyreğinden itibaren çocuk suçlularla ilgili misyonunu da Adliye Nezareti'ne devrettiği anlaşılıyor⁴⁴.

VI. ISLAHHANELERİN KARMA EĞİTİME KATKILARI

Islahanelerin karma eğitim konusundaki misyonu ile ilgili de şunlar söylenebilir: XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin temel eksenini, imparatorluğun parçalanmasını kendileri açısından bir strateji ve siyasal-ekonomik tekel alanı sorunu olarak gören Avrupa devletlerinin izlediği yeni politikalarla mücadele oluşturmuştur.

Merkezi yönetimin gerek devleti yeniden yapılandırmak gerek çözülmeyi engellemek için Tanzimat'la gündeme getirdiği bazı uygulamalar, büyük devletlerin imparatorluğu tasfiye süreci konusundaki planlarına yeni malzemeler oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın tüm tebaanın can, mal ve ırz güvenliğini sağlama konusundaki öngörüsünün sık sık suiistimal edilmesi uygulamaları, 1856 İslahat Fermanı'nın ilanı ile yeni müdahale alanlarının oluşmasına zemin hazırlayacaktı. Fermanın gayr-i Müslimlerin gündelik yaşam, eğitim, askerlik, vergi uygulamaları, yargılanma gibi konularda Müslümanlarla aynı hak ve olanaklara sahip olmalarıyla ilgili taahhüdü, kısa süre içinde imparatorluğun bütünlüğünü koruma konusunda Avrupa ile girilen en büyük çatışma alanını oluşturacaktı. Gündelik yaşamın dinamiklerini kanunla kısa sürede tanzim etmenin güçlüklerini bilen büyük devletler, önce ağırlığı adli hususlara verecekler, bu konudaki başarılarından sonra askerlik ve özellikle gayr-i Müslimlerin kendi eğitim kurumlarına kavuşmaları konusunda misyoner ve azınlık okulları da dâhil olmak üzere birçok müdahale alanı yaratmışlardır.

Eğitim konusundaki müdahalenin temel gerekçesi, Osmanlı eğitim kurumlarının farklı dinlere mensup tebaaya eşit şekilde kapılarını açmamasıdır. Osmanlı'nın yeni strateji ve talepler karşısındaki genel tavrı "sürüncemede bırakma" ve mümkünse *düvel-i muazzama*'nın isteklerini dayanaksız hale getirme çabası şeklinde kendini göstermektedir.

Eğitimle ilgili Avrupa/Osmanlı rekabeti politik özellikler taşısa da⁴⁵ ıslahanelerin kurucusu Midhat Paşa'nın hümanist ve eşitlikçi tavrının bu sürece olumlu katkılarda bulunduğu açıktır. Valilik yaptığı tüm vilayetlerde ıslahaneler dışında diğer okullarda da karma eğitimi teşvik eden uygulamalara imza attığı görülmektedir. Osmanlılık ideolojisinin uygulayıcılarından ve modern bir ülkede tüm yurttaşların hak ve ödevler açısından eşit konumda bulunmasını

⁴³Islahâneler Nizamnâmesi, *Düstür*, I. Tertip, II. Cilt, 44. ve 49. maddeler.

⁴⁴Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 19 Haziran 1918 tarihli bir belgede, artık ülkede çocuk suçlulara özgü bir ıslahane kalmadığından yenisinin yapılmasının elzem olduğu, eğer bu mümkün değilse geçici bir mekanın bu işe tahsis edilmesinin zorunlu hale geldiğinden bahsedilmesine bakılırsa, çocuk suçluların kendilerine özgü ıslahevlerine kavuşmaları için 1930'lu yılları beklemeleri gerekecekti(BOA,DH.MB.HPS. 34/97); BOA.DH.MB.HPS., 158/37; BOA.DH.UMVM., 167/14; BOA.DH.MB.HPS., 78/36.

⁴⁵Emperyal rekabetin çocuklara yansıyan yönü ise, Rusya'nın bölgedeki kimsesiz Bulgar çocuklarını eğitime konusundaki çabalarıydı ki, bu durum özellikle 1850'li yıllardan itibaren Bâb-ı Âli'nin dikkatle izlediği bir husustu. Bölgede ve kendi ülkesindeki yurtlarda sürdürdüğü bu faaliyete Bâb-ı Âli, Bulgar ve Müslüman çocukları ıslahane çatısı altında buluşturarak cevap vermekte gecikmeyecekti. Bulgarların bağımsız olma konusundaki çabalarının önemli ivme kazandığı yıllarda etnik ve dini çatışmaların artması, karma eğitim yapılan ilk pilot okulun ıslahane olması Rusya dışındaki diğer büyük Avrupa devletlerine İslahat Fermanı'nın ilanından sonra eğitim konusundaki şikâyetlerine verilen somut ve önemli bir cevaptı.

samimiyetle savunanlardan olan Midhat Paşa'nın hamiliğini yaptığı bu kurum, karma eğitim ve anılan ideolojinin hayat bulduğu önemli uygulamalardan biri olmuştur. Kendinin kaleme aldığı İslahhaneler Nizamnamesi'nin ilk maddesinin "İslahhaneye alınacak çocuklar yerli ve yabancı ve İslam ve Hıristiyan her ne olursa olsun eşit olarak alınacaktır"⁴⁶ ibaresiyle başlaması bu uygulamaya verilen önemi göstermesi açısından kayda değerdir.

Bu konudaki uygulamalarla ilgili genel bir kanı oluşması konusunda bazı örnekler vermek olanaklıdır: Örneğin sokaktan alınarak ıslahhanenin çatısına kabul ettiği 8–10 yaşlarındaki gayr-i Müslim bir çocuğun "yaz aylarında çobanlık yapmak üzere 10 paraya kiralandığı ancak kışın yaklaşmasıyla birlikte işine son verilerek sokağa terk edildiği ve üzerinde eski bir keçi postuyla donmak üzere iken bir dükkân kepengi altında bulunduğu"⁴⁷ anlatılarak, çocuklar arasında din ve mezhep ayrımı yapılmadan kurumun çatısının herkese açık olduğu ilan ediliyordu. Yine anılan gazetede temel vurgunun karma eğitime yapıldığı oldukça geniş bir haber göze çarpmaktaydı⁴⁸.

Niş ve Tuna vilayetlerindeki ıslahhanelerdeki öğrencilerin yaklaşık 4/1'i gayr-i Müslim'di. Yani Bulgar ve Yahudi (2 kişi) çocuklardan oluşuyordu. İzmir ıslahhanesinde Rum çocuklar da barınırken, diğer ıslahhanelerde de bölgenin etnik ve dini yapısıyla paralel olarak Ermeni, Süryani vb. etnik ve mezhepten çocuklar Müslüman çocuklarla birlikte eğitim alıyorlardı. Çocuklar pratik derslere geçmeden önce mensup oldukları dinin eğitimlerini yine kendi dinlerinden olan hocalardan alıyorlardı. Ayrıca Rum ve Bulgar çocukların kendi dillerinde eğitim almalarına izin verildiği, matbaa şubesinde olanların kendi kaligraflarında çalışmalar yaptıkları bazı belgelerden çok net olarak anlaşılmaktadır⁴⁹. Çocukların daha iyi kaynaşmaları konusunda bazı ıslahhanelerde müzik dersleri verildiği⁵⁰, korolar kurulduğu hatta İzmir ıslahhanesinde kurulan bandonun 80'e yakın alaturka ve alafranga parçayı seslendirecek hale geldiği anlaşıyor⁵¹.

Etnik-dinsel heterojenlik konusunda merkeze yansıyan ciddi bir şikâyetten bahsedilmemekle birlikte, bu konuda bazı güçlüklerle de karşılaşıldığı görülür. Örneğin Halep valisi sadarete gönderdiği bir yazıda "burada Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi çocuklarının değil aynı mekânda gecelemleri yan yana bile gelmeleri görülmüş şey olmadığından, birbirlerine alışana kadar gündüzleri ıslahhanede geceleri ayrı ayrı yerlerde konaklamalarının uygun olacağını" ve bu çerçevede "şimdilik ıslahhane nizamnamesinin mensup olunan dinlere göre eğitim verilmesi ve geceleri de ıslahhanede konaklanması gerektiğiyle ilgili" öngörülerinin kendi vilayetinde uygulanmaması konusunda kendine yetki verilmesini rica ediyordu. Valinin özellikle endişe ettiği husus, çocukların olası bir husumetinin metropolit ve hahambaşı tarafından siyasi istismar konusu haline getirilebileceğiydi. Valiye merkezden nasıl bir cevap verildiğiyle ilgili bir bilgiye rastlayamasak da daha sonraki belgelerde anılan ıslahhanede çeşitli dinlerden 50 kadar çocuğun barınmaya devam ettiği anlaşıyor⁵².

Karma eğitimi ıslahhanede kalan çocuklar çerçevesinde değerlendirdiğimizde yaklaşık 5 yıllık süreçte özellikle meslek derslerinde bir arada bulunan bu çocukların hoşgörü ve birbirlerini tanıma konusunda önemli mesafeler kaydettikleri kesinlikle umulabilir.

⁴⁶Bu vurguya dair ayrıca bkz., BOA.İ.D., 50047.

⁴⁷Takvim-i Vekâyi, Def'a 746.

⁴⁸Takvim-i Vekâyi, Def'a 752.

⁴⁹BOA. İ.D., 42096.

⁵⁰Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1317, Def'a 20.

⁵¹Salnâme-i Vilâyet-i Aydın 1296/1879 Def'a 1, 1297/1880 Def'a 2, 1301/1884 Def'a 6.

⁵²BOA.İ.ŞD., 13/610

İslahhanelere yapılan yardımlar konusunda da dinsel ve etnik bir kaygı gözetilmediği rahatlıkla söylenebilir. Yapılan bağış listelerinde gayr-i Müslim vatandaşların da çokça yer alması, büyükler açısından da bir hoşgörü ortamının işaretleri olarak yorumlanabilir⁵³.

Osmanlının bu konudaki tavrını ve samimiyetini test etmeye olanak veren arşiv belgeleri açıkça göstermektedir ki, farklı din ve ırktan erkek ve kız çocuklarının karma eğitim görmesi konusunda ıslahhane önemli bir başarıya imza atmıştır denilebilir.

SONUÇ

İslahhaneler öncelikle açıldıkları vilayetin yerleşim birimlerindeki 5-13 yaşları arasındaki kimsesizleri, maddi ve fiziki olanaktan yoksun ailelerin çocuklarını himayesine almaktaydı. Dilencilik yapan veya serseriliğe heves eden çocuklar ile fakir aile çocuklarından işsiz olanlar yine kurumun öncelik verdiği öğrenci profilini oluşturuyorlardı. Bunların yanısıra 5-13 yaşları arasında bir yıl ve üzerinde hapis cezası alıp, genel hapishanelere konulması uygun görülmeyen çocuklar da ıslahhanelere kabul edilmekteydi.

İslahhanelerin tüm eğitim süreci dikkate alındığında şu amaçlara hizmet ettiği söylenebilir: 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyümeleri sağlanıyordu. Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir fonksiyon üstleniyordu. Çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim alarak maddi açıdan da yeterli bireyler haline gelmelerine katkıda bulunuluyordu. Küçük yaşta suç işleyen çocukların büyüklerin kaldığı hapishanelere konulmayarak, cezalarını emsalleriyle birlikte ıslahhanelerin kazandıracığı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu.

Kuruldukları 1863 yılından etkinliklerini yitirdikleri XX. yüzyılın başlarına kadar sosyo-politik ve ekonomik sorunlar nedeniyle mağdur durumda kalan çocuklar konusunda önemli bir boşluğu doldurdıkları rahatlıkla söylenebilir.

TEŞEKKÜRLER

Bu makalenin araştırma desteği TÜBİTAK tarafından sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akgün, S. (1986). Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni: *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK, Ankara, ss.185-201.
- Akyıldız, A. (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Besim Ö., *Çocuklara Dair*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1341.
- British Documents on Ottoman Armenians (BDOA)*, ed. B. N. Şimşir, Ankara, 1983-1990.
- Bloch, A. Herbert and Frank T. Flynn, (1956). *Delinquency: The Juvenile Offender in America Today*, Seventh Edition, Random House, New York.
- Clark, E. (2006). Osmanlı Sanayi Devrimi: (Çev., Yavuz Cezar), Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, ss. 467-480.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie*, Paris, vol. I, s. XVI- XVII.
- Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

⁵³ BOA. İ.D., 41114.

- Demirbaş, T. (2005). Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi: *Hapishane Kitabı*, Naskali, Emine Gürsoy-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, ss.4-40.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 3, Eser Matbaası, İstanbul.
- Giz, A., (Ocak 1969). İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu: *İSOD*, sayı 35, ss.20-22.
- Habiçoğlu, B. (1993). Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İstanbul.
- Issawi, C., (1980). The Economic History of Turkey (1800-1914), Chicago.
- İnalçık, H. (1943). Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara.
- İpek, N., (1994), Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara.
- Karpat, K. H (1985). *Ottoman Population (1830-1914)*, Madison.
- Koç, A. (2003). Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka: *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul, ss.183-193.
- Koç, B. (2004). Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği: *Kebikeç* 18, ss.407-415.
- Mahmud C. (1338). Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat Ve İcraatı, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Midhat P. (1325). Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1986). Midhat Paşa'nın Vilâyet Yönetiminde Kadroları ve Politikası: *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897*, (Hazırlayan Tevfik Güran) Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, Tarihi İstatistikler Dizisi no: 5.
- Önsoy, R. (1988). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Özbek, N. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbek, N. (2002). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet: *Toplum ve Bilim* 92, Bahar, ss.11-12.
- Özbek, N., (1999). İkinci Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Darülhayr-i Ali: *Tarih ve Toplum*, Ocak, ss. 11-20.
- Pinson, N. (1972). Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War, "*Etudes Balkaniques*", Sofia, no: 3.
- Sapmazlı, H. (1943). *Çocuk Hakları ve Himaye Müesseseleri*, Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini*, (Çev. Dilek Şendil) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, H. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi(1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy Ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938.
- Unat, F. R. (1962). Niş İslahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge: *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sayı 114, Ağustos, ss.5-6.
- Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat.
- Yıldırım, N., (1996). İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.
- BOA. İ.MVL, dosya no: 502, gömlek no: 22735.
- BOA. DH.UMVM., 114/55.
- BOA. DH.UMVM., 96/51.
- BOA. DH.UMVM., 70/27.

- BOA. Y.PRK.BŞK., 1/49.
BOA. A.DVN., dosya no:35, gömlek no:20.
BOA. AMK.MHM., 441/36.
BOA. A.MKT. MHM., 334/65.
BOA. İrade, Dâhiliye 50047.
BOA. İrade, Dâhiliye 42096.
BOA, İrade, Dâhiliye 36231.
BOA. İrade, Dahiliye 41114.
BOA. İrade, Dâhiliye 41128.
BOA. İrade, Dâhiliye 40838.
BOA. İrade, Dâhiliye 41580.
BOA. İrade, Dâhiliye 65852.
BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 14/629.
BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 8/412.
BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 13/610.
BOA.DH.MB.HPS., 34/97.
BOA.DH.MB.HPS., 158/37.
BOA.DH.UMVM., 167/14.
BOA.DH.MB.HPS., 78/36.
BOA. A.MKT. NZD., dosya no:218, gömlek no:81.
BOA. A.MKT.NZD., dosya no:220, gömlek no:47.
BOA. İ.DH., dosya no:372, gömlek no:24653.
Takvim-i Vekâyi, Def'a 746.
Takvim-i Vekâyi, Def'a 752.
Takvim-i Vekâyi, Def'a 891.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye H.1316-1321.
Salnâme-i Vilâyet-i Adana Def'a 1-25.
Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, Def'a 2-25; H.1297, Def'a 2.
Salnâme-i Vilâyet-i Bağdat Def'a 1-21.
Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut, Def'a 1-7; H.1322, Def'a 5.
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna Def'a 1-15; H.1290-1291, Def'a 8-9.
Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır Def'a 1-20; H.1286-1323, Def'a 1-20.
Salnâme-i Vilâyet-i Edirne Def'a 1-28.
Salnâme-i Vilâyet-i Girit Def'a 1-2.
Salnâme-i Vilâyet-i Haleb Def'a 1-22.
Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr Def'a 2-34; H.1288-1302, Def'a 2-12.
Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, Def'a 2-18; H.1287-1317, Def'a 2-20.
Salnâme-i Vilâyet-i Selanik Def'a 2-20.
Salnâme-i Vilâyet-i Sivas Def'a 1-16.
Salnâme-i Vilâyet-i Suriye Def'a 4-32.
Salnâme-i Vilâyet-i Tuna Def'a 1-10; H.1289-1290, Def'a 5, 6.
Salnâme-i Vilâyet-i Yanya, Def'a 1-8; H.1291-1292, Def'a 2.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):51-56 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

XIX. Yüzyılda Anadolu'da Aile ve Toplumda Kadının Statüsü (Antep İli Örneği)

Bülent Çukurova*

Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Adana

Özet. Anadolu'da geçmişten günümüze değin kurulan tüm devletlerde özellikle aile içinde ve toplum hayatında kadının daima bir yeri olmuştur. İslamiyet'in kabul edilmesine kadar kadın toplumsal konum itibariyle erkekle eşitti. Gerek devlet yönetiminde gerekse sosyal haklara sahip olma konusunda hakanla eşit konumda sayılabilmeleri mümkündü. İslamiyet'in kabulüyle üzerinde Arap ve İran geleneklerinin etkisinde bulunan İslam kültürü, daha sonraları Türk geleneklerine entegre olmuştur. Bunların günümüze yansımaları anlayabilmenin yolu ise kadının aile içinde ve toplumda bulunduğu yeri doğru analiz etmekten geçmektedir. Genel olarak Anadolu'ya bakıldığında kırsal kesimde ve şehirde yaşayan kadının miras hakkı, evlenme gibi sosyal haklara sahip olması ve bunun uygulanabilirliği farklı oranlarda gerçekleşmiştir. Bu durum çoğu zaman Müslüman ile gayri-Müslim kadınlar arasında farklılık göstermemektedir.

Anahtar kelimeler: Müslüman toplum, aile ve toplum içinde kadın, Anadolu, Antep.

The Status of Woman in Family and Society in 19th Century Anatolia (A Case Study in Ayntab)

Abstract. Since the ancient times, in states that have been established in Anatolia (Asia Minor) women have had a special place in the family and in the society. Until the acceptance of Islamic traditions by the Anatolian people, women were considered to be equal to men in terms of legal and social standing. Even in the administration of governmental affairs women used to have a say equal to that of men or the khan. Islamic traditions have been shaped by Arab and Iranians more than any other people or culture. Both cultures have had a strong influence on Anatolian people after the acceptance of Islamic traditions. To understand how such influences of Arabic and Iranian cultures are reflected on Anatolia today, one needs to examine the role of women in the family and in the society. In general, when we observe Anatolia in terms of women's right to inherited property and marital decisions and affairs as well as other socio-economic rights we see different traditions and rules applied depending on location of living whether women living in rural or urban areas of the country. We also observe differences in terms of society's treatment of women based on the ethnicity or religious affinity.

Key words: Muslim society, women in family and in society, Anatolia, Ayntab.

I. GİRİŞ

Anadolu'da geçmişten günümüze değin kurulan tüm devletlerde özellikle aile içinde ve toplum hayatında kadının daima bir yeri olmuştur. İslamiyet'in kabul edilmesine kadar kadın toplumsal konum itibariyle erkekle eşitti. Gerek devlet yönetiminde, gerekse sosyal hayatta kadın, hakları bakımından hakanla eşit konumda sayılmaktaydı. İslamiyet'in kabulüyle, Arap ve İran geleneklerinin etkisi bulunan İslam kültürü süreç içinde Türk geleneklerine entegre

olmuştur. Bunların günümüze yansımaları anlayabilmenin yolu ise kadının aile içinde ve toplumda bulunduğu yeri doğru analiz etmekten geçmektedir. Genel olarak Anadolu'ya bakıldığında kırsal kesimde ve şehirde yaşayan kadının miras hakkı, evlenme gibi sosyal haklara sahip olması ve bunun uygulanabilirliği farklı oranlarda gerçekleşmiştir. Bu durum çoğu zaman Müslim ile gayr-i Müslim kadınlar arasında farklılık göstermemektedir.

Osmanlı Devleti'nin çözülme dönemi olarak da ifade edebileceğimiz XIX. yy. sonu ve XX. yüzyıl başları, kadının toplumsal statüsündeki değişimi ve toplumsal yaşama katılım süreci ile ilgili gelişmeleri de içermesi bakımından önemli göstergeler ortaya koymaktadır. Bu göstergelerin verili kaynakları olarak salnameler büyük bir değer taşımaktadır.

Toplumsal ilişkilerimizin süreç içindeki şekillenişinde ve günümüzdeki davranış kalıplarımızın oluşumuna kaynaklık eden sosyal kodların kökenlerini anlamak bakımından salnameler dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Salmamelerin verileri ışığında dönemin küçük bir sancağı olan Antep'te kadının konumu, ilişkileri ve hukuksal durumu bu veriler incelendiğinde oldukça açık bir biçimde kendini ortaya koymaktadır.

1868'lerde nüfusu 16.009 olan ve Halep Sancak Merkezi'ne bağlı olan Antep'te % 67,4'ü Müslüman, % 30,8'i Hıristiyan, % 1,8'i ise Musevi halk yaşamaktadır. Şeriye sicillerinde yer alan terekeden elde edilen bilgilere göre Müslüman toplum içerisinde aile ve toplumda kadının miras listelerinde oranı daha önceki yıllarda % 32 iken 1856-1908 arasında bu oran % 21,5'lara düşmektedir. Bu durum kadının aile ve toplum içindeki statüsünün zamanla değerini kaybetmeye başladığının göstergesidir. Sadece erkek çocukların mirastan pay alabilmeleri, kanunla düzenlenen hakların uygulamada kırsal kesimde ve şehirde farklılıklar göstermesi ya da uygulamaların kırsalda fazla etkili bir biçimde uygulanamaması günümüzdeki sosyal yapıyı anlamak bakımından da önem taşımaktadır.

II. ANTEP'İN NÜFUS YAPISI VE MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

Antep¹ Tanzimat'a kadar Halep Vilayeti'ne bağlı bir sancak statüsündedir. 1868'de nüfusu 16.009'dur. Bu nüfusun %67,4'ü Müslüman, %30,8'i Hıristiyan, %1,8'i ise musevidir². Hıristiyanların kendi içlerindeki oranlarına bakılacak olursa, Hıristiyan nüfusun %2'si Katolik, %17'si Protestan, %81'i ise Gregoryendir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Halep Sancak Merkezine bağlanmıştır. 1867'de kazaya bağlı 7 nahiye, 184 köy ve 84 mahallesi vardır³. Osmanlı taşra yönetiminde tüm yasal sorunlar halk ile iç içe görev yapan kadılar tarafından çözülmüş, II. Sınıf kadılık olan Antep'e atama kazasker tarafından yapılmıştır.

Antep'te günümüzde dahi bazı aileler fazla mal varlıkları bulunmasa da aile isimleri ile statü açısından şehirde etkili olabilmekte, birey ailenin kopmaz bir parçası olarak görülmekte, aile içi feodal ilişkiler varlığını sürdürmektedir. Yerel kültür, örf, adet ve gelenekler çevre topluluklardan farklılık göstermektedir. Aile ve yerel toplumun oluşmasında, sosyal yapıyı dönüştüren ve yönlendiren ekonomi, eğitim, din etkileri ve bireylerarası ilişkiler ile bireyin manevi değerler bakışı önemli etkidir⁴. Günümüzde varolan olguları anlayabilmenin tek yolu ise geçmiş ilişkileri çözümlemek ve doğru analiz etmekten geçmektedir.

Kadılar tarafından şehirdeki çeşitli davaların kayıtlarının tutulduğu şeriye sicilleri içinde, tereke adı verilen miras listeleri, XIX. Yüzyıl içinde bir Osmanlı ailesinin yaşam tarzı, kullandığı teknoloji (basit üretim araçları), üretim ilişkileri içinde aile bireyinin aldığı rol, bireyin toplum içerisindeki statüsü, hukuksal konumu, kültür düzeyi, estetik değerlere bakışı hakkında bilgi vermekte, toplum içindeki tabakaları belirlemede etkili olmaktadır.

¹Bu çalışmada Milli Kütüphanede bulunan 142-160 numaralı şeriye sicillerinde yer alan 540 terekeden (miras listesi) yararlanılmıştır.

²*Salname-i Vilayet-i Haleb*, Haleb Vilayeti Matbaası, Haleb 1285.

³Güzelbey, Cemil Cahit, *Gaziantep Şeri Mahkeme Sicilleri*, c.142-143, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep 1966, s. 10, 63, 146; Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s.125.

⁴Saran, Nephân, *Antropoloji*, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1993. s.288.

Elde mevcut 540 miras listesinin 1856'ya kadarki bölümünde (1830-1856) ailelerin %75,5'i şehirli, %15,6 sı köylüdür. Bu kısımda mevcudun % 5,8 ini şehirden geçen, ticaretle uğraşırken veya herhangi bir nedenle şehre gelen ve burada ölen yabancılar, %2,9 unu ise yanında ailesi bulunmayan askerler oluşturmaktadır. 1856'dan 1908'e kadar miras listelerinde %73,3 oranında şehirli, %20 oranında kırsal kesimde yaşayanlar, %4,3 oranında yabancılar, %2,1 ini askerler yer almaktadır. 1830'dan 1856'ya kadar gayri-Müslimler listelerde %13,3 oranında yer alırken, 1856-1908 arasında %7,1 ini oluşturmaktadır. 1856-1908 arasında Antep sınırları içinde kırsal kesim nüfusu %4,4 oranında artmıştır. Yine Hıristiyan nüfusta aynı tarihler arasında miras listelerindeki %6,2'lik düşüş, ya Hıristiyan nüfusun kentten göç ettiğini veya Hıristiyan toplumun hukuki sorunlarını kendi içlerinde çözmeyi yeğlediklerini göstermektedir.

Bu listeler içinde kadınların miras bırakabilmelerinin, mal varlığına sahip olabilmelerinin hukuksal anlamda daha çok kentlerde gerçekleştiğini görmekteyiz. Kırsal kesimde, kadın öldüğünde mirası hukuksal yollara başvurulmaksızın paylaşılmaktadır. Bu kapalı bir toplum halinde yaşayan, kendi sorunlarını kendi cemaati içinde çözmeyi yeğleyen Hıristiyanlar için de geçerlidir. Müslüman kadınların miras listeleri içinde bulunma oranı kentlerde % 30,5'lara varırken, kırsal kesimde yalnızca %4 dür. Kırsal kesimde yaşayan kadın mala sahibiyet açısından çok daha şanssızdır. Kırsal kesimde mal varlığı tamamen erkeğe ait görünmektedir. Listelerde kırsal kesimden ölen bir Hıristiyan kadının varlığı mirasçılara dağıtılmamış, 1890 yılında iki kentli Ermeni kadının mal varlıkları kadı tarafından mirasçılarına pay edilmiştir. 1856'dan sonra mal varlığına sahip kadınların daha az oldukları gözlenmektedir. 1830'dan 1856'ya kadar kadınlar miras listelerinde %32 oranında yer alırken, 1856-1908 arasında bu oran %21,5'lara düşmektedir. Bu durum kadının aile ve toplum içindeki statüsünün zamanla değerini kaybetmeye başladığının göstergesidir.

Listelerin geneline bakıldığında Kadınların gayrimenkule (taşınmaz mallara / ev, tarla, dükkân) sahip olma oranı şehirlerde %51'lerdedir. Bu listelere göre, en çarpıcı veriler kentin ileri gelen ailelerinden olan iki kadına aittir. Birisi, servetinin %66'sını taşınmazlar oluşturan, Düğmeci Bölüğü'nde oturan Bey kızı Fatma Hatun, diğeri Hasırcızade ailesine mensup eşi Efendi unvanı taşıyan, kayınpederi ağa olan Fare Bölüğü'nde ikamet eder Hatice bt. Ahmed'e aittir. Gayrimenkule sahibiyet oranı Ermeni toplumunda %20'lere düşmektedir. Kırsal kesimde ise kadın servete sahip değildir. Bu kesimde, elde listesi olan 94 kişiden yalnızca üçü kadındır. Bunların miras listelerinde ise taşınmaz mal bulunmamaktadır.

XIX. yüzyıl Antep toplumunda kadının geniş ölçüde taşınmaza sahip olmayışı, onları eşleri ve eşlerinin ailelerine bağımlı kılmıştır. Eşi ölen kadın erkeğin mirasının yalnız %12,5'unu alırken, kadın öldüğünde erkek onun mirasının %25'ini almaktadır. Mirasın çocuklar arasında dağılımında da benzer bir yol izlenmektedir. Mirastan ölenin eşine ait kısım çıkarılarak, erkek çocuklar, kız çocuklardan %50 oranında fazla pay almıştır. Eğer ölenin eşi hamileyse doğacak çocuğun erkek olacağı düşünülerek miras dağıtılmıştır. Tanzimat'la birlikte erkek ve kız çocukların mirastan eşit pay alması ilkesi benimsendiği halde⁵, kaynağı fıkıh olan bu dağılım şekli 1926'ya kadar varlığını sürdürmüştür.

III. EVLİLİK VE AİLE KURUMU

Kadının aile içerisinde maddi anlamda güvencesini sağlayan en önemli kaynak "mihr"dir. Evlilik öncesi evlenme töreni sırasında şahitler huzurunda erkeğin ölüm veya ayrılık durumunda kadına servetinden vermeyi vaat ettiği kısma "mihr" adı verilmektedir. 1856'ya kadar mihr 100-400 kuruş arasında değişirken, istisnai olarak servetten eşin daha fazla pay alabilmesini sağlamak amacıyla, bunun 2000 kuruşa kadar çıkabildiği görülmektedir. Mihr ortalamaları 1856'lardan sonra 400-1000 kuruşa kadar çıkmıştır. Bu artışta dış borçların bütçedeki payının

⁵Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Aile Araştırma Kurumu Bşk.Yay., Ankara 1990, s.44.

artması, devletin para basması sonucu paranın değerinin düşmesi dolayısıyla eşya değerlerindeki yükselme büyük ölçüde rol oynamıştır⁶.

Kız çocukların evlendirilmesi hususunda yetki tamamen ailelerdedir. 1830'lardan sonra Antep kazasına gelen fermanlarda, nişanlısı askerde olan kızların başkalarıyla evlendirilmemeleri, yaşı otuzu geçen kız ve dulların evlenmelerine engel olunmaması yönünde emirler gönderilmiştir⁷. 1918 tarihli Hukuk-ı Aile kararnamesi ile evlendirilecek kız çocukların 17 yaşından küçük olamayacakları, 9 yaşından küçük bir kız çocuğunun kimse tarafından evlendirilemeyeceği karar altına alınmıştır⁸.

Anadolu toplumunda tek eşli evlilik yaygındır. Bu terekelerden de açıkça görülmektedir⁹ Hıristiyan toplum içinde çok eşli evlilik geçerli değildir. 49 Hıristiyan içinde yalnızca 5 kişi ikinci evliliğini yapmıştır. Bunun nedeni ilk eşlerinin ölümüdür. Aynı durum düşünülenin aksine Müslüman toplum için de geçerlidir. Şehirde erkeklerin yalnızca %25,7'si çok eşli evlilik yapmıştır. Bunlar içinde de %61,5 iki eşlidir. %24,6'sı ilk eşinin ölümü üzerine ikinci evliliği yapmış, %10,7'si 3. evliliği yapmıştır ki, bunlarda da eşlerin bir veya ikisi ölmüştür. 4 eşli evlilik 65 erkekten yalnızca ikisi tarafından yapılmıştır. Bunların da birinin 1, birinin 2 eşli ölmüştür. Kadınlar arasında ise eşin ölümü üzerine yapılan evliliklerin yaygın olmadığı görülmektedir. 111 kadından yalnızca ikisi eşlerinin ölümü üzerine ikinci evliliklerini yapmıştır.

Çok eşli evliliklerin %43,3 ünde kız çocuk sayısı 3 den fazladır veya bu grup hiç erkek çocuğa sahip değildir. Kalan kısımda da erkek çocuk sayısının ortalamalara göre az olduğu gözlenmiştir. Bu durum Anadolu'da günümüze kadar süregelen bir anlayışa da ışık tutuyor görünmektedir. Erkekler ve aileleri erkek çocuk istemekte (bu soyun sürdürülmesi için gereklidir) bu gerçekleşmediği takdirde çok eşli evliliğe yönelmektedir.

Çocuk sayısı ortalamalarındaki artış hızına bakılacak olursa, 1830-1856 arası dönemde aile başına düşen çocuk sayısı şehirlerde Müslümanlarda 1.8, kırsal kesimde 1.9, Hıristiyan toplumda 2.3, çok eşli evliliklerde 3.2'dir. Bu, 1856-1908 arasında şehirlerde 2,5, kırsal kesimde 3,3, Hıristiyan toplumda 3,8, çok eşli evliliklerde 4,4'e yükselmiştir.

1830-1900 arasında Antep'te 28 yabancı ölmüştür. Yabancıların 25 tanesinin geldikleri bölgeler belli olmakla birlikte, aileleri bilinemediğinden mirasları hazineye kalmıştır. İletişim ve ulaşım olanaklarının olmayışı ölenlerin ailelerinin bulunmasını olanaksızlaştırmıştır. Antep, Halep'ten gelen ticaret yolları üzerinde bulunduğundan, ölen yabancıların çoğunu tüccarlar oluşturmaktadır (%52). Yabancılar arasında 2 işçi, 1 molla, 1 katırcı vardır. 5 kişi ise misafir olarak şehirde bulunan yabancılarıdır. Şehirde yaşayan ailelerin %3 ünde hiç haber alınamayan bir kayıp bulunmaktadır. Bu kayıplar genelde erkektir (14/16 oranında). Kayıpların bir başka boyutu da bulunmaktadır. Müslüman ülkelerden Osmanlı toraklarına gelen bazı tüccar ve görevliler buldukları yerde evlenmişler, bir süre sonra ailelerini bırakıp geldikleri yerlere döndüklerinden, kalan aileleri maddi sorunlar ve geçim sıkıntısı ile yüz yüze kalmıştır. Bu saraya şikayetlere yol açmıştır. Yüzyıllarca süren bu sorun ancak 1918 yılında çözülebilmştir. Osmanlı topraklarında evlilik konusunda Hanefi mezhebi kurallarına göre hareket edilmekte olduğundan, kocası kaybolan bir kadının tekrar evlenebilmesi için 120 yıl geçmesi veya eşinin yaşıtılarının tamamının ölmesi gerekmekte idi. Bu konuda başvuruların artması üzerine sorun başka mezheplerin çözümleri üzerinde yoğunlaşmış, halife tarafından Memed Reşad) bir kadının kocası kaybolduktan 3 yıl sonra evlenebilmesine izin verilmiştir¹⁰.

Antep kadınının toplum yaşantısına sosyo-ekonomik katılımının en önemli araçlarından biri Amerikan hastanesi olmuştur. 1880 yılında açılan Antep Amerikan Hastanesi'ne Dr. Azariah

⁶ *Türkiye Tarihi*, c.III, Cem Yay., İstanbul 1997. Toprak, Zafer, *İktisat Tarihi*, s.259.

⁷ Güzelbey, C.C., *GŞMS*, c.141, s.12, 16, c.146, s.47.

⁸ *Ceride-i Sufiyye*, 1334, madde 4-7.

⁹ Süraiyi Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Tarih Vakfı, Yurt Yay., İstanbul 1997, s.117.

¹⁰ Yavuz, Vehbi, Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad Döneminde Kocası Kaybolan Kadının Evlenmesine İmkan Veren Fikhi Hüküm Değişikliği İle İlgili bir Vesika, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/2003 (Konya). s.80-81

Smith anısına başlanmış, halkın ileri gelen Müslüman ve Hıristiyan zenginleri aracılığıyla hastane tamamlanmıştır. Bu hastanede ilk kez kadın doktorlar çalışmaya başlamış, kadınlar sağlık eğitimi almıştır. Başlangıçta yalnız azınlıklar sağlık hizmeti alırken, daha sonraları kadın hastaları, kadın doktorların muayene ve tedavi etmesi koşuluyla Müslüman kadınların da kontrolüne izin verilmiştir (1886). Müslüman kadınlara gerçek anlamda hizmet verilmesinde ilk kez 1897'de kurulan Gureba Hastanesi ekindeki Hamidiye Enas Hastanesi'nde başlanmıştır¹¹.

XX. yüzyıl başlarında kadınlar kent yönetiminde görev almaya başlamıştır. Örneğin azınlık kontenjanı içinde Belediye Meclisi'de Anastas Kaloyani görev yapmış, 1905'te Hafize Hanım, 1906'da Nurisa Hanım Belediye meclis üyeliği görevinde bulunmuştur¹².

SONUÇ

Bu yüzyılda Antep ve çevresinde özellikle 1850'lerden sonra kırsal nüfusta görece hızlı denilebilecek bir düşüşün yaşandığını ve Antep kenti itibarıyla şehirdeki gayr-ı Müslim-Müslüman nüfus dengesinde Müslümanların lehine bir değişim olduğu söylenebilir. Bu farklılaşmada dönemin sosyo-kültürel yapısı kadar siyasal gelişmelerin de etkili olduğu ifade edilebilir. Ancak bu dengenin değişiminde asıl belirleyici olan özellikle Antep genelinde gayr-i Müslim tebaanın sosyo-ekonomik ilişkilerinde giderek çevre ülkelerden gelen tüccar ve yabancı unsurlarla yakın temas içine girmesi ve ekonomik beklentilerini daha üst düzeyde elde etme çabasının etkili olduğu söylenebilir.

Tanzimat uygulamalarının yeni bir hukuksal yapıyı telkin etmesine karşılık, Antep'de kadınların kırsal kesimde geleneksel miras hukuku koşullarına göre toplumda yer aldıkları anlaşılmaktadır. Tanzimat uygulamalarının özellikle kentlerde etkili olduğu ama kırsal yapıda pek yankılanmadığı ya da henüz uygulama zemini bulamadığı gözlenmektedir. Kadınlar kentlerde mal sahibi olabiliyorlar ve miras paylaşımında da yer alabiliyorlar. Ancak kırsal kesimde kadının mirası Tanzimat'ın öngördüğü hukuksal yollara başvurmaksızın paylaşımına tabi tutulmaktadır. Bu durum kırsal kesimde hem gayr-ı Müslim ailelerde hem de Müslüman ailelerde geçerli bir durum olarak göze çarpmaktadır. Kadınların kentlerde miras listelerinde daha fazla yer alması bunun en önemli göstergesidir. Kırsal kesimde kadının malvarlığı hemen hemen yok gibidir. Günümüzde bile kırsal kesimde kadının mirastan pay elde etmesi geleneksel tutumların etkisiyle belirlenebilmekte. Özellikle kadının feragat yoluna -bir anlamda-zorlanması sözünü ettiğimiz dönemlerdeki uygulamaların uzantısı olarak nitelenebilir. Bu durum kadınların ekonomik olarak eşlerine ya da eşlerinin ailelerine bağımlı olmalarını getirmektedir.

Kadının aile içindeki iktisadi güvencesini, verilerden de anlaşıldığına göre, evlilik sırasında erkeğin eşine vermeyi vaat ettiği "mıhr" oluşturmaktadır. Kadının evlenmesi konusunda aile tam yetkili görülmektedir. Kızların evlenmelerinde ailelerin zorunluluktan kaynaklanan gerekçelere bağlı olarak belirlenmekteydi.

Tanzimat'la birlikte evlilik ve aile kurumunun işleyişinde geleneksel uygulamaları ortadan kaldırmaya yönelik bir dizi önlem sosyal açıdan fazla uygulama alanı bulamasa da alınmaya çalışılmıştır. Evlilik kurumunun belirleyici bir oranda tek eşliliğe dayandığı gözlenmektedir. Bu durumun hem Müslüman, hem de gayr-ı Müslim topluluklarda geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Osmanlı toplum yapısı içerisinde Müslim ve gayr-i Müslim unsurların karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir durumdur. Çok eşli evliliklerin genellikle, kadının toplum içinde sahip olduğu değere ve erkek evlat edinme gereksinimine bağlı olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

¹¹ *Salname-i Vilayet-i Haleb*, 1323, s.254.

¹² *Salname-i Vilayet-i Haleb*, Haleb 1320, s.229; 1322, s.215 1323, s.247; 1324, s.245.

KAYNAKÇA

Ceride-i Sufiyye, 1334, madde 4-7.

Faroqhi, Sürriya (1997). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Güzelbey, Cemil Cahit (1996). *Gaziantep Şeri Mahkeme Sicilleri*, Gaziantep Kültür Derneği Yay., c.142-143, Gaziantep.

Kurnaz, Şefika (1990). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Aile Araştırma Kurumu Bşk. Yayınları, Ankara.

Özkaya, Yücel (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, T.T.K. Basımevi, Ankara.

Salname-i Vilayet-i Haleb, Haleb Vilayeti Matb., Haleb 1285; 1320; 1323.

Saran, Nephani (1993). *Antropoloji*, İnkılab Kitabevi, İstanbul.

Toprak, Zafer (1997). *İktisat Tarihi*, Türkiye Tarihi, c. III, Cem Yayınları, İstanbul.

Yavuz, Vehbi (2003). Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad Döneminde Kocası Kaybolan Kadının Evlenmesine İmkan Veren Fıkhi Hüküm Değişikliği İle İlgili bir Vesika, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı:1, Konya, ss.80-81

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):57-66 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Çalışan Çocuklar: ‘Sorun’ mu? ‘Çözüm’ mü?

Özkan Yıldız

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 27310 Gaziantep Türkiye

Özet. Çalışan çocuklar, son yıllarda Türkiye’de sıkça gündeme gelmektedir. Birleşmiş Milletlerin ifadesiyle ‘güç koşullar altında’ çalışan bu çocuklar, yoksul ailelerinin geçim yükünü üstlenmektedir. Bu çocukların elverişsiz koşullarda çalışmaları bizatihi bir sorun ama, aile bütçelerine verdikleri destekle bir sorunun çözüm aracı olmaktadır. Bu makalede, çalışan çocuk olgusu, çocuk işçiliğinin boyutu, çocukların aile özellikleri ve çocukların çalışma nedenleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Çalışan çocuklar, Göç, Yoksulluk.

Working Children: The “Question” Or the “Solution”?

Abstract. Working children have frequently become a principal subject mater of the agenda within last ten years. These children who work, in United Nations words, “under difficult circumstances” shoulders the subsistence burden of deprived families. Although working in the hard conditions is itself a question, they become a means of solution to a question through contributing to the budget of their families. This paper engages with the phenomenon of the working children, the causes of this, the nature of the families of these children, the forms of the child labour.

Key words: Working Children, Migration, Poverty

1) Giriş

Çocukların, fiziksel, ruhsal ve duygusal gelişimlerini zedeleyen elverişsiz koşullarda çalışması sorunu, tüm dünya toplumlarını yakından ilgilendirmektedir. Çocuklar, çok farklı nedenlerle erken yaşta çalışma yaşamına atılmaktadır. Her ne kadar çalışan çocuk sayısı dünya ölçeğinde azalma emaresi gösteriyorsa da oranlar hala azımsanmayacak boyuttadır. Ekonomik ve toplumsal gelişmişlik skalasında geri olan ülkelerde sorun hâlâ ciddiyetini korumaktadır. Latin Amerika başta olmak üzere, Afrika ve Asya’nın fakir ülkeleri sorunu çok yoğun bir biçimde yaşamaktadır.

Çocuklar, bir toplumun geleceğini oluşturmakta ve onlara yapılan yatırım geleceğe yapılan yatırım anlamına gelmektedir. Her toplumun nihai hedefi sağlıklı, eğitimli ve geleceğe donanımlı nesiller yaratmaktır. Bu nedenle, çocuklarla ilgili sorunlar hem ulusların hem de uluslararası örgütlerin gündeminde öncelikli yer tutmaktadır. Çocukların sokakta ya da işyerlerinde çalışması, giderek artan bir önemle politikacıların, konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların ve akademisyenlerin ilgi odağını oluşturmaktadır. Yapılan araştırmalar çalışan çocuk sorununun boyutunu, sektörel dağılımlarını, çocukları çalıştırma nedenlerini, çocuk işçiliği ile mücadelede etki edecek yöntemlerin ne olacağını araştırmaya yönelmiştir.

Milyonlarca çocuk, çocukluk çağını yaşamadan, temel gereksinimleri giderilmeden çok erken yaşlarda çalışma yaşamına atılmaktadır. Sokakta, tarlada ya da çeşitli atölyelerde çalışan çocuklar, çalışma esnasında, çeşitli ihmal ve istismar biçimleriyle karşılaşmaktadır. Bu durum çocuğun ruhsal, zihinsel ve duygusal gelişimini örselemektedir. Oysa çocuğun psiko-sosyal gelişiminde, dengeli kişilik yapısı edinmesinde bazı girdilerin sağlanmış olması gerekmektedir. Çocuğun içinde yetiştiği sosyal çevre, ebeveynlerin niteliği, aile içi iletişim, eğitim hizmetinin verildiği okullar vb. çocukların yetişkinlik çağına daha donanımlı girmesini sağlayan temel faktörlerdir.

Çocukların çalışmasında toplumsal, ekonomik, politik etkenler önemli rol oynamaktadır. Özellikle bu çocukların geldikleri ailelerin sınıfsal kompozisyonu göz önüne alındığında ekonomik faktörlerin baş rol oynadığı bir gerçektir. Ertürk'e göre (1997: 330) "insanların bir çoğunun çocukluklarında istismar ve ihmal içeren koşullarda çalıştırılmış olmaları, yeterli bir eğitimden yararlanmayarak bugünün ve geleceğin dünyasını kavrayabilecek ve ona etkili bir biçimde katılabilecek donanıma kavuşamamaları, bu kitlelerin büyük bir bölümünü, belki de tüm hayatları boyunca, içine doğdukları sosyo-ekonomik sınıfta kalmak ve çocuklarını da benzer koşullarda yetiştirmek zorunda bırakmaktadır. Böyle toplumlarda ekonomik ve sosyal az gelişmişlik zincirleri kuşaktan kuşağa aktarılmakta, çocukluğun 'maddi ve ahlaksal koşulları' oluşmamaktadır". Sosyo-ekonomik sınıf faktörü ile soruna yaklaşan görüşlerin yanında "arz-talep" mekanizmasına vurgu yapan yaklaşımlar da bulunmaktadır (Swaminathan, 1988). Bu yaklaşım, sosyo-ekonomik sınıf yapısıyla bağlantılı ortaya çıkan yoksulluğun çocuk işgücü arzını sağladığını kabul etmekte ancak çocuk işgücüne olan talep devam ettiği sürece bu sorunun ortadan kalkmayacağını savunmaktadır.

2) Çalışan Çocuk Gruplarına Yaklaşım

Çalışan çocuk kavramına ilişkin literatürde geniş ölçüde kabul görmüş bir tanım bulmak güçtür. Kavram, çok çeşitli çocuk gruplarını kapsamaktadır: sokakta, tarım sektöründe, küçük işletmelerde, evde çalışan çocuklar örneğinde olduğu gibi.

Sokakta çalışan çocuklar olgusu genellikle sokak çocukları olgusu bağlamında ele alınmaktadır. Sokak çocukları konusunda yapılagelen çalışmalara göz atıldığında 'sokakta çalışan çocuklar' ve 'sokakta yaşayan çocuklar' ayrımının sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu ayrım kimi yazarlarca 'sokak çocukları' ve 'sokaktaki çocuklar' şeklinde de adlandırılmaktadır (Barker & Knaul 1991; Agnelli, 1986). Sokaktaki çocuklar veya UNICEF'in deyişiyle 'sokakta bulunan çocuklar' (children on the street); aile bağları süren, gündüzleri sokakta çalışıp geceleri evlerine dönen çocuklardır. Sokak çocukları' (children of the street) ise, sorumlu yetişkinlerin korumasından ve yol göstericiliğinden yoksun olan, yaşamları ve yaşam kaynakları açısından sokağı kendilerine bir mesken edinen çocukları tanımlamaktadır (Zeytinoğlu, 2001: 152). Kuşkusuz bu iki çocuk grubunun dışında sokakta dilenen, suça karışan ve başıboş dolaşan çocuklar da bulunmaktadır. Sokakta bulunan çocukların sayısı bilinmemekle beraber, Birleşmiş Milletler, dünyada sayıları 70 ile 170 milyon arasında değişen çocuğun sokakta bulunduğunu tahmin etmektedir. Oysa çocuk işçiler ya da çalışan çocukların sayısına ilişkin bir oran verilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) (2006), dünya genelinde, 2000 yılında 246 milyon olan çalışan çocuk ya da çocuk işçi sayısının 2006 yılında 216 milyona düştüğünü belirtmektedir. 6 yıllık periyotta % 11'lik bir düşüşün yaşandığı dikkat çekmektedir. En tehlikeli işlerde çalışan çocuk sayısındaki düşüş daha çarpıcıdır. Zira 2000–2006 yılı aralığında en tehlikeli işlerde çalışan çocuk sayısı 170 milyondan 126 milyona düşmüştür. ILO, 1992 yılından itibaren dünya üzerinde uygulamaya başladığı IPEC (Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması) projesi çerçevesinde çocuk işçiliğiyle mücadelede önemli mesafe katetmiştir. Bu mücadele kritik nokta ILO sözleşmelerinin ödün verilmeden uygulanmasıdır.

Türkiye'de sokakta, tarlada, evde ya da iş yerlerinde çalışan çocuklar dünya sokak çocuklarının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Çalışan çocuklar konusunda eski ismiyle

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), yeni ismiyle Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) yapmış olduğu ‘Çocuk İşgücü Anketi’ verileri önemli bilgiler içermektedir. 2006 TÜİK anketi verilerine göre, Türkiye’de çocuk işçiliği ya da çocuk emeğinden yararlanma oranı bir hayli yüksektir. Ankete göre, 6–17 yaş grubunda bulunan 16 milyon 264 bin çocuktan % 5,9’u ekonomik bir işte çalışmakta, bir başka ifadeyle istihdam edilmektedir (958 bin kişi). Türkiye genelinde 6–17 yaş grubunda istihdam edilen çocukların % 47,7’si kentsel, % 52,4’ü kırsal yerlerde yaşamaktadır. İstihdam edilen çocukların % 66’sını erkek, % 34’ünü kız çocukları oluşturmaktadır (TÜİK, 2006). Kırsal kesimde istihdam edilen çocuklar genellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır.

Dünyada çocukların çalışmasının ard alanında bulunan nedenler ve bu çocukların çalışma biçimleri sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan farklılaşmaktadır. Zeytinoğlu’na göre, (2001: 82-3) çocuk çalıştırılması sorununun ard alanında yer alan ekonomik nedenler şunlardır; ülke kalkınma düzeyinin düşüklüğü, gelir dağılımındaki uçurumlar, tarım kesiminin yoksulluğu, kentlere göç, formal sektörde istihdam olanaklarının sınırlılığı, çocukların yaygın ve denetimsiz olarak çalıştırılabildiği küçük sanayinin ve marjinal sektörün genişliği ve bu sektörlerde çalışanların örgütlenme düzeylerinin düşüklüğü. Göç, kentsel işsizlik ve bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan yoksulluk nedeniyle çocukların çalışmak zorunda kaldığına vurgu yapan başka çalışmalar da bulunmaktadır (Aptekar, 1988; Atauz, 1998, Küntay, 1999; Swart, 1988).

3) Küreselleşmenin Etkileri

Küreselleşme olgusu 1980’lerden itibaren ivme kazanmakta ve tüm toplumları çeşitli açılardan etkilemektedir. Bu sürecin olumlu olduğu kadar olumsuz yönleri de bulunmaktadır. İstihdam koşullarının çalışanlar aleyhine bozulması, işsizlik ve yoksulluğun artışı, gelirin eşitsiz dağılımı küreselleşme sürecinin olumsuz sonuçlarından bazılarıdır. Bu sonuçlar, yoksul ülkelerde daha da belirgindir. Neo-liberal politikalar, yapısal uyum ve istikrar politikaları adı altında az gelişmiş ülke ekonomilerini hızla piyasa ekonomisinin hâkimiyetine sokmuştur. Özelleştirme politikalarıyla devletin sosyal yönü budanmakta, sosyal güvenlik sistemi zayıflatılmaktadır. Bu süreç ise kronik işsizlik, eşitsizlik ve yoksullukla sonuçlanmaktadır.

Sokakta bulunan çocuklar sorunu, her ne kadar gelişmiş ülkelerde yaşanmasına rağmen, dünya ölçeğinde uygulamakta olan küreselleşme sürecinin olumsuz sonuçlarından derinden etkilenen az gelişmiş ülkelerin sorunudur. “Dünya Kalkınma Raporu’na göre, Güney Asya’nın en yoksul ülkesi olan Nepal’da nüfusun % 70’i yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır, gelir ortalaması 180 dolar olan bu ülkede ekonomik baskı çocuk çalışmasının temel nedeni olmuştur. Bangladeş’te 1990 verilerine göre, yaşları 5-15 arasında değişen 1.8 milyon çocuk sokaklarda çalışmakta olup bu rakam 2000 yılında 3 milyon civarına ulaşmıştır... Brezilyalı sokak çocuklarının % 82’si ekonomik sebeplerden dolayı evlerinden ayrılmışlardır” (Altıntaş, 2003: 30). Çocukların küresel bazda yaşanan yoksulluktan daha çok etkilendiklerini gösteren başka araştırmalar da mevcuttur.

Günümüzde ILO (Uluslar arası Çalışma Örgütü), AB (Avrupa Birliği), UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) gibi uluslar arası kuruluşların yanısıra Dünya Bankası ve IMF gibi sermaye odaklı kuruluşlar da küresel ölçekte giderek derinleşen yoksulluğa dikkat çekmektedir. Her ne kadar bu sermaye kuruluşlarının bu tarz girişimleri kimi çevrelerce kuşkuyla karşılanırsa da özellikle Dünya Bankası’nın yeniden yapılanma çerçevesinde giriştiği eylemler önemli sinyaller vermektedir. Örneğin 1996 yılında Banka bünyesinde kurulan ‘İnsani Gelişme Ağı’ (Human Development Network), i) sağlık, beslenme ve nüfus; ii) eğitim ve iii) sosyal koruma alt birimleriyle sektör stratejileri tasarlamak, belli projelerde ülke operasyonu birimlerini desteklemek amacını gütmektedir (Buğra & Keyder, 2006) Bu alt birimler yoluyla banka çeşitli strateji raporları üretmektedir. Bu raporlar birtakım belirsizlikler içermesine rağmen piyasa ekonomisinin işleyişinden kaynaklanan bazı aksaklıklara işaret etmekte, bu nedenle kamu sektörünün kimi noktalarda (eğitim ve sağlık gibi temel gereksinimlere erişim

vb.) işe dahil olması gerektiğini savunmaktadır. “Banka’nın İnsani Gelişme Ağı’nın (Human Development Network) Sosyal Koruma Bölümü, gelir grupları arasında, nesiller arasında, uluslar ve bölgeler arasında gelirin yeniden dağıtımını için bir çabanın gerekliliğini kabul eden bir rapor hazırlaması” mevcut paradigmada bir dönüşüm olarak yorumlanabilir (Buğra ve Keyder, 2006). Öte yandan bu dönüşüm salt zorunlu temel hizmetlere erişimde görece etkili olsa da diğer sosyal hizmet alanlarının özelleştirilmesi noktasında önemli boşluklar bırakmaktadır.

4) Göç, Gecekondulaşma ve Kent İşsizliği

Sokak çocukları sorunu, özünde kentsel dünyaya özgü bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Kentleşme olgusu, günümüzde, özellikle gelişmekte olan ülkelerde henüz tamamlanamayan bir süreçtir. Bu durum, kısmen, bu ülkelerin sanayileşme sürecini tamamlayamamaları ile de yakından bağlantılıdır. Türkiye gelişmekte olan ülkeler grubundadır. Gelişmekte olan diğer ülkeler gibi, hâlâ çözüm bekleyen önemli sorunları bulunmaktadır. Sanayileşme ve kentleşme sürecini tamamlayamamış olmasının bir göstergesi, ‘kır’ ve ‘gecekondu’ nüfusunun hâlâ ağırlıklı bir dilim oluşturmasıdır.

Türkiye’de, 1950’lerden itibaren bölgeler arası ve kırdan kente yönelik göçler kent nüfuslarının nüfus yapısını derinden etkilemiştir. Özellikle istihdam yaratan endüstri ve hizmetler sektörünün geliştiği İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük metropollerin yanı sıra, son 15 yıl zarfında Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Antalya gibi orta ölçekli kentlerin nüfuslarının dikkate değer ölçüde arttığı görülmektedir.

Tablo 1. Orta ölçekli kentlerde nüfus artışı

Kent	1985	1990	2000
Gaziantep	966.490	1.140.594	1.285.249
Diyarbakır	934.505	1.094.996	1.362.708
Şanlıurfa	795.034	1.001.455	1.443.422
Antalya	891.149	1.132.211	1.719.751

Kaynak: DIE İl Göstergeleri, 1980-2003

Tablo.1’de görüleceği üzere orta ölçekli Anadolu kentlerinin 15 yıllık zaman zarfında nüfusları neredeyse ikiye katlanmıştır. Kontrolsüz bir biçimde yaşanan bu nüfus hareketliliği kentsel sorunların artmasında önemli rol oynamaktadır. Kentsel işsizlik bu sorunların başında gelmektedir. Endüstri ve hizmetler sektörünün ön gördüğü niteliğe sahip olmayan gecekondu nüfus kentsel işsizlik oranlarının artmasına neden olmaktadır. Yoğun göç alan söz konusu kentlerde ‘kronik işsizlik’ sorununun ön plana çıktığı görülmektedir. Kronik işsizlik tehdidi altında olan bu kentler, makro düzeyde ekonomik kayıplara neden olurken, derin bir yoksullaşma sürecini de beraberinde getirmektedir.

Tablo 2’deki oranlar incelendiğinde, işsizlik, orta ölçekli kentlerde oldukça yüksek görünmektedir. Bu sorun artmaya devam etmektedir. Özellikle kadın ve genç kategorisinde bu oranlar daha da yükselmektedir. Rakamlar genç işsizlik oranlarının toplam işsizlik oranının iki katı olduğunu göstermektedir (Gürsel ve Ulusoy, 1997). Kentsel işsizlik olgusu salt yerel yönetimlerin değil hükümetlerin de uğraşmak zorunda olduğu bir toplumsal sorun halini almaktadır. İşsizlik, bir anlamda sosyal güvenlik ağlarından muaf olmaya karşılık gelmektedir. İşsizlik sigortası bu ağların başında gelmektedir. Türkiye 24 OECD ülkesi arasında işsizlik sigortası sistemine geçememiş tek ülkedir. Bu noktada, işsizlik sigortasının devreye sokulması, salt sosyal sınıflar arası barış ve adaleti teminat altına almamakta, fakat aynı zamanda

çocukların sokakta çalışması veya yaşaması gibi sorunların giderilmesinde de son derece etkili olmaktadır.

Tablo 2. Orta ölçekli kentlerde işsizlik oranı

Kent	1985	1990	2000
Gaziantep	6.8	7.7	8.4
Diyarbakır	6.7	11.5	14.2
Şanlıurfa	5.9	7.7	14.5
Antalya	3.2	3.9	7.9

Kaynak: DIE İl Göstergeleri, 1980-2003

Türkiye’de nüfusun yüksek doğurganlık hızı, işgücü talebini karşılayamayan geleneksel üretim ilişkileri, hem bölgede hem de göç nedeniyle büyük kentlerin gecekondulu alanlarında işsizlik oranlarını arttırmaktadır. Doğurganlık oranları Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde hâlâ çok yüksektir. Yukarıda bahsi geçen kentlerde doğurganlık hızı sırasıyla Gaziantep’te 3,8, Diyarbakır’da 4,5, Şanlıurfa’da 4,8’dir. Ortalama hane büyüklüğüne bakıldığında ise Gaziantep’te 5,2, Diyarbakır’da 6,8, Şanlıurfa’da 6,9’dur (DEİ, 2004). Bu oranlar bölgenin kırsal alanlarına gidildiğinde daha yükselmektedir. Doğurganlıkta Türkiye kent ortalaması ise 4,5’dir. Yüksek doğurganlık oranları GAP bölgesi illerinin önemli bir sorunudur. Çok çocuk sahibi olmak bölgenin geleneksel temel değerlerinden biridir. Tarımda ücretsiz aile işçisi olarak absorbe edilen çocuklar kentsel alanlarda aile bütçesine katkı sağlamak için çalışmaktadır. Zeytinoğlu’na (2001:85) göre “çok çocuk sahibi olmak, bir kısır döngü içinde, yoksulluğu yeniden üretmektedir. Kendilerine yatırım yapılmadığı için geleceğe donanımlı bir biçimde hazırlanamayan, küçük yaşta istismar ve ihmal içeren koşullarda çalıştırıldıkları için sağlık ve gelişimleri hasar görebilen bu çocukların yetişkin olduklarında hayatlarını kazanabilmeleri ve kendi anababalarına bakabilmeleri, ancak, kendilerinin de çocuklarını çalıştırmalarıyla mümkün olabilmektedir”.

5) Çocuğun Çalışması ‘Sorun’ mu, ‘Çözüm’ Stratejisi mi?

Çalışan çocuk kavramı sokakta çalışan çocukları içerdiği gibi tarım, hizmetler ve sanayi sektöründe çalışan çocukları da kapsamaktadır. Kırsalda tarım işlerinde çalışan bu çocuklar kentlerde, sokakta, küçük atölyelerde ve eve alınan işlerde çalışmaktadır. Kentin gecekondulu alanlarında yaşayan hanelerin, çocuklarıyla mevsimlik tarım işlerine gittikleri de görülmektedir. Üretim ilişkileri, kırsal-tarımsal üretim yapısının doğası çocuk emeği kullanımında etkili olmaktadır. Kente gelen ancak kapital, bilgi ve teknoloji yoğunluklu formal sektörde istihdam edilemeyen yetişkinler kendilerine ve çocuklarına enformal sektörde iş imkânı yaratmaktadır. Bu imkânı yaratamayan yetişkinler çocuklarının kazandığı paraya gereksinim duymaktadır.

Türkiye’de çalışan çocuk sorunsalını ortaya çıkaran sosyal, ekonomik ve kültürel dinamikler farklı illerde yapılagelen çeşitli araştırmalarla saptanmaya çalışılmıştır. Söz konusu araştırmalarda, çocuk işçiliğinin boyutu, sektörler arasındaki dağılımı, aile özellikleri, çocukların çalışma nedenleri, sokakta ve/veya işyerlerinde yaptıkları işler, çalıştıkları mekânlar ve zaman dilimi, okullaşma düzeyleri ve maruz kaldıkları istismar türleri incelenmektedir.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) IPEC programı kapsamında, İzmir’de, tekstil, konfeksiyon ve oto tamir iş kollarında çalışan çocuklar araştırması (Tatlıdil, Hotar, Yıldız vd, 2001), Samsun, Sinop, Çorum ve Van’da kırsal çocuk emeğinin kullanım biçimlerinin saptanması araştırması (Ertürk, 1994) ve İstanbul (Karatay, 1999), Gaziantep (Adaş ve Yıldız, 2007), İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Konya, Diyarbakır, Adana ve Mersin (Vatandaş, 2007), Bursa, (Feymi, 2007) ve İstanbul, Diyarbakır, Adana’da (Akşit, Kazancı, Gündüz-Hoşgör, 2001) sokak çocukları üzerinde yapılan araştırmalar, Türkiye’de çalışan çocukların genel görünümüne ışık tutmaktadırlar.

Bu araştırmalar, çocukların, çok çeşitli nedenlerle küçük yaşlarda çalışma yaşına girdiklerini göstermektedir. Kırdan kente yönelik göç, çocukların çalışmasında önemli rol oynamaktadır. Göç ve kentleşme yazınında, kırsal iticiliği ve kentin çekiciliğinden söz edilmektedir (Keleş, 1993; Tatlıdil, 1989). Tarımsal yapının yetersizliği, topraksızlık ve son yıllarda Doğu ve Güneydoğu'da yaşanan güvenlik sorunu, Türkiye'de kırsal itici nedenleri olarak kabul görürken; istihdam, sağlık, eğitim alt yapı gibi olanaklar kentlerin çekici yönünü oluşturmaktadır. Büyük kentlere akın eden insanların kentsel sektörde önemli toplumsal, ekonomik ve kültürel sorunlara yol açmaktadır. İstihdam, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve alt yapı gibi temel hizmetlerin temininde, hükümetler ve yerel yönetimler ciddi güçlüklerle karşılaşmaktadır. Göçü durdurma ya da tersine çevirme yönünde özellikle büyük metropol kent yöneticilerinin çeşitli stratejileri gündeme getirmeleri dikkat çekmektedir.

Araştırmalar, çalışan çocukların büyük bir oranının son 10-15 yıl zarfında Doğu ve Güneydoğu'dan göç etmiş ailelerin çocukları olduğunu ortaya koymaktadır. Karatay'ın (1999) araştırmasında, İstanbul sokaklarında çalışan çocuk ailelerinin, son 5 yıl içinde kente göç ettiği saptanmıştır. Çocukların geldikleri iller sıralamasında, Ağrı, Mardin, Siirt en büyük oranı oluşturmaktadır. Gaziantep sokaklarında çalışan çocuk ailelerinin % 95'i ise 1980 sonrası başta Şanlıurfa olmak üzere Kahramanmaraş, Adıyaman gibi civar illerden gelmişlerdir (Adaş ve Yıldız, 2007).

Çocukların çalışmasında, babanın işsiz ya da marjinal sektörde yer alıyor olması etkili bir faktördür. İzmir araştırmasında, görüşülen çocukların babalarının, % 20'si işsiz, % 10'u işçi, % 12'si seyyar satıcı, % 13'ü ise inşaat sektöründe çalışmaktadır. Vatandaş'ın (2007) İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Konya, Diyarbakır, Adana ve Mersin'de toplam 396 çocuk üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada babanın yaptığı iş sırasıyla, % 53.3 emelelik/hamallık, işportacılık, % 33.5, fabrika işçiliği % 3.3'dür. Atauz'un (1997) Diyarbakır araştırmasında, babaların %57,5'i çalışmamakta, % 28'i ise geçici işlerde çalışmaktadır. Karataş, Ulutaş ve diğerlerinin (1994) Antalya'da, sokakta çalışan çocuklar üzerine yaptığı araştırmada çocukların babalarının % 24'ü çalışmamakta, % 67'sinin ise inşaat işçisi olarak çalıştıkları görülmektedir (Polat, 1999). Gaziantep araştırmasında, (Adaş ve Yıldız, 2007) sokakta çalışan çocukların babalarının % 35,3 gündelik işçi, % 25.5'i inşaat işçisi ve % 23.5'i de işsizdir.

Açıktır ki çalışan çocukların babası, örgütlü, düzenli gelir getiren ve sosyal güvence kapsamı içinde yer alan işlerde çalışmamaktadır. Annelerin ise çok büyük bir kısmının çalışmadığı ve aileye maddi anlamda katkı sağlayacak bir mesleğe sahip olmadığı görülmektedir (Yıldızbaşı ve Parlakyıldız, 2007). Babanın tuttuğu iş, klasik tanımlama içinde yer alan bir meslek kategorisine girmemektedir. Bu durum ailenin çok çocuklu olmasıyla birleşince çocuğun çalışması kaçınılmaz olmaktadır. Bahsi geçen araştırmalarda, hanelerin çocuk sayısının yüksek oluşu dikkat çekmektedir. Araştırma verileri incelendiğinde, 4 ve yukarı çocuğa sahip ailelerin oranında yığılma görülmektedir. Gaziantep araştırmamızda, 4-7 çocuğa sahip ailelerin oranı % 72,5 iken, Vatandaş'ın araştırmasında 4-5 çocuğa sahip ailelerin oranı % 52'dir. Çocuk sayısının fazla olması, ailenin geçim güvencesi üzerinde baskı yaratmakta ve çocukların çalışmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Çocukların kazancı bu hanelerin kente tutunmalarında yaşamsal bir rol oynamaktadır. Kazancın getirisi düşük olsa dahi "çocuğun çalışması aile için eksik bir boğaz anlamına geleceği için tercih edilmektedir" (Ertürk, 1994: xix). Kuşkusuz kentlerde çocukların çalışmasını kırsal geleneksel değerler de meşrulaştırmaktadır. Özetle, çocukların çalışması, her ne kadar çok çeşitli açılardan çocuklar riskler taşısa da, yoksul hanelerin kentte yaşamalarını sürdürmede stratejik fayda sağlamaktadır.

Çalışan çocuk ailelerinin eğitim düzeyleri, Türkiye ortalamasının altındadır. Feymi'nin Bursa'da, 451 çocukla yaptığı araştırma, (2007) bilhassa çalışan çocuk annelerinin eğitim seviyesinin düşüklüğünün alarm verici boyutta olduğunu göstermektedir. Söz konusu araştırmada çocukların annelerinin % 59.8'inin okur-yazar olmadığı saptanmıştır. Gaziantep araştırmasında (Adaş ve Yıldız, 2007), okur-yazar olmayan annelerin oranı % 64,7; Vatandaş'ın

araştırmasında ise söz konusu oran % 69.9'dur. Babanın eğitim düzeyi anneye oranla düşük olmakla birlikte, oranların pek iç açıcı olmadığı söylenebilir. Örneğin Feymi'nin Bursa araştırmasında, örneklem içinde yer alan çocuklarda, babanın % 52.8'i ilkokul mezunu, bunu, okur-yazar olmayanlar takip etmektedir. Kuşkusuz, anne babanın eğitim düzeyinin düşük olması, çocukların eğitimini de olumsuz etkilemektedir. Çocuklar, okul yerine çalışmaya teşvik edilmektedir. Ekonomik güçlükler, okul masraflarının yüksek oluşu, aile bütçesine destek çocuğun okuldan kopmasına neden olan belli başlı faktörlerdir. Karataş, Ulutaş ve diğerlerin (1994) Antalya sokaklarında çalışan çocuklar üzerinde yaptığı araştırmada çocukların ilkokula devam edenlerin oranı % 42.2, ilkokulu mezunlarının oranı % 25, ilkokulu terk edenlerin oranı % 14.1, hiç okula gitmeyenlerin oranı % 6.2 olarak saptanmıştır. İzmir araştırmasında (2001) ise oranlar daha yüksektir. İzmir'de çalışan çocukların % 40.7'si ilkokula ya hiç gitmemiş ya da ilkokulu terk etmiştir. Okur-yazar olmayan çocukların toplam çocuklar içindeki oranı % 10.7'dir. Çocuklar için okul uzun erimli bir amaç olmaktan çıkmaktadır.

Çocuklar, çalışma esnasında kuşkusuz çeşitli ihmal ve istismarlara maruz kalmaktadır. Ancak bu, sanıldığı kadar yüksek değildir. Sokak çocukları konusunda medyada ya da kimi araştırmalarda, çocuğun sokakta çalışmasının bir süre sonra sokakta yaşamasına yol açacağı ya da ayakkabı sektöründe çalışan çocuğun otomatikman ucuucu madde bağımlısı olacağı yönünde bir ilişki kurulmaktadır. Böyle bir ilişki subjektif ve de yanıltıcı olabilmektedir. Örneğin Gaziantep araştırmasında, sokakta çalışan çocukların büyük bir oranının madde kullanmadıkları dikkat çekmektedir. İstanbul, İzmir ve Ankara'da sokakta çalışan çocuklar üzerinde yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlar görülmüştür (İlik ve Türkmen, 1994; Konanç, 1992; Bal, 2004). Zeytinoğlu'nun İzmir (1989) araştırmasında sokakta çalışan çocukların madde (esrar/hap) kullanma oranı sadece % 1'dir. Bir çocuk da tutkal koklarken görülmüştür.

Çalışan çocuk gruplarının bilimsel araştırmalar ışığında gerçek özellikleriyle tanınmaması neticesinde bazı olumsuz önyargılara hedef oldukları görülmektedir. Apteke Kolombiya'da sokak çocukları üzerinde yaptığı araştırmada, sokak çocukları konusuyla ilgilenen çalışmalarda araştırmacıların iki zıt kutuptan birine yönelmeleri ve subjektif (öznel) tutum geliştirmeleri tehlikesi üzerinde durmaktadır. Bunlardan biri, çocukların hemen hemen bütünüyle patolojik yönlerini öne çıkaran, olumlu yanlarını büyük ölçüde gözardı eden, araştırmacıların da tehlikeli bir grupla çalıştıkları için kendilerini kahramanlaştırdıkları yaklaşımdır... Diğer tür yanlılık ise bunun tam tersine, yoksulluğu, suçluluğu ve psikopatolojiyi görmezden gelen, çocukları bütünüyle 'küçük' ya da 'basit' problemler yaşayan hatta 'başarılı' maceracılar olarak sunarak kahramanlaştıran yaklaşımdır. Her iki yaklaşımdan da kaçınmak gerektiğini savunan Apteke, hizmet programlarını hedef kitlenin gerçek özelliklerine ve farklılıklarına paralel olarak çeşitlendirmek gerektiğini söylemektedir (Akt. Altıntaş, 2003: 231). Bu durum salt sokakta bulunan çocuk grupları için değil, işçi çocuklar dahil tüm çocuk grupları için geçerlidir. Kuşkusuz işçi çocuklar da kendi içinde çeşitli kategorilere ayrılacağı için her bir gruba götürülecek hizmet programının bilimsel yönden sınanması ve lokal özellikler dikkate alınarak uygulanması elzem görünmektedir.

SONUÇ

Günümüzde çalışan çocuklar sorunu, tüm dünya uluslarının, özeldede gelişmekte geri kalmış ülkelerin gündeminde öncelikli yer alan toplumsal bir sorundur. Yapılagelen çalışmalarda bir yandan çalışan çocuk probleminin temel karakteristikleri bir bütünlük içinde irdelenirken öte yandan, her ülkenin tarihsel-toplumsal yaşam deneyiminden kaynaklanan farklılıklarına da yer verilmektedir.

Çocukların çalışması sorununun arkasında tek bir neden olmadığı gibi çözümüne yönelik çalışmalar da tek boyutlu değildir. Yapılan çalışmalardan anlaşılacağı üzere, Türkiye’de yoksulluk, göç ve işsizlik çocukların çalışmasında başat faktörler olarak ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla çalışan çocuk sorunuyla etkili bir mücadele yoksulluk-göç ve işsizlik sorunlarının çözümüyle olanaklı görünmektedir. Çocukların çok erken yaşlarda çalışma hayatına girmeleri tercihlerinin bir sonucu değil aksine bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Hanelerin karşılaştığı yoksulluk, kontrolsüz göç ve çarpık kentleşme, hızlı nüfus artışı ve ebeveynlerin eğitimsizliği giderilmedikçe çocukların çalışmasının engellenmeyeceği açıktır.

Sorunun çözümünde, en alt düzeyde yer alan yoksul hanelere temel hizmetlerin (istihdam, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, konut vb.) götürülmesi, gelir ve servet dağılımındaki bireysel ve bölgesel farkların azaltılması, aile planlamasının yapılması, yetişkin eğitimi önündeki engellerin kaldırılması kaçınılmaz görünmektedir. Sorunla etkili mücadelede, çok acil olarak yapılması şart olan, kamunun sosyal devlet sorumluluğuyla hareket etmesi ve önceliklerini buna göre belirlemesidir. Her ne kadar küresel ölçekte uygulanan neo-liberal politikalar, devletin sosyal yönünü zayıflatmakta, eğitim sağlık ve sosyal güvenlik gibi temel kamu hizmetlerini “sosyal yardım veya hayırseverlik faaliyetleri” adı altında yerel yönetimlere ve üçüncü sektör kuruluşlarına devretmeyi planlamaktaysa da kamunun, sosyal devlet anlayışı içinde sorunun tespit ve çözümünde öncü, planlayıcı ve koordine edici rolünü koruması gerekmektedir.

Kuşkusuz sorunun çözümünde diğer ilgili paydaşların (sivil toplum örgütleri, yerel yönetimler, işçi ve işveren örgütleri, sermaye kuruluşları vb) yaptıkları çalışmalar küçümsenemez. Örneğin çocuk haklarına dair ILO sözleşmeleri küresel toplumun çocuk işçiliğiyle mücadelesinde önemli referans noktasını oluşturmaktadır. Yine ILO öncülüğünde 1992 yılından itibaren uygulamaya konulan IPEC “Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması” programıyla küresel ölçekte çalışan çocuk sayısında çarpıcı düşüş yaşanmıştır. Sadece, çalışan çocuk sorunda değil, yoksulluk odaklı ortaya çıkan tüm toplumsal sorunların çözümünde salt uluslar arası sermaye kuruluşları, sivil toplum örgütleri, yerel yönetimlerin gönüllü kuruluşların yaptığı çalışmalar yetmez. Devletin bu konudaki sosyal sorumluluğu ve toplumsal duyarlılığı göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

- Adaş, E. ve Yıldız, Ö. (2007). Gaziantep’te Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar. 5. *Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar Sempozyumu*. Yıldız, Ö. (Edn.), Gaziantep Üniversitesi Matbaası, ss.25-32.
- Agnelli, S. (1986). *Street Children: A Growing Urban Tragedy*, Weidenfeld and Nicolson, s. 34.
- Akşit, B. and Karancı, N. and Gündüz-Hoşgör, A. (2001). *Working Street Children in Three Metropolitan Cities: A Rapid Assessment*, International Labour Organization, International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC), No. 7, Geneva.
- Altanis, P. and Goddard, J. (2004). Street Children in Contemporary Greece. *Children and Society*, 18:299-311.
- Altıntaş, B. (2003). *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aptekar, L. (1988). *Street Children of Cali*. NC: Duke University Press, Durham.
- Atauz, S. (1997). *Diyarbakır Sokak Çocukları Araştırması*. Uluslararası Lions MD-118 U Yönetim Çevresi, Ankara.
- Atauz, S. (1998). *Ankara ve Şanlıurfa’da Sokak Çocukları*. UNICEF Yayınları, Ankara.
- Bal, H. (2004). *Çocuk Suçluluğu*. Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Barker, G., and Knaul, F. (1991). *Exploited Entrepreneurs: Street and Working Children in Developing Countries*, Working Paper no.1 New York: Childhope USA.
- Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2006). *Sosyal Politika Yazıları*. İletişim Yayınları, İstanbul.

- DİE. İl Göstergeleri 1980-2003. (2004). TC. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- Ertürk, Y. (1997). Türkiye'de Çocuk Emeginin Kullanım Biçimleri. B. Onur (Ed.). *Çocuk Kültürü: 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi* (kitabında). A.Ü. Çocuk Kültürü Araştırma Uygulama Merkezi Yayını, ss.329-353, Ankara.
- Ertürk, Y. (1994). *Patterns of Child Labour in Rural Turkey*. International Labour Organization, International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC). No. 75, Ankara, Turkey.
- Feymi, P. (2007). Sokakta Çalıştırılan Çocukların Genel Profili ve Bu Çocuklara Yönelik Hizmet Önerileri (Bursa Örneği), (Ed. Yrd. Doç. Dr. Özkan Yıldız), Gaziantep Üniversitesi Matbaası, ss.113-123
- Fusell, E. and Gauthier, A. (2003). Introduction: Dimensions of Children's Inequality. *Journal of Comparative Family Studies*, 34(3):311-320.
- Gürsel, S. ve Ulusoy, V. (1999). *Türkiye'de İşsizlik ve İstihdam*. YKY Yayınları, İstanbul.
- ILO, (2006). *Çocuk İşçiliğinde Sona Doğru: Ulaşılabilir Bir Hedef*. Uluslararası Çalışma Konferansı, 95'inci Oturum, Ankara.
- İlik, B. ve Türkmen, Z. (1994). *İstanbul Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırma Projesi Dökümanı*. ILO/IPEC, Ankara.
- Karataş, A., Ulutaş, Y., Erdemir, A. ve Küçüksümbül, N. (1994). *Antalya Sokaklarında Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma*. IV. Ulusal Sosyal Hizmet Konferansı, Bildiriler 3. Ankara.
- Keleş, R. (1993). *Kentleşme Politikası*. İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Konaç, E. (1992). *Korunmaya Muhtaç Kent Çocukları*. Fredirich Ebert Vakfı, İstanbul.
- Küntay, E. (1999). İstanbul'da Sokak Çocukları: Genel Değerlendirme. *21. Yüzyıl Karşısında Çocuk Ve Genç- Bildiriler*. (Ed.), Küntay, E., ve Erginsoy, E., İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul.
- Lusk, M. (1992). Street Children of Rio de Janerio. *International Social Work*, , Street Life, Nairobi, Heinemann.
- Palanla, B. and Simab, H. (1994). Street Children in Afghanistan, (Ed) Rane, A.J. *Street Children A Challenge to the Social Work Profession*. Tata Institute of Social Science, Bombay.
- Phillips, W.S.K. (1994). *Street Children In India*. Rawat Publication. Jaipur and New Delhi.
- Polat, O. (1999). Türkiye'de Sokak Çocukları. *Çocuk Forumu Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 3, İstanbul, s.1
- Shroof, N. (1987). They are Our Children Too. *Perspective in Social Work*, College of Social Work, Bombay.
- Swaminathan, M. (1988). Economic Growth and Persistence of Child Labor: Evidence From Indian City. *World Development*, Vol. 26, No. 8, Elsevier Science Ltd.
- Swart, J. (1988). Community Perception of Street Children in Hillbrow. *The Child Care Worker*, 6:11-13.
- Tatlıdil E., Hotar Başargan N., Yıldız Ö. ve Kümbül B. (2001). *İzmir'de Çalışan Çocuk ve Çalışan Çocuk Ailelerinin Sosyo-Ekonomik Özellikleri*, ILO-IPEC Projesi İzmir.
- Tatlıdil, E. (2002). Çocuk İşgücünün Sosyal ve Ekonomik Özellikleri ve Değişimi; İzmir Örneği, *Türkiye'de Çalışan Çocuklar Semineri* 29-31 Mayıs 2001, ILO ve DİE, DİE Matbaası, ss.120-135.
- Tatlıdil, E., (1989). *Kentleşme ve Gecekondu*. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları
- TC. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, İş Teftiş Kurulu Başkanlığı (2000). *Çalışan Çocuklar Projesi Raporu*. Ankara.
- TÜİK (2005). *Türkiye İstatistik Yıllığı 2005*. TC. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Yayın No. 3009, Ankara.

- Williams, C. (1993). Who Are 'Street Children?', A Hierarchy of Street Use and Appropriate Responses, *Child Abuse And Neglect*, Cilt.17, New Haven, pp.831-841.
- Vatandaş, C. (2007). Sokakta Çalışan Çocukların Aileleri ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri. 5. *Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar Sempozyumu*, (Ed. Yrd. Doç. Dr. Özkan Yıldız), Gaziantep Üniversitesi Matbaası, ss.67-90.
- Yıldızbaş, F. ve Parlakyıldız, B. (2007). Erken Çocukluk Döneminde Çalışan Çocukların Çalışma Nedenlerinin İncelenmesi (Bolu İli Örneği), 5. *Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar Sempozyumu*, (Ed. Yrd. Doç. Dr. Özkan Yıldız), Gaziantep Üniversitesi Matbaası, ss.3-18.
- Zeytinoğlu, S. (1989). Sokakta Çalışan Çocuklar ve Sokak Çocukları. *Çocuk İstismarı ve İhmali, Çocukların Kötü Muameleden Korunması Ulusal Kongresi* (12-14 Haziran) ss.105-111, Ankara.
- Zeytinoğlu, S. (2001). *Çalışan Çocukların İhmali ve İstismarı*. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, s.152.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):67-78 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Ortaöğretim Öğrencilerinin İngilizce Öğrenimlerini Etkileyen Yabancı Dil Kaygısı

Güzide Öner^{1*} ve Tokay Gedikođlu²

¹Gaziantep Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, 27310 Gaziantep Türkiye

²Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, 27310 Gaziantep Türkiye

Özet. Bu çalışmanın amacı ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil öğrenmelerini etkileyen etmenlerden yabancı dil kaygısının İngilizce öğrenimine etkisini belirlemektir. Bu çalışmanın evrenini Gaziantep'te 2004-2005 öğretim yılında yabancı dil ağırlıklı eğitim veren liselerin hazırlık sınıflarında öğrenim gören öğrenciler oluşturmuştur. Rasgele yöntemle seçilen 293 öğrenciye Likert tipi yabancı dil kaygı ölçeği uygulanmıştır. Verilerin analizi için t-testi, tek yönlü ANOVA ve Scheffé testleri kullanılmıştır. Öğrencilerin, anne ve babalarının eğitim düzeylerinin, mesleklerinin, cinsiyetlerinin, mezun oldukları ve okudukları okul türünün yabancı dil kaygı düzeylerine etkisi araştırılmış ve öğrencilerin kaygı düzeylerinin bunlardan etkilenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak kaygı düzeyi yüksek öğrencisi olan okulların bir kısmında başarı düzeyleri düşük bulunmuştur. Ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil kaygı düzeylerinin başarılarını etkilediği, yabancı dil kaygısı yüksek öğrencilerin akademik yıl sonu yabancı dil notlarının düşük olduğu, düşük yabancı dil kaygısı taşıyan öğrencilerin ise notlarının yüksek olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Yabancı dil kaygısı, Akademik başarı, Ortaöğretim, İngilizce öğretimi.

Foreign Language Anxiety Affecting Learning English of Secondary School Students in Gaziantep

Abstract. The purpose of this study is to determine the effect of the foreign language anxiety on English learning within the factors affecting foreign language learning. This study was conducted to the preparatory class students at foreign language oriented high schools in central Gaziantep in academic year of 2004-2005. Likert type anxiety scale was applied to 293 randomly selected students. The data were analyzed by using t test, one way ANOVA and Scheffé tests. The effects of the level of education and the occupation of the parents, the genres of the students, the school type they study, the primary schools they graduated from on the level of foreign language anxiety was investigated and no effects of these parameters were found. On the other hand, some of the schools where the students had high level of foreign language anxiety had low academic successes. As a result of this study, it is determined that foreign language anxiety levels affect secondary school student's English learning academic successes, the students with high level of foreign language anxiety received low grades in English language courses at the end of the academic year; however, the students with the low level of foreign language anxiety received high grades.

Key words: Foreign language anxiety, Academic success, Secondary education, English language teaching.

I. GİRİŞ

Yabancı dil öğrenimine olan ihtiyaç, toplumlar arası ilişkilerin yoğunlaşmasıyla ve kitle iletişim araçlarının gelişmesine paralel olarak artmaktadır. Aynı zamanda günümüzde çağdaşlığın ölçütlerinden biride yabancı dil bilme olarak kabul edilmektedir. Ülkemizde pek çok insan yabancı dil öğreniminin önemini farkında olduğundan, kendilerinin ve çocuklarının dil öğrenimini sağlamak için ellerinden gelen her türlü çabayı göstermektedirler. Devlette halkın bu isteği doğrultusunda yabancı dille eğitim veren liselerin sayısını artırarak gençlerin dil öğrenimine katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Son yıllarda yabancı dil derslerine ilköğretimin en alt kademelerinde bile yer verilmeye başlanmıştır.

İnsanların kendi dilleri dışında ikinci bir dil öğrenmeleri bir çok faktörün etkisiyle gerçekleşebilmektedir. Bu faktörlerin içinde duyuşsal yani öğrencilerin psikolojik durumlarıyla bağlantısı olanların dil öğrenmede etkilerinin oldukça fazla olduğu, bununda dil öğrenmek isteyen insanların duygularının yoğunluğundan kaynaklandığını belirten Chastain (1988:122) zihinsel olarak hazır olabilmenin ön şartının duygusal hazırlık olduğunu ifade etmektedir. MacDonough (1986:148) motivasyonun dil öğrenmede en etkili faktörlerden olduğunu çalışmalarında belirtmektedir.

Kaygı kişinin bir uyararla karşı karşıya kaldığında yaşadığı, bedensel, duygusal ve zihinsel değişimlerle kendini gösteren bir uyarılmışlık durumu olarak tanımlanmaktadır (Taş, 2006). Bazı araştırmacılar Gardner ve MacIntyre (1993:2) bu konuda yaptıkları çalışmalarında kaygının dil öğrenmede çok etkili olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Kendine güvenen öğrencilerin kendilerini engelleyen yabancı dil kaygıları yoktur veya varsa bile öğrenmelerine engel olmayacak bir seviyededir (Brown, 1994:141).

Ülkemizde bütün bunların göz önüne alınmadığı gramer yapılarının öğretilmesinin dil öğretmeye eşdeğer sayıldığı bir sistem vardır. Demircan'ın (1988:45) araştırmasında da vurguladığı gibi gramer öğretmek ve bunu test etmek, kolay olduğu için bu eğilim öğretmenler tarafından açıkça dile getirilmese de rağbet görmektedir. Horwitz (1986:560), Horwitz ve Cope'ın (1986:125) araştırmalarından ortaya çıkan sonuçlara göre bir çok insanın yabancı dil öğrenmek istediklerinde zihinsel olarak engellendikleri belirtilmektedir. Bu çalışmadan çıkan diğer bir bulgu ise matematik, fen, müzik gibi alanlarda, oldukça istekli veya motivasyonlu olan insanlar bile, yabancı dil alanında motivasyonlarını kaybetmektedirler, çünkü sınıf ortamında dil öğrenmeyi çok stresli bulmaktadırlar. Allwright ve Bainley'de (1991:144) Yabancı dil sınıflarında da diğer derslerde, matematik, fen vb.. , olduğu gibi, öğrencilerin anadillerini konuşamamalarının da kaygılarının artmasında etkisi olabileceğini düşünmüşlerdir. MacIntyre ve Gardner (1989:257) öğrencilerin dil öğrenmeye dil öğrenme kaygısı ile başlamadığını ancak bunun sonradan yaşanan olumsuz deneyimlerden kaynaklanan, öğrenilen dile karşı geliştirilen olumsuz davranışlar ve düşüncelerden ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Littlewood'a (1984:58-59) göre yabancı dilin doğal olmayan bir şekilde öğretilmeye çalışıldığı sınıf ortamı, öğrencilerin kendilerini zayıf hissetmelerine sebep olmaktadır. Sınıf ortamında öğrenciler yeni öğrendikleri yabancı dili düzgün telaffuzla ifade edemezlerse, öğretmenleri tarafından eleştirileceklerini, düzeltileceklerini veya arkadaşları tarafından alay konusu olabileceklerini düşünmektedirler. Kendilerini güvensiz ve kaygılı bir ortamda hisseden dil öğrenenler, yabancı dilde iletişime psikolojik olarak kapanmakta ve bu durum eğer daha da ileri aşamaya ulaşacak olursa, öğrenmenin engellenmesine sebep olabilmektedir.

MacIntyre (1995:245-248) kaygının dinleme, öğrenme ve anlama gibi ikinci dil aktivitelerini de etkilediğini ve kaygılı öğrencilerin dille ilgili kuralları, yanlış anlamaktan veya yorumlamaktan endişe duyduklarını belirtmektedirler. Daly (1991:3), dil kaygısı olan insanların yazarken zorlanmalarının sebebinin, iyi yazma konusundaki kesin kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmak zorunda hissettikleri için yazarken heyecanlanmaları olduğunu belirtmektedir. Öner ve Kaymak (1986:230) kültürün, kaygının oluşmasında önemli bir rolü olduğunu açıklamışlardır. Türk kültüründe kaygı yaygın ve herkes tarafından kabul edilen duygusal bir deneyimdir.

Eğitim sistemi, ailelerin çocuklarını yetiştirme tarzı Türk öğrencilerinin daha fazla kaygılı olmalarına yol açmaktadır. Bununla birlikte öğrencilerini desteklemeyen, eleştiren, otoriter okullar ve öğretmenleri, katı, kuralcı ve sadece alınan notlara göre uygulanan değerlendirme sistemi öğrenciler arasında korku ve kaygının artmasına sebep olmaktadır.

Dil öğreniminin nasıl gerçekleştiği bir çok araştırmanın konusu olmuştur. İnsanların ikinci dil öğrenimini etkileyen bazı etmenler bulunmaktadır. Bunlar dış etmenler; (sosyal çevre, etkileşim oranı...) ve iç etmenler; (dil transferi, kavrama...) gibi. Bütün bunların yanında bireysel farklılıkların da her konuda olduğu gibi dil öğreniminde de oldukça fazla etkisi olduğu Larsen-Freeman ve Long (1991) tarafından araştırılmıştır. Bireysel farklılıklar ; yaş, cinsiyet, dil öğrenimiyle ilgili deneyimler, kendi dilini düzgün ifade edebilme olarak açıklanabilir. Dil yeteneği, motivasyon, davranış, öğrenme stratejileri, kaygı, endişe ve hafıza gücü de bireysel farklılıklar olarak görülmekte ve dil öğrenimini oldukça önemli bir ölçüde etkilemektedir (Scovel, 1978:129-132).

Horwitz ve diğerlerine (1986:25-128) göre yabancı dil kaygısı olan öğrencilerin unutkan oldukları ve konsantre olma güçlüğü çektikleri görülmektedir. Bu öğrencilerin ders esnasında terledikleri elbiseleri ile oynadıkları tespit edilmiştir. Derse geç gelmeler veya hiç gelmemeler, hazırlık yapmamak, ev ödevlerini zamanında getirmemek gibi eylemlerde bulunmaktadır. Bazen de tam tersine çok fazla çalışmalarına rağmen durumlarında kayda değer hiçbir ilerleme olmamaktadır. Bazı fiziksel belirtilerde, baş ağrısı, mide bulantısı, gerginlik açıklanamayan kas ağrıları bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Kısaca belirtmek gerekirse Gardner ve MacIntyre'ın (1993:2-3) açıkladığı gibi kaygı taşıyan öğrencilerin ikinci dili rahatsızlık veren bir deneyim olarak algıladıkları görülmektedir. Bundan dolayı gönüllü olarak aktivitelere katılmamakta ve üzerlerinde hata yapmaları durumunda sosyal bir baskı oluşabileceğini düşünmektedirler.

Horwitz ve Cope (1986:125-132) gibi pek çok araştırmacı, yabancı dil kaygısının diğer derslerde yaşanan ders kaygısından ayrı düşünülmesi gerektiğine inanmaktadır. Onlara göre yabancı dil öğrenme süreci çok kompleks deneyimlerden oluşur. Bu süreç öğrenen insanların algılarını, inançlarını, duygularını ve davranışlarını sınıf içiyle bağdaştırmalarını gerektirir. Çocuklarda kendini algılama veya kontrol mekanizması gelişmediği için onlarda yabancı dil kaygısı da bulunmamaktadır. Çocuklar dili kullanırken kurallarının farkında olmadıkları için yetişkinler gibi, hata yapmaktan korkmazlar. Böylece daha kolay adaptasyon sağlarlar (Brown, 1994:141).

Allwright ve Bailey'e (1991:175) göre yabancı dil kaygısı diğer kaygılardan ayrı olarak düşünülmelidir. Yabancı dilin amacı dil öğrenen insanlara farklı davranışlar kazandırmak değildir. Ancak dil öğrenen insanlar kendilerini öğrendikleri dille birlikte her yönüyle değişik bir ortamda bulurlar. Bu durumu kendi kimliklerine karşı bir tehdit olarak algılayabilirler. Böylece dil öğrenme heyecan verici olmaktan öteye çıkarak korku unsuru olmaktadır.

Genellikle ikinci dil öğrenimi sınıf ortamında gerçekleştirildiği için öğrenciler çok daha fazla endişeli olabilmektedir. Çünkü bu ortamlarda yeni öğrendikleri dilin telaffuzu, dil yapısıyla ilgili bilgi eksiklikleri olduğundan dolayı rahatsızlık duyarlar. Eğer insanlar dil öğrenme ortamında kendilerini rahat ve güvende hissetmezlerse, dile karşı etraflarında psikolojik bariyerler oluştururlar ve kaygı düzeyleri belli bir seviyenin üzerinde olursa bu durum dil öğrenme sürecinde oldukça önemli bir engel olarak karşımıza çıkar (Littlewood, 1984:58-59). MacIntyre ve Gardner(1995:93) konuşma alıştırmalarının kaygıyı artırdığını çünkü konuşma esnasında, yabancı dil öğrenen insanların diğer insanlarla iletişim kurmak zorunda olduklarını belirtmişlerdir. Bu konuda yapılan pek çok araştırma sadece konuşma alıştırmalarının değil okuma, dinleme ve yazma gibi yabancı dil öğretiminin temeli oluşturan dört beceri alıştırmalarının hepsinde kaygı oluşabileceğini ortaya koymuştur.

Rogers'a (1989:3) göre yabancı dilde yazı yazma kaygısının sebebi öğrencilerin kendilerini yetersiz hissetmelerinden kaynaklanmaktadır. Vancı-Osam(1996:1-19) yabancı dil öğrenmenin

herkes için kaygıyı ortaya çıkaran bir deneyim olduğuna inanmaktadır. Yabancı dil öğrenen öğrencilerin motivasyonlarının, kaygılarının, kendilerine güvenlerinin bununla birlikte dışa ve içe dönük karakterlerinin sınıf içi aktivitelerine katılımlarıyla ilişkisini inceleyen Kaya (1995:45-46) yaptığı çalışmasının sonucunda motivasyonu yüksek, kendine güveni fazla ve dışa dönük karaktere sahip öğrencilerin sınıf içi aktivitelerine daha fazla oranda katıldığını ortaya çıkarmıştır. Aydın'ın (1999) çalışmasında, çalışmaya katılan öğrenciler, yaşadıkları kaygının kişisel sebeplerden, özellikle konuşma yazma gibi dil öğrenme becerilerinin kendileri tarafından olumsuz değerlendirilmesi, kendilerini başkalarıyla kıyaslama, yüksek beklentiler, dil öğrenimi hakkındaki yanlış inançlardan kaynaklandığını belirtmişlerdir. Öğrenci kaynaklı yabancı dil kaygısını araştıran ve bunun için öneriler getirmeye çalışan Öztürk (2003:45-47) kaygının, öğrencilerin kendilerine güvenlerinin eksikliğinden, kendilerini başkaları ile kıyaslamalarından ve öğrencilerin dil hakkındaki düşüncelerinden ortaya çıktığını savunmaktadır.

Horwitz ve Cope'la (1986:128) başlayan kaygının yabancı dil öğrenimine etkisiyle ilgili araştırmalar ve tartışmalar yıllardır süregelenmektedir. Onların ulaştıkları sonuca göre, son yıllarda yabancı dil öğrenmenin gerekliliğinin, her alanda önemli olduğunun vurgulandığını ve bunun bilincinde olan insanların, daha çok yabancı dil kaygısı yaşamakta olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Ganschow ve Sparks (1996:199-201) yabancı dil kaygısı ile anadil öğrenme yetenekleri ve yabancı dile karşı geliştirilen tutumların, bayanlar arasında yabancı dil öğrenmeye etkisini incelemişlerdir. Bu çalışmanın sonuçlarına göre öğrencilerin kendi dillerini öğrenme yetenekleri ve yabancı dile karşı olan olumlu tutum ve davranışları kaygı seviyelerini etkilemektedir. Bu çalışmada yabancı dil kaygı seviyeleri düşük olan öğrencilerin dil öğreniminde daha başarılı olduklarını göstermektedir

Araştırmanın Önemi

Yaptığımız ön araştırmada ortaya çıkan sonuca göre yabancı dil ağırlıklı liselerde okuyan öğrencilerin de yabancı dili tam olarak istedikleri seviye de öğrenemedikleri belirtilmiştir. Bu çalışmayla öğrenememe sorununun temelini inilerek, ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil öğrenmelerini etkileyen yabancı dil kaygısının başarıya olan etkisini ve onu etkileyen faktörleri incelemektir.

II. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada, 2004-2005 öğretim yılının ikinci yarıyıl ortasında yabancı dil ağırlıklı eğitim veren ve bünyesinde hazırlık sınıfları bulunduran özel kolejler, devlet süper ve Anadolu liseleri ile meslek okullarındaki öğrencilerin yabancı dil öğrenmelerine ilişkin görüş ve düşünceleri belirlenmiştir. Daha sonra yıl sonu notları ile yabancı dil öğrenimine ilişkin görüşleri karşılaştırılmış ve yabancı dil kaygısının öğrenmelerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneklemeye alınan okulların seçimi İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından hazırlanmış listelerden yararlanılarak yapılmıştır. Yabancı dil ağırlıklı eğitim veren bu okullarda 2004-2005 öğretim yılında 1454 öğrenci hazırlık sınıflarında öğrenim görmektedir. Bu çalışmada, rasgele yöntemle 17 okuldan her birinin toplam öğrenci sayısının % 20 si baz alınarak, toplam 293 öğrenciye hazırlanan anket uygulanmıştır (Tablo 1). Örneklemeye alınan öğrencilerin okullarını ve sınıflarını temsil etmelerine dikkat edilmiştir. Ortaöğretim öğrencilerinin İngilizce öğrenmelerine kaygının etkisinin araştırıldığı bu çalışmada, veri toplama araçları olarak anketler kullanılmıştır. Anket formları Kişisel bilgiler içeren ve öğrencilerin kaygılarının İngilizce öğrenmelerine etkisini belirlemek amacıyla hazırlanmış iki bölümden oluşmaktadır. Konuyla ilgili yapılan araştırmalardan yola çıkılarak çok sayıda soru hazırlanmıştır. Bu sorular hazırlanırken kaynak taraması yapılarak daha önceden bu konuda araştırma yapan araştırmacıların, Horwitz (1986) gibi, anketleri incelenmiş ve bu konuya uygun olarak bir Likert ölçeği geliştirilmiştir. Öğrencileri yönlendirmemek amacıyla olumlu ve olumsuz maddeler kullanılmıştır. Daha sonra oluşturulan ölçeğin ilk taslağı evrenin örneklemesinde bulunan üç okulda 80 öğrenciye

uygulanmıştır. Bu pilot uygulamada elde edilen sonuçlara göre geçerlik, güvenilirlik testleri yapılmıştır. Cronbach alfa katsayısının 0.9178 bulunmuş olması ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. Örneklemeye alınan yabancı dil ağırlıklı eğitim veren liselerin, öğrencilerin ve anketlerin dağılımı

	Okul Adı	Şube Sayısı	Öğrenci Sayısı	Verilen Anket
1	Gaziantep Anadolu Lisesi	8	240	48
2	F.N. Tekerekoğlu Anadolu Lisesi	7	210	42
3	Ayten Kemal Akınal Anadolu Lisesi	7	210	42
4	Atatürk lisesi	2	60	12
5	Bayraktar Lisesi	2	60	12
6	Cumhuriyet Lisesi	2	60	12
7	Gaziantep Lisesi	4	120	24
8	Hasan Ali Yücel Lisesi	2	60	12
9	Mimar Sinan Lisesi	2	60	12
10	19 Mayıs Lisesi	2	59	12
11	Anadolu Otelcilik Turizm ve Meslek Lisesi	1	30	6
12	Ahmet Erkul Anadolu Ticaret Meslek Lisesi	2	60	12
13	Aysel İbrahim Akınal Anadolu Ticaret Meslek L.	2	50	10
14	Özel Gaziantep Çağdaş Bilgi Lisesi	1	26	6
15	Özel Kolej Vakfı Lisesi	3	75	15
16	Özel Sanko Lisesi	2	48	10
17	Özel Seçkin Lisesi	2	26	6
	TOPLAM		1454	293

Bu çalışmada elde edilen veriler aşağıdaki gibi belirlenen hipotezlerin test edilmesinde kullanılmıştır.

1. Ortaöğretim öğrencilerinin; yabancı dil kaygı düzeylerinin, İngilizce derslerindeki başarılarına etkisi bulunmamaktadır.
2. Ortaöğretim öğrencilerinin babalarının eğitim düzeyinin ve mesleğinin, annelerinin eğitim düzeyinin ve mesleğinin, mezun oldukları okul türlerinin, cinsiyetlerinin, öğrenim gördükleri okulun ve öğrenim gördükleri okul türünün; yabancı dil kaygı düzeylerine etkisi bulunmamaktadır.

Oluşturulan anketin öğrencilerin kaygı düzeylerini gerçek olarak tarafsızca yansıttığı, yıl sonu notlarının akademik başarılarını belirlediği ve öğrenciler anketin bütün sorularını öğretmenlerinin refakatinde, rahat bir ortamda içtenlikle cevapladıkları varsayılmıştır.

Veriler SPSS kullanılarak analiz edilmiş ve iki ortalama arasında anlamlı bir fark olup olmadığını test etmek için t- testi uygulanmıştır. İki'den fazla ortalama arasında anlamlı bir fark olup olmadığı ile ilgili hipotezleri test etmek için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılarak değerlendirilmiştir. Verilerin ANOVA için uygunluğu (varyansların homojenliği) Levene testi ile kontrol edilmiştir. ANOVA sonucunda grup ortalamalarının arasında fark olduğu belirlendiğinde, hangilerinin arasında fark olduğunun belirlenmesi amacıyla Scheffe' testi uygulanmıştır.

III. ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölümde, yabancı dil öğrenimini etkileyen etmenlerle ilgili araştırmanın hipotezlerine bağlı olarak elde edilen bulgular ve onlarla ilgili yorumlar incelenmiştir. Kaygı puanları her öğrencinin toplam 27 soruya verdiği cevapların, 1 ile 5 arasında, değerlerinin toplamından oluşmaktadır (kaygı değerleri minimumu 27 ve maksimumu 135 değerleridir.). Çalışma evrenini oluşturan öğrencilerle ilgili bazı temel veriler Tablo 2' de belirtilmiştir.

Tablo 2. Öğrencilerin cinsiyet, okul türü, mezun oldukları ilk öğretim okulları, anne ve babalarının meslek ve eğitimlerine, İngilizce notlarına göre dağılım ve frekans değerleri

		N	%
Cinsiyet	Erkek	142	48,5
	Bayan	151	51,5
Öğrenim gördükleri okul türü	Anadolu Lisesi	132	45,1
	Süper Lise	96	32,8
	Meslek Lisesi	28	9,6
	Özel Lise	37	12,6
Mezun oldukları okul türü	Devlet	242	82,6
	Özel	51	17,4
Babalarının mesleği	Memur	52	17,7
	Serbest Meslek	217	74,1
	Emekli	16	5,5
	İşsiz	8	2,7
Annelerinin mesleği	Ev Hanımı	250	85,3
	Çalışan	33	11,3
	Emekli	10	3,3
Eğitim düzeyi (Anne-Baba)	Okur Yazar Değil	40-9	13,7-3,1
	İlk Okul	114-90	38,9-30,7
	Orta Okul	31-40	10,6-13,7
	Lise	80-78	27,3-26,6
	Üniversite	28-76	9,6-25,9
İngilizce notu (Bayan-Erkek)	1	5-6	3,3-4,2
	2	7-18	4,6-12,7
	3	28-29	18,5-20,4
	4	56-60	37,1-42,3
	5	55-29	36,4-20,4

Tablo 3 incelendiğinde öğrencilerin başarı notları ile yabancı dil kaygılarının farklarının $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil kaygı düzeyleri başarılarını etkilemektedir. Notları 3 ,4, 5 olanlar ile 1 olanlar arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Yabancı dil kaygısı yüksek öğrencilerin notlarının düşük olduğu, yabancı dil kaygısı düşük öğrencilerin ise notlarının en yüksek not olan 5 olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3. Ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil kaygısının derslerindeki başarılarına etkisini gösteren tek yönlü varyans analizi ve Scheffe testi sonuçları

Değişim kaynağı	Kareler toplamı	Sd	Kareler ort.	F	p	İng notu	N	Kaygı** (ortalama)
Gruplar arası	14090,52	4	3522,632	11,08	0,000*	1.0	11	93,64 ^a
						2.0	25	83,80 ^{b, a}
Grup içi	91521,67	288	317,784	11,08	0,000*	3.0	57	78,70 ^{c, b}
						4.0	116	73,08 ^{c, b}
Toplam	105612,19	292				5.0	84	65,46 ^c

* $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlı,

** üst simgelerinde aynı harfi taşımayan ortalamaların farklılıkları $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 4'te görüldüğü üzere ortaöğretim öğrencilerinin babalarının eğitim düzeyinin ve mesleğinin, annelerinin eğitim düzeyinin ve mesleğinin, okudukları okul türünün yabancı dil kaygısına $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlı bir etkisinin olmadığı, ancak okudukları okulun etkisinin kaygı düzeylerinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca okudukları okulun İngilizce dil derslerindeki başarılarına etkisinin ($sd= 16$, $F=7.415$, anlamlılık=0.000) anlamlı olduğu belirlenmiştir. Farkların hangi okullar arasında olduğunun belirlenmesi amacı ile de Scheffe testi uygulanmış ve sonuçlar tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 4. Orta öğretim öğrencilerinin aile eğitim düzeylerinin, mesleklerinin ve okudukları okulun yabancı dil kaygısına etkisini gösteren tek yönlü varyans analizleri sonuçları

Gruplar	Gruplar arası Sd**	Gruplar içi Sd	Toplam Sd	F	Anlamlılık
Baba eğitimi	4	288	292	1,702	0,150
Baba mesleği	3	289	292	0,040	0,898
Anne eğitimi	4	288	292	0,564	0,689
Anne mesleği	2	290	292	1,053	0,350
Okuduğu okul türü	4	288	292	0,481	0,696
Okuduğu okul	16	276	292	2,625	0,001*

* $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlı

**Sd= serbestlik derecesi

Yukarıdaki tablo 5'te öğrencilerin eğitim gördükleri ortaöğretim kurumları numaralandırılmış olarak verilmektedir. Bu okullardan 5,6,7,11,13,14,16, numaralı olanların kaygı düzeyleri sadece 17 nolu okulunkinden anlamlı olarak düşük bulunmuştur. Kısaca, tabloda gösterilen okullar arasında sınırlı ölçüde farklılık gözlenmiştir. İngilizce notları ise öğrencilerin yabancı dil kaygı düzeylerine göre değişmektedir. Kaygı düzeyi en yüksek olan okulun öğrencilerinin İngilizce notları en düşük ortalamaya sahiptir.

Tablo 5. Ortaöğretim öğrencilerinin okudukları okulun kaygı düzeylerinin ve başarılarının farklarını belirleyen Scheffe testi sonuçları

Okuduğu okul	N	Kaygı (ortalama)	İngilizce başarı notu (ortalama)
1	48	71,71 ^{a, b}	4,35 ^{b, c}
2	42	77,69 ^{a, b}	3,69 ^{b, c}
3	42	75,74 ^{a, b}	3,81 ^{b, c}
4	12	70,17 ^{a, b}	3,83 ^{b, c}
5	12	61,92 ^a	4,16 ^{b, c}
6	12	67,50 ^a	4,16 ^{b, c}
7	24	68,00 ^a	4,00 ^{b, c}
8	12	87,50 ^{a, b}	4,08 ^{b, c}
9	12	72,75 ^{a, b}	4,75 ^c
10	12	82,42 ^{a, b}	3,33 ^b
11	6	65,83 ^a	3,16 ^{a, b}
12	12	84,42 ^{a, b}	3,08 ^{a, b}
13	10	68,90 ^a	1,90 ^a
14	6	61,17 ^a	3,00 ^{a, b}
15	15	70,53 ^{a, b}	3,46 ^{b, c}
16	10	66,30 ^a	3,90 ^{b, c}
17	6	96,17 ^b	1,83 ^a

* üst simgelerinde aynı harfi taşımayan ortalamaların farklılıkları $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 6'da görüldüğü gibi ortaöğretim öğrencilerinin mezun oldukları okul türlerinin (devlet, özel) ve cinsiyetlerinin, yabancı dil kaygı düzeylerine etkisini gösteren t testi sonuçlarına göre $p \leq 0.05$ düzeyinde anlamlılık bulunmamaktadır. Bu nedenle öğrencilerin mezun oldukları okulun ve cinsiyetlerinin yabancı dil kaygısı taşımalarında bir etkisi bulunmadığı belirlenmiştir.

Tablo 6. Ortaöğretim öğrencilerinin mezun oldukları okul türlerinin ve cinsiyetlerinin yabancı dil kaygı düzeylerine etkisini gösteren t- testi sonuçları

		N	Sd	Standard sapma	ortalama	t	anlamlılık
Mezun olduğu okul	Devlet	242	291	18,610	73,95	0.538	0.591
	Özel	51		20,996	72,37		
Cinsiyet	Erkek	142	291	20,071	73,47	0.178	0.859
	Bayan	151		18,037	73,87		

Ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil kaygısı ve bunun İngilizce derslerine etkisi ile ilgili ifadelerin gösterildiği Tablo 7 öğrencilerin İngilizce dersleriyle ilgili kaygılarının nereden kaynaklandığını ve en çok ne zaman yoğunlaştığını göstermektedir. Öğrencilerin çoğunluğu yukarıdaki ifadelere verdikleri cevaplara göre katılma oranlarında görüldüğü gibi İngilizce konuşmaktan çekinmemektedirler. Anadili İngilizce olan biriyle konuşmak veya diğer öğrencilerin kendilerinden daha iyi olduğunu düşünmek onları tedirgin etmemektedir. Arkadaşlarının yanında konuşmak ve gönüllü olarak sorulara cevap vermekten çekinmemeleri de onların sınıf içi etkinliklerde pasif olmadıklarını göstermektedir. Öğrencilerin hazırlıklı oldukları sürece sorulara gönüllü olarak cevap vermekten çekinmemekte dolayısıyla kaygı da duymamaktadırlar. Yine tablodan anlaşılacağı gibi öğrenciler daha çok dersleri anlayamamaktan ve hazırlıksız olmaktan çekinmektedirler. Öğrencilerin endişe duymamaları için konu hakkında bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Sınavlara ne kadar çok çalışırsam

kafam o kadar fazla karışır ifadesine katılmayan öğrencilerin oranının oldukça fazla olması, öğrencilerin ders çalışmaya verdikleri önemin bir göstergesidir. Ayrıca, öğrencilerin çoğunluğu öğretmenlerinin hatalarını düzeltmesi durumunda üzüntü duyarım ifadesine veya öğretmenimin yaptığım her hatayı düzeltmek için hazır beklediği düşüncesi beni korkutur ifadesine katılmamaktadırlar. Hatalarla ilgili bu ifadelere verilen cevapların yüzdelerinin birbirine yakın olması öğrencilerin hata yapmaktan korkmadıkları ve öğrenme eylemini gerçekleştirirken hata yapmanın kaçınılmaz olduğunun bilincinde olduklarının da göstergesidir. Başarısız olmaktan korkmakta ama derslere gitmekten çekinmemekte ve ders saatlerinin artırılmasından rahatsız olmamaktadırlar.

Tablo 7. İngilizce öğretiminde yabancı dil kaygısına ilişkin sorular, frekanslar ve yüzdeler

Kaygı			Hiç katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Kısmen katılıyorum	Tamamen katılıyorum
Soru no			(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	İngilizce derslerinde konuşma sırası bana geldiğinde elim ayağım titrer	f	99	74	31	50	39
		%	33,8	25,3	10,6	17,1	13,3
2	İngilizce derslerinde hazırlıksız konuşmak zorunda kaldığım zaman telaşa kapılırım	f	42	46	51	89	65
		%	14,3	15,7	17,4	30,4	22,2
3	Kendi anadili İngilizce olan biriyle konuşmak beni huzursuz eder	f	154	58	39	33	9
		%	52,6	19,8	13,3	11,3	3,1
4	İngilizceyi diğer öğrencilerin önünde konuşmak konusunda çok çekingenim	f	117	83	40	34	19
		%	39,9	28,3	13,7	11,6	6,5
5	İngilizce derslerinde bana söz verildiğinde kalbimin çarptığını hissederim	f	86	72	29	65	41
		%	29,4	24,6	9,9	22,2	14,0
6	Her zaman diğer öğrencilerin İngilizceyi benden daha iyi konuştukları duygusuna kapılırım.	f	66	85	68	43	31
		%	22,5	29,0	23,2	14,7	10,6
7	İngilizce derslerinde bir soruya gönüllü olarak cevap vermekten çekinirim	f	143	80	26	27	17
		%	48,8	27,3	8,9	9,2	5,8
8	İngilizce derslerinde konuşurken düşüncelerimi iyi organize edemediğimden kafam karışır	f	54	78	55	77	29
		%	18,4	26,6	18,8	26,3	9,9
9	İngilizce konuşmak için gereken kuralları öğrenmekte zorlanırım	f	89	103	40	42	19
		%	30,4	35,2	13,7	14,3	6,5
10	İngilizce konuştuğum zaman diğer öğrencilerin bana güleceklerinden korkarım	f	131	79	40	29	14
		%	44,7	27,0	13,7	9,9	4,8

Tablo 7. (Devamı)

11	İngilizce telaffuzum konuşmam için yeterli seviyede değildir.	f	32	70	77	78	36
		%	10,9	23,9	26,3	26,6	12,3
12	Öğretmenimin İngilizce dersinde konuşurken yaptığım hataları düzeltmesi durumunda üzülürüm.	f	137	97	22	28	9
		%	46,8	33,1	7,5	9,6	3,1
13	İngilizce öğretmenimin yaptığım her hatayı düzeltmek için hazır beklediği düşüncesi beni korkutur.	f	121	92	35	24	21
		%	41,3	31,4	11,9	8,2	7,2
14	İngilizce derslerinde iyi hazırlanmış olsam bile, yine kaygı duyarım.	f	107	65	38	55	28
		%	36,5	22,2	13,0	18,8	9,6
15	İngilizce derslerine iyi hazırlanmak için üzerimde baskı hissedirim.	f	89	83	50	36	35
		%	30,4	28,3	17,1	12,3	11,9
16	İngilizce dersleri hızlı ilerledikçe geride kalmaktan korkarım.	f	66	69	57	75	26
		%	22,5	23,5	19,5	25,6	8,9
17	İngilizce dersinde dinlediğimiz kaset ve CD leri anlayamazsam endişelenirim	f	46	60	64	80	43
		%	15,7	20,5	21,8	27,3	14,7
18	İngilizce öğretmenim hazırlıklı olmadığım konularda sorular sorduğunda kendimi huzursuz hissedirim	f	23	58	36	103	73
		%	7,8	19,8	12,3	35,2	24,9
19	İngilizce soru sormam istendiğinde cümle kuramam diye endişelenirim.	f	77	82	53	62	19
		%	26,3	28,0	18,1	21,2	6,5
20	İngilizce sınavına ne kadar fazla çalışırsam kafam o kadar fazla karışır	f	90	75	42	50	36
		%	30,7	25,6	14,3	17,1	12,3
21	İngilizce dersleri sırasında, sık sık kendimi dersle ilgili olmayan şeyler düşünürken bulurum	f	73	86	61	45	28
		%	24,9	29,4	20,8	15,4	9,6
22	İngilizce derslerinde başarısız olmam durumunda karşılaşılabileceğim sorunlar beni endişelendirir	f	28	42	60	86	77
		%	9,6	14,3	20,5	29,4	26,3
23	İngilizce sınavlarında kendimi rahatsız hissedirim	f	63	74	43	67	46
		%	21,5	25,3	14,7	22,9	15,7
24	Sürekli olarak diğer öğrencilerin İngilizce düzeylerinin benden daha iyi olduğunu düşünürüm	f	72	75	54	59	33
		%	24,6	25,6	18,4	20,1	11,3
25	İngilizce ders saatlerinin arttırılması beni rahatsız eder	f	66	67	55	43	62
		%	22,5	22,9	18,8	14,7	21,2
26	Öğretmenimin İngilizce dersinde söylediği şeyleri anlayamamak beni korkutur	f	45	64	47	85	52
		%	15,4	21,8	16,0	29,0	17,7
27	Çoğu zaman İngilizce derslerine gitmekten çekinirim	f	148	65	31	31	18
		%	50,5	22,2	10,6	10,6	6,1

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkemizde ve yurtdışında yapılan birçok araştırmanın sonuçları yabancı dil kaygısının diğer kaygılardan farklı olduğunu ve yabancı dil öğrenme sürecinde oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Yabancı dil kaygısı düşük veya kabul edilebilir orta seviyede olan öğrencilerin yabancı dil öğreniminde daha başarılı oldukları gözlenmektedir.

Bu araştırmanın sonuçlarına göre;

- Ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil kaygı düzeyleri başarılarını etkilemektedir. Yabancı dil kaygısı yüksek öğrencilerin notlarının düşük olduğu, yabancı dil kaygısı düşük öğrencilerin ise notlarının yüksek olduğu belirlenmiştir
- Ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil kaygı düzeylerinin mezun oldukları veya okudukları okul türüne (devlet, özel), ailelerinin eğitimlerine, mesleklerine ve öğrencilerin cinsiyetlerine göre değişmediği görülmüştür.
- Öğrencilerin yabancı dil kaygı düzeyleri en çok öğrenim gördükleri okula göre farklılık göstermektedir.
- Bu çalışma sonucunda kaygı düzeyi yüksek olduğu belirlenen bazı okullardaki öğrencilerin yabancı dil notlarının düşük diğer taraftan kaygı düzeyi düşük olan okullardaki öğrencilerinin notlarının da yüksek olduğu ortaya çıkartılmıştır.
- Öğrencilerin çoğunluğu İngilizce konuşmaktan çekinmemektedirler. Anadili İngilizce olan biriyle konuşmak veya diğer öğrencilerin kendilerinden daha iyi olduğunu düşünmek onları tedirgin etmemektedir. Arkadaşlarının yanında konuşmak ve gönüllü olarak sorulara cevap vermekten çekinmemeleri de onların sınıf içi etkinliklerde pasif olmadıklarını göstermektedir. Öğrenciler hazırlıklı oldukları sürece sorulara gönüllü olarak cevap vermekten çekinmemekte dolayısıyla kaygı da duymamaktadırlar.

Araştırmanın sonuçlarına göre, aşağıdaki öneriler sunulabilir;

- Bu durumda eğitimcilere düşen görev öğrencileri rahatlatmak amacıyla konuları önceden verip hazırlanmaları için zaman tanımalarıdır. Böylece öğrencilerin yabancı dil kaygı düzeylerinin yükselmesini önleyebilecekleri gibi dil öğrenmelerini de kolaylaştırmış ve endişe ortamından uzaklaştırmış olacaklardır.
- Öğrencilerini fırsat oldukça anadili İngilizce olan birileriyle konuşmaya teşvik etmeleri gerekmektedir.
- Öğrencilerine hata yapmaktan korkmamaları gerektiğini hatırlatarak onları uygun bir şekilde düzeltmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Allwright, D. ve Bailey K.M. (1991). *Focus on the Language Classroom. An Introduction to Classroom Research for Language Teachers*. Cambridge: CUP, pp.144,175
- Aydın, B. (1999). *Konuşma ve Yazma Derslerinde Yabancı Dil Öğrenimindeki Kaygı Nedenleri*. Yayınlanmamış doktora tezi. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, pp.112-116
- Brown, D.(1994). *Principles of Language Learning and Teaching*. Englewood Cliffs: Prentice Hall Regent. p.141.
- Chastain, K. (1988). *Developing Second Language Skills: Theory to Practice* (rev.ed.). San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, p.122.
- Daly, J. (1991). *Understanding Communication apprehension: An Introduction for Language Educators*. In E. K. Horwitz, & D.J.Young (Eds.), *Language Anxiety: From Theory and Research to Classroom Implications*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, pp.3-13.
- Demircan,O. (1988). *Dünden Bugüne Türkiye’de Yabancı Dil*. İstanbul: Remzi, s.45.
- Ganschow,L. Sparks,R. (1996). *Anxiety about Foreign Language Learning among High School Women*. The Modern Language Journal, 80,2, pp199-212.

- Horwitz,E.K. (1986). *Preliminary Evidence for the Reliability and Validity of a FL Anxiety Scale*. TESOL, 20, pp.559-62.
- Horwitz, E.K. and Cope, J.A. (1986). *Foreign Language Classroom Anxiety*. The Modern Language Journal. 70. 125-132 .
- Kaya, M. (1995). *The relationship of motivation, anxiety, self-confidence, and extraversion/ intra version to students' active class participation in an EFL classroom in Turkey*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bilkent Univesitesi, Ankara, pp.45-46.
- Larsen-Freeman, D. and Long, M. (1991). *An Introduction to Second Language Acquisition*. London: Longman, pp.153-210
- Littlewood, W. (1984). *Foreign and Second Language Learning; Language Acquisition Research and its Implications for the Classroom*. Cambridge:CUP, pp.58-59.
- McDonough, S.H. (1986). *Psychology in Foreign Language Teaching*. London: UnwinHyman., p.148.
- MacIntyre, P.D. and Gardner, R. (1989). *Anxiety and second language learning: Toward a theoretical clarification*. Language Learning, 39, pp.251-275.
- MacIntyre, P. D. (1995). *How does anxiety affect second language learning? A reply to Sparks and Ganschow*. The Modern Language Journal, pp.79,91-99.
- Öner, N ve Kaymak, D. A. (1986). *The Transliterated Equivalence and The Reliability of The Turkish TAI*. In R. Schwarzer, H.M. Vander Ploeg, C.D.Spielberger (Eds.) *Advances in Test Anxiety Research*, V:5. Lise: Swets en Zeitlinger, ve Hillsdale. NJ; Erlbaum, pp.227-239.
- Öztürk, T. (2003). *Suggestions about reduced language anxiety caused by personal reasons*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Univesitesi, Erzurum, pp.45-47.
- Rogers,J. (1989). *Adults Learning*. Great Britain: Open University Press,p.38
- Scovel, T. (1978). *The Effect of Affect on Foreign Language Learning:A Review of Anxiety Research*. Language Learning. 28. pp.129-142.
- Taş,Y. (2006). *Kaygı Nedir? Bilkent Üniversitesi Öğrenci Gelişim ve Danışma Merkezi*, Bilkent, Ankara, www.bilkent.edu.tr/~dos/ogdm/b_sinavkaygi.html (5.10.2006).
- Uludağ, M. *Kaygıdan Kurtulmanın Yolları*. (2002) İnternet www.basariyolu.com. 2.11.2002.
- Vancı, O.Ü. (1996). *Foreign Language Classroom Anxiety: How Can We Get Our Students to Participate More?* Paper presented on the International ELT Conference From Diversity to Synergy. Ankara , Turkey, pp.1-19

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):79-90 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Türkiye’de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet’ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi

Huriye Altuner*

Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dalı, Niğde

Özet. Bu çalışmada, Cumhuriyet’ten günümüze sanat tarihi eğitiminde yaşanan değişiklikler, üniversitelerde ve ortaöğretim kurumlarında olmak üzere belirlenmeye çalışılmıştır. Türkiye’de sanat tarihi biliminin ve eğitiminin ortaya çıkışı tarihi süreç içinde incelenmiştir. Öncelikle sanat tarihi ile ilgili ilk çalışmaların neler olduğu belirlenmiş ve yükseköğretim kurumlarında açılan sanat tarihi bölümleri belirtilmiştir. Daha sonra ortaöğretimde sanat tarihi derslerinin müfredat programlarına alınışı ve yapılan değişiklikler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Sanat Tarihi, Sanat Tarihi Eğitimi, Ortaöğretim, Müfredat, Program.

Art History in Turkey and Art History Education From the Declaration of Turkish Republic to Today

Abstract. In this article, we have tried to determine the changes occurred in the area of art history education at the university and secondary education level. In this framework, the rise of history of art and its education in Turkey have been analyzed in an historical process. First, the initial history of art related works and history of art departments opened in undergraduate institutions have been indicated. Then, the inclusion of history of art lessons to secondary education programs and the changes these underwent have been exposed.

Key words: History of art, Art history education, Secondary education, Curriculum, Programme

I.GİRİŞ

İnsan, duygularıyla ve manevi değerleriyle bir bütündür ve yaradılışı gereği hayatın her aşamasında sanata yönelmektedir. Sanatsal üretimler de öncelikle kişilerin sonra da büyüterek toplumların simgesi haline gelmektedir. Sanat eserleri bir toplumun, dünya üzerinde varlığını ispat eden ve tarihi geçmişini simgeleyen kültürel değerlerdir. Bu kültürel değerlerin tanınmasında ve devamlılığın sağlanmasında sanat tarihinin ve eğitiminin yeri büyüktür. Sanat tarihi eğitimi ile insanda köklü bir kültür birikimi oluşturulmakta, çevresine ve geçmişine duyarlı nesiller yetiştirilmektedir.

Buna rağmen, Türkiye’de sanat tarihi eğitimi, 20.yy başlarında önem kazanmıştır. Kısa zaman içinde üniversite ve ortaöğretim kurumlarında sanat tarihi eğitimine ağırlık verilmiş ancak yeterli olmamıştır.

Türkiye gibi tarihi eserleri ve kültürel geçmişi zengin olan bir ülkede, ortaöğretim kurumlarında sanat tarihi derslerinin önceleri zorunlu, sonradan seçmeli ders haline gelmesi

kaygı vericidir. Oysa tarih boyunca insanın yaratıp geliştirdiği sanat eserleri, ait olduğu toplumun kültür hazinesini oluşturmaktadır. Bunların öğrenilmesi milli şuuru uyandırır ve destekler. Aynı zamanda bu bilinç, kültür varlıklarının korunması ve sonraki nesillere aktarılmasını sağlar (Aslanapa,1995:14-15).

Yaşantımızda önemli bir yere sahip olan sanatın ve onun her yönüyle gelişimini inceleyen sanat tarihinin ve eğitiminin önemi büyüktür. Bu çalışmayla, sanat tarihi eğitime dikkat çekmek ve Cumhuriyet'in ilanından itibaren geçirdiği aşamaları tarihsel süreç içinde incelemek amaçlanmıştır.

II. SANAT TARİHİ BİLİM DALININ OLUŞUMU

Sanat tarihinin Türkiye'de bir bilim dalı olarak gelişimi, Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde gelişen kültürel politikalar ve toplumların kültürel geçmişi ile var olma bilinci sanat tarihine ağırlık verilmesine neden olmuştur. Bir ulusu var etme çabası içinde, sanat tarihi ve mimarlık tarihi disiplinleri araçsal olarak gündeme gelmiştir. Modernleşme sürecinde olan bir ulusun; Ulusalcı ideolojiyi geliştirebilmesi için tarihini belgeleyen sanatsal ürünlerinin varlığını kanıtlaması gerekmektedir ve bunun için sanat tarihi ile ilgili çalışmalara başlanmıştır (Batur, 2002:70).

Cumhuriyet öncesinde Osmanlı'ya baktığımız ise tarih anlayışı içinde, zamanın belirli olaylarını belgeleme amacıyla tutulan kayıtların doğal olarak bir sanat tarihi anlayışını ortaya çıkardığı görülmektedir (Cezar, 1998:41). Yapıların inşa tarihi, banisi, sanatçısı gibi bilgilerin kayıtların tutulması, yazmalarda ya da minyatürlerde sanatçısının en azından adının yer alması, kimin için ve neden yapıldığının belgelenmesi dönem hakkında bilgi vererek sanat tarihinin amacına hizmet etmiş hem de bu disipline kaynak olmuştur.

Ayrıca bu dönemde, sanat tarihinin konusunu oluşturacak malzemenin, sadece önem verilen eşyanın toplanması yaklaşımıyla saraylarda saklandığı, tekke ve dergâhlarda etnografik eserlerin dikkatle korunduğu, Osmanlı padişahlarının Bursa ve Edirne'deki saraylarında birer hazine dairesi olduğu ve buralarda zengin ve seçkin koleksiyonlar bulunduğu bilinmektedir (Mülayim, 1994: 135). Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküş döneminde, sanat tarihi, müzecilik ve sanat eserlerini sergileme batılı bir anlayışla yapılmaya başlanmıştır.

Osmanlı'da, 16. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, imparatorluğun sonuna kadar faaliyette bulunan Ehl-i Hiref Teşkilatı, sanat ve sanat tarihi açısından dönemin en önemli kuruluşudur. Bu teşkilat içinde, İmparatorluğun çeşitli yörelerinden gelen, bir çok sanatçı ve zanaatkâr sanatsal çalışmalarını sürdürmekteydiler. Topkapı Sarayı'nda, usta çırak ilişkisi içinde, devlet adına çalışan bu sanatçıların yaptığı eserlerin tutulan kayıtları, sanat tarihi araştırmalarında önemli birer başvuru kaynağı olmuştur.

Diğer taraftan zamanın belli olaylarını belgelemek amacıyla hazırlanan, tarihçi Gelibolu'lu Ali Efendi'nin eseri ve Mustafa Sai Çelebi'nin (ölümü: 1004) Tezkiret-ül-Bünyan'ı sanat tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. 16.yüzyıla ait bu iki çalışmada, sanat konularına da yer verilmiştir. Ayrıca Tarihçi Hoca Sadeddin Efendi'nin istek üzerine 1586'da hazırlamış olduğu 'Menakıb-ı Hünerveran' adlı eseri sanat konularının işlendiği bir eserdir (Cezar, 1998:45-46). III. Murat'a takdim edilen bu kitapta; Osmanlı hattat, nakkaş-ressam, müzehhib ve mücellidler tanıtılmıştır (Ayvazoğlu, 1989:979- 980).

Sanat konusunun doğrudan işlendiği Cafer Çelebi'nin 'Risale-i Mimariye'si 17.yüzyılın en önemli eserlerindedir. Risale-i Mimari, Sultan Ahmet Camii'nin mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa'nın yaşamı, o dönemin mimarlık ve inşaat terimlerine ilişkin bilgiler vermesi bakımından önemli kaynak eser durumundadır (Cezar, 1998: 47).

Ayrıca, 17. yüzyılın mimari eserleri, şehirleri ve kasabalarını tanıtan, dönemin sosyal ve kültürel yaşantısı hakkında pek çok bilgi veren Evliya Çelebi'nin (1611-1682) Seyahatname'si sanat tarihi araştırmalarında yol gösterici bir kaynaktır.

Lale Devri’nde kendini gösteren batı etkisi ise sanat ve sanat tarihi alanında yeniliklerin yaşanmasına neden olmuştur. III. Selim (1789-1807) devrinde açılan Mühendishane-i Berri Humayun’da (1795) ve II. Mahmut (1808-1839) döneminde kurulan Mekteb-i Harbiye’de (1834) resim derslerinin müfredat programına alınması bu yeniliklerin başında yer almaktadır (Ayvazoğlu, 1989:980-982). Bu okullarda; daha çok askeri amaçlarla yeni resim teknikleri öğretilmiş, böylece batı perspektif kuralları ile ışık-gölge uygulaması resim eğitimi programı içine dâhil edilmiştir (Özdemir, 1997:115). Mühendishane-i Berri Humayun’da; San’at-ı Mimariye, Resm-i Mimariye, San’at-ı Ressamiye gibi derslerin yer alması ve ayrıca Avrupa’da resim öğrenimi yapanların bu kurumlarda öğretmenlik yapması; Mekteb-i Harbiye’de, resim eğitimi veren sınıflarda resim kopyası, modelden resim gibi derslerin verilmesi hem batılı tarzda sanat anlayışının gelişimi hem de sanat tarihi anlayışının oluşumu için önemli adımlar olmuşlardır (Cezar, 1973:742-749). Bu dönemde, gerek Batı tarzında resim eğitimi için yurt dışına gönderilen öğrenciler, gerekse yurt dışından gelen yabancı hocalar resim eğitimi sırasında sanat tarihine değinmiş olmalıydılar.

19.yüzyılın ilk yarısında sanat eserlerimizin korunması ve sergilenmesi amacıyla müzeler açılmaya başlanmıştır. Bu amaçla Aya İrini Kilisesi müze haline getirilmiş (1846) ve 1869’da adı Müze-i Humayun adını almıştır. 1881’de bu müzenin başına Osman Hamdi Bey getirilmiş ve 1910 kadar bu görevine devam etmiştir (Mülayim, 1994:137).

Batı’ya hukuk eğitimi için gönderilen fakat resim eğitimi olarak yurda dönen, Türkiye’de müzeciliğin ve arkeolojinin temellerini atan Osman Hamdi Bey (1842-1910), arkeolojiye büyük hizmetler vermiştir ve neo-klasik tavrıyla ressam olarak da önemli eserler bırakmıştır. Bugünkü ‘Arkeoloji Müzesi’ (1805) Osman Hamdi Bey’in çalışmalarıyla kurulmuştur (Mülayim, 1994:137, Cezar, 1973:756-757). Ayrıca Osman Hamdi Bey, Türk resmi için bir dönüm noktası sayılan Sanayi-i Nefise Mektebi’ni de (1882) kurmuştur. Bu okulda sanat tarihi dersleri şeklen verilmeye başlanmış ve hocalığını da Y.Aristoklis (1831-1889) yapmıştır. Bu tarihlerde aydınlar arasında estetik ile ilgili değerlendirmeler yapılmakta ancak sanat tarihi ile ilgili somut bir çalışma bulunmamaktadır. Sanayi-i Nefise Mektebi’nin açıldığı 1883’ten 1908 tarihine kadar düzenli bir sanat tarihi eğitimi de söz konusu olmamıştır (Kazancıgil, 1993:14).

Osman Hamdi Bey’in, sanat tarihi açısından önemli diğer bir çalışması ise ‘Asar-ı Atika Kanunu’ nu çıkarmasıdır (Gülensoy, 1995:2). Bu şekilde, Avrupalı sanat tarihçi ve arkeolog tarafından yapılan tarihi eser kaçakçılığı önlenmek istenmiştir.

Sanat tarihi ve eğitiminde, II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemi ayrı bir önem taşımaktadır. Fikir ve edebiyat alanında yaşanan yenilikler ve milliyetçi söylemler sanat tarihini de etkilemiştir. Bu dönemde yayın hayatına başlayan ‘Dergah’ Mecmuası’nda Osman Hamdi Bey’in damadı Vahid Bey (Mehmet Vahid 1873-1931) ‘Sinaat’ başlıklı yazılar yazmaya başlamıştır. Bu yazılarıyla Yunan, Roma ve Batı sanatlarını Türklere tanıtmak istemiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi’nde mektupçu olan Vahid Bey, Sanayi-i Nefise Mektebi’nde 1908-1931 yılları arasında sanat tarihi dersleri vermiş ve bunu kendi hazırladığı program üzerinden 25 sene hiç aksatmadan yapan ilk kişi olmuştur (Kazancıgil, 1993:10). Salomon Reinach’ın ‘Apollo’adlı eserini ‘Apolo-Tarih-i Umumi-i Sinaat (1914) adıyla, Bayet’in bir yazısını 1928’de ‘Muhtasar Sanat Tarihi’ adıyla Türkçe’ye çevirmiştir (Ayvazoğlu, 1989:987-989). Bu eser, Burhan Toprak’ın Hourticq’dan çevirdiği (1940-1941) ‘Sanat Şaheserleri’ adlı kitabı yayımlanmaya kadar, Batı sanatı ile ilgili tek eğitim kitabı olarak okunmuştur.

Ancak Vahid Bey Türk sanatı ile ilgili değil de, batı hayranlığı içinde, Yunan ve Roma sanatıyla ilgilendiği için eleştirilmiştir. Gerçekten de bu dönemde, Montani Efendi’nin ‘Usul-i Mimari Osmani’si dışında Türk sanatı ile ilgili hemen hemen hiç kitap yoktur. Ancak Türk sanatı ile ilgili ilk çalışma Selçuklu eserleri hakkında bilgi veren İhtifalci Ziya Bey’in hazırladığı, ‘Bursa’dan Konya’ya Seyahat’ ve ‘Hey’yet-i Aliye Namına Konya Seyahati Hatırasından (1909)’ adlı çalışma olmuştur (Ayvazoğlu, 1989:989).

Türk sanatı tarihi araştırmalarına gerçek anlamda eğilen ilk kişi Celal Esat Arseven'dir. 1909'da Paris'te Fransızca yayınladığı 'Constantinople de Byzance a Stanboul' adlı eserinde Türk sanatına, ayrı bir bölüm halinde yer vermiştir. Bu eser 1912-13'te İstanbul'da Türkçe olarak yayınlanmış ve bunu takip eden çalışmaların sonunda 1956'da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan 'Türk Sanat'ı adlı üç ciltlik eser meydana getirilmiştir (Ayvazoğlu, 1989: 990).

Türk sanatı açısından önemli diğer bir gelişme ise, bu dönemde, Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından 'Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin (1913-14) açılmasıdır. Evkaf kurumlarındaki en güzel eserlerin bir araya getirildiği bu müze, bu gün 'Türk İslam Eserleri Müzesi' adını almıştır (Mülayim, 1994: 138).

Osman Hamdi Bey'in küçük kardeşi Halil Edhem Bey (1861-1938), yazdığı makaleler ve 'Topkapı Sarayı' (1931), 'Yedikule' (1931), 'Camilerimiz' (1932) adlı kitaplarıyla sanat tarihine önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca sanat eserlerini korunması konusunda da hassas davranmış; Abdülhamit Sebili'nin, Karamustafa Paşa Medresesi ve Sebilinin yıkılmasını engellemiştir. Sikkeler ve kitabeler hakkında önemli çalışmalar yapan Halil Edhem Bey'in oğlu İsmail Galip de Nümizmatik konusunda değerli eserler vermiştir (Mülayim, 1994:138).

Türk sanat tarihçilerinin benlik ve kişilik aradıkları bir devrede, kronolojik saptamalarıyla J. Strzygowski (1862-1941), sanat tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Viyana Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapan bu araştırmacı Türk Sanatının önemini vurgulamış (Mülayim, 1994:142-143) ve Türkiye'deki sanat tarihi araştırmalarına yeni bir yön kazandırmıştır. J. Strzygowski, göçebe sanatı hakkında yaptığı çalışmalarda Türk sanatının kökenlerini de araştırmıştır (Diez,1947:5-7).

Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarında Türk bilim hayatı çoğunlukla batılı etkiler altında gelişmiştir. Bu dönemde, iyi durumda olan Türk-Alman ilişkileri sonucu sanat tarihi alanında da hızlı gelişmeler yaşanmıştır (Mülayim, 1994:146). Avrupa'da etkili olan belgencilik özelliği taşıyan Viyana Ekolü, Türkiye'deki sanat tarihi anlayışını da şekillendirmiştir.

Cumhuriyet'in ilk on yılında uygulanan eğitim ve kültür politikasına bağlı olarak sanat tarihi alanındaki çalışmalarda hız kazanmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Eski Eserler Müdürlüğü oluşturulmuş ve birkaç yıl içinde Türkiye'nin çeşitli yörelerinde müzelerin kurulmasına başlanmıştır.

1924'de, Topkapı Sarayı onarılarak ziyarete açılmış, 1927'de Ankara Etnografya Müzesi kurulmuş, Süleymaniye'de Evkaf-ı İslamiye Müzesi, Türk İslam Eserleri Müzesi adıyla yeniden düzenlenmiş ve Ayasofya Camii müzeye çevrilmiştir (1934). Ayrıca, Konya, Bursa, Adana, Manisa, İzmir, Kayseri, Afyon, Antalya, Bergama ve Edirne gibi şehirlerde müzeler açılmış ya da mevcut olanlar geliştirilmiştir (Buyurgan ve Buyurgan, 2001:46). Gazi Mustafa Kemal Paşa bu alanda çalışmaların hızlanması için talimatlar vermiş ve müzeci, kazıbilimci (arkeolog) yetiştirilmesi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunda yönerge hazırlatmıştır (İnan, 1981:178). Bu dönemde Avrupa'ya gönderilen bir çok öğrenci döndükten sonra sanat ve sanat tarihi alanında hizmetler vermişlerdir.

Ayrıca, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması 1931 ve 1932 yıllarında düzenlenen tarih kongreleri tarih araştırmalarını hızlandırmış, hatta 1932 'deki kongrede tarihi eserlerden oluşan bir sergi düzenlenmiştir (Batur, 2002:72). Toplumların tarihi ve tarihi eserleriyle var olma bilinci gelişirken, bir taraftan kazılar ve araştırmalar yapılmakta, bir taraftan da sergi ve gelişen müzecilik anlayışı ile Anadolu'da ki tarihi eserler belgelenmekteydi.

Böyle bir ortamda, sanat tarihi eğitimi de şekillenmeye başlamış ve bu alandaki çalışmalara hız verilmiştir. Sanat tarihi eğitiminin başlangıcı konusunda Eyice (2003) ise şunları söylemiştir;

"Bizde 19.yy'ın ortalarından itibaren denenmeye başlanan batılı sisteme göre eğitim ve öğretim ancak ana konuları öğretmeye gayret etti. Dolayısıyla yurdumuzda Osmanlı döneminde

sanat tarihi öğrenimi hiçbir vakit olmadı. 1870’e doğru Viyana’da açılan uluslararası büyük bir sergi dolayısıyla Sadrazam Ethem Paşa’nın isteği üzerine içinde çok sayıda çizimler ve resimler olan Osmanlı mimarisi hakkındaki büyük kitap, bizde ilk sanat tarihi denemesi olarak tarihi bir aşamaya işaret eder. Bundan çok sonra tanınmış bir ressam Zekai Paşa “Mübeccel Hazine” başlığı ile küçük bir kitap yayımlandı. Buna bizde yazılan ilk sanat tarihi denemesi denilebilir (Eyice, 2003).”

Bunun dışında sanat tarihi ile ilgili ilk çalışmalar, Fransız sanat tarihçisi Reinach’ın, Louvre müzesinde halka açık olarak verdiği derslerin metinlerinin toplandığı bir ciltlik genel sanat tarihi kitabının Türkçe’ye çevrilmesinden oluşmaktadır. Arap harfleriyle yayımlanan bu kitap, Latin harfleriyle tekrar yazılmıştır. Yine eski yazı ile Türk sanatına dair genel bir kitap 1927 yılına doğru Celal Esad Arseven tarafından yayımlanmıştır (Eyice, 2003).

1930 yıllarına doğru Fransız Prof. A. Gabriel, bir yüksek öğretim kurumu olan Darü’lfünun’da (İstanbul Üniversitesi) Türk Mimarlık Tarihi dersleri vermeye başlamıştır. Fransızca olan bu dersleri sonra üniversite kütüphanesi müdürü olan Fehmi Karatay Türkçe’ye çevirmiştir (Eyice, 2003).

Cumhuriyetin ilk yıllarında sanat ve eğitim alanda yetişmiş eleman azlığı nedeniyle pek çok eğitimci ve araştırmacı yurt dışından getirilmiştir. Bundan dolayı, Türkiye’de genel eğitim kadar sanat tarih eğitimi de Fransa, İngiltere ve Almanya’nın etkisinde gelişmiştir (Ergün, 2001:91). Özellikle İstanbul Üniversitesi (İstanbul Darülfünun) kurulurken yabancı profesörlerden yararlanılmıştır. Nitekim 1933-34 ders yılında özellikle İstanbul Üniversitesi’nin çeşitli fakültelerinde ve Ankara Üniversitesi’nde yabancı profesörler eğitimde görev almışlardır. Darülfünun, Atatürk’ün isteği üzerine 1933’te yapılan büyük reform hareketinde, batılı bir sisteme göre yeniden düzenlenmiş ve İstanbul Üniversitesi adını almıştır. Aynı yıl Edebiyat Fakültesi’nde Arkeoloji Bölümü de kurulmuştur. Bu bölümde yalnız arkeoloji değil sanat tarihi dersleri de verilmiştir. Önceleri başına bir Alman uzman olan Prof. H. Bossert getirilmiş, sonraki yıllarda bu dal, Almanya’da arkeoloji üzerine doktora yapmış olan Prof. A. M. Mansel’in idaresine geçmiştir. Bossert ise yeni kurulan Ön Asya ve Kültürleri bilim dalının başkanı olmuştur. (Cezar, 1983:29).

Aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesi’ndeki ilk Sanat Tarihi kürsüsü 1943 yılında Viyana Üniversitesi’nden Profesör Dr. Ernst Diez (1878-1962) ve Oktay Aslanapa tarafından kurulmuştur. Böylelikle sanat tarihi eğitimine ilk defa ayrı bir ders olarak 1943’te İstanbul Üniversitesi’nde başlanmıştır (Aslanapa, 1976:1; Renda, 2001:107-108). Göçmen profesörler ve özellikle Viyana’dan gelen Prof. Ernst Diez, Berlin Müzesi’nde yetişmiş Kurt Erdman, Bizans sanatı uzmanı Steven Runciman aynı bölümde ders vermişlerdir. Böylelikle İstanbul Üniversitesi’nde eğitim ve araştırma Alman ve Avusturyalı uzmanlar tarafından yapılmış ve aynı zamanda Türk-İslam Sanatı kürsüsü de kurulmuştur (Batur, 2002:72).

Avusturyalı ve Alman profesörlerin önderliğinde Türkiye’de kurulan bu ilk Sanat Tarihi Bölümü’ndeki eğitim daha çok, Türkiye’deki sanat yapıtlarını belgelemeyi hedefleyen ve ayrıntılı katalog bilgisine dayanan, karşılaştırmalı değerlendirmelere yer veren bir metodolojinin yerleşmesini sağlamıştır (Renda, 2001:107-108). Strzygowsky ve Gurlitt’in yanında doktorasını yapan ve onların sanat tarihi geleneğine bağlı kalan Ernst Diez, daha ilk sömestrden başlayarak sanat tarihi öğretim ve araştırmalarında bilimsel metot ve karşılaştırma anlayışını oluşturmak istemiştir (Aslanapa, 1976:1).

1950’li yıllardan sonra İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Kürsüsü, yetişmiş Türk bilim adamlarıyla daha geniş kapsamlı bir program yürüterek Türk ve İslam Sanatı, Bizans Sanatı, Avrupa Sanatı ve Estetik dallarında sertifika programları oluşturmuştur (Renda, 2001:108). Bu dönemde, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü’nün başında bulunan Kurt Erdman (1901-1964) tarafından Berlin ekolünün, detaycı, sağlam katalog ve literatür bilgisine dayanan metoduyla daha önce kurulmuş olan sistem canlandırılmıştır (Aslanapa, 1976:2).

Sanat tarihi biliminin oluşumunda önemli yeri olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlayan (1948) Semavi Eyice, 1991'de emekli oluncaya kadar, Türk ve Bizans eserleri üzerinde çalışmalar yapmış ve 19.yüzyılda moda olan 'şekil analizi' ne bağlı sanat tarihçiliği anlayışına karşı çıkararak kültür tarihi içinde sanat tarihini değerlendirmiştir (Tok, 1997:89).

Sanat eğitimi ve öğretimi yapan bir kurum olarak Güzel Sanatlar Akademisi (Sanayi-i Nefise, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi), 1951'de 'Türk Sanatı Enstitüsü' kurulmasını sağlamıştır. Böylece Akademi ilk kez bilimsel araştırma yapacak bir kuruma sahip olmuştur. Enstitünün kuruluşundan sonra, 1951-1952 ders yılından itibaren bütün bölümlerde Türk Sanatı Tarihi dersi okutulmaya başlamıştır. Türk Sanat Tarihi Enstitüsü'nün en faal olduğu dönemde 1963'de "Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I" yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra birkaç konferans dışında pek bir faaliyet göstermemiştir (Cezar, 1983:43).

Sanat Tarihi Bölümünün açıldığı diğer bir üniversite Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi olmuştur. 1954'de Alman asıllı Prof. Dr. Katherine Otto-Dorn'un önderliğinde Sanat Tarihi Kürsüsü bu üniversitede kurulmuştur. Almanya'dan çağrılan uzmanlar sanat tarihi ve arkeoloji alanında önemli işler yapmışlar ve bu dönemde eğitimciler yetişmiştir (İnan, 1981:178). Böylelikle Türkiye'de 20.yüzyılın ilk çeyreğinde, Sanat Tarihi Eğitimi iki üniversite tarafından sürdürülmüştür. Daha sonra, aşağıda belirtilen üniversitelerde bu eğitim devam etmiştir.

Aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesi'nde de Türk ve İslam Sanatı dersleri verilmiş ve 1954 yılında Suut Kemal Yetkin bir de Türk İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü kurmuştur. Bu enstitünün Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin'in önderliğinde 1959 yılında düzenlediği I.Türk Sanatları Kongresi Türk Sanat Tarihi çalışmalarının uluslar arası bilim dünyasına ilk kez sunulması bakımından büyük önem taşır. Bundan sonra her dört yılda bir bu kongre yapılmış ve Uluslararası Türk Sanatları Kongreleri olarak Türk sanatı tarihi araştırmaları için önemli bilimsel bir etkinlik haline gelmiştir (Renda, 2001:108).

Bu dönemde, Katherine Otto-Dorn ve Albert Gabriel gibi bilim adamları eserleri, çizim ve yorumlarıyla Türkiye'deki sanat tarihi gelişimine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu iki bilim adamının yetiştirdiği pek çok sanat tarihçi üniversitelerde hocalık yapmışlar ve sanat tarihi bölümlerinin açılmasını sağlamışlardır (Gülensoy, 1995:2-3).

Türkiye'deki üçüncü Sanat Tarihi Bölümü 1965 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin tarafından kurulmuştur. Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin ve araştırma görevlileri Günsel Renda ve İnci San ile önce Tıp ve Temel Bilimler öğrencilerine seçmeli dersler veren bölüm 1969 yılından sonra lisans öğrencisi almaya başlamıştır (Renda, 2001:109).

Fransa'da eğitim gören, Suut Kemal Yetkin, Ankara'da, Hacettepe Üniversitesi'ndeki Sanat Tarihi Bölümü'nde farklı bir çerçeve çizmek için uğraşmıştır. Antik kültürden, Avrupa sanatı ve çağdaş sanata uzanan ve içine atölye çalışmasını da alan bir sanat tarihi anlayışını benimsemiştir. Bedrettin Cömert ise kuramsal yönde gelişmeyi sağlamış ve Sanat tarihi eğitimine yenilik getirmiştir. Daha sonra diğer üniversiteler de kuramsal eğitime önem vermeye başlamışlardır (Batur, 2002:73).

1980 yılına kadar Türkiye'de Sanat Tarihi eğitimi ve araştırmaları bu üç üniversitede sürdürülmüştür. Ancak 1980 yılında Ege Üniversitesi'nin kurulmasıyla bu üniversitede de, Prof. Dr. Gönül Öney ve Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'ın önderliğinde Sanat Tarihi Bölümü açılmıştır. 1982'de Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde ve Konya Selçuk Üniversitesi'nde Sanat Tarihi bölümleri oluşturulmuştur. Bunları Gazi, Mimar Sinan, Marmara, Anadolu, 100.yıl, Erciyes, Trakya, Uludağ, 18 Mart ve Bilkent Üniversiteleri izlemiştir. Ayrıca Pamukkale, Kafkas ve Muğla Üniversiteleri'nde de bölüm kurulmuştur. 1982'den sonra Yüksek Öğretim Kurulu'nun yaptığı değişikliklerle Arkeoloji ve Sanat Tarihi disiplinleri bütün Üniversitelerde Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü adıyla tek bir bölüme dönüştürülmüştür (Renda, 2001:110).

III. ORTAÖĞRETİMDE SANAT TARİHİ EĞİTİMİ

Ortaöğretim kurumlarında Cumhuriyetimizin ilk yıllarından itibaren, yeniden oluşum politikası doğrultusunda, liselerde genel kültür derslerine ağırlık verilmiştir. Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin temelini kültür olduğunu söylemiştir (Kantarcioglu, 1998:30) ve orta öğretim kurumlarının müfredat programlarında dönemin şartlarına ve öğrencinin ihtiyaçlarına bağlı olarak kültür derslerine yer verilmiştir. Bu tür dersler arasında yer alan ‘sanat tarihi’ dersinin ortaöğretim kurumlarındaki tarihi gelişimi şu şekilde olmuştur;

Sanat tarihi dersleri ortaöğretim müfredat programında bağımsız bir ders olarak oldukça geç tarihlerde yerini almıştır. Müfredat programları hakkında ilk düzenlemeler ‘Maarifi Umumiye Nizamnamesi’ (1869) ile belirlenmiştir. Cumhuriyet dönemine gelene kadar pek çok değişiklik geçiren ortaöğretim müfredatı, 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm öğretim kurumları Millî Eğitim Bakanlığı bünyesi altında toplanırken, kapsamlı değişikliklere uğramıştır.

Programlar üzerinde düzenli ilk çalışmalar 1924-1930 yılları arasında yapılmıştır (Yüksel, 2003). Bu dönemde yapılan ders programlarında, 1943’lere kadar, Sanat Tarihi derslerine rastlanmamaktadır (TCMV, 1931:12). Buna rağmen, eğitimin planlanması ve programlanmasında önemli yeri olan ‘Millî Eğitim Şura’larında bu konuya yer verildiği görülmektedir.

1921 tarihli 1. Maarif Kongresinde, Muhsin Adil Binal, liselerde ‘Sanat Tarihi ve Türk Tefekkür Tarihi’ dersinin okutulacak dersler arasında olması gerektiğini söylemiştir (TCMV, 1991:236).

1943 tarihinde toplanan 2. Maarif Kongresinde ilk kez, liselere Sanat Tarihi dersinin konulmasının gerekliliği tartışılmıştır. Tarih dersinin ağırlıkla ele alındığı bu şurada, liselerde okutulan tarih dersine yardımcı olmak için ‘Sanat Tarihi’ dersinin ayrı bir ders olarak veya tarih kitaplarının konuları arasında daha geniş bir yer tutacak şekilde okutulmasının faydalı olacağı belirtilmiştir (TCMV, 1991:205). Bu şurada Suut Kemal Yetkin, tarih kitaplarına sanat tarihinin eklenmesinin gerekliliğini (TCMV, 1991:227-228); Celal Saraç da ‘Sanat Tarihinin’ gerekliliğini ve başına bilim getirilerek ‘Bilim ve Sanat Tarihi’ şeklinde genişletilmesi gerektiğini söylemiştir (TCMV, 1991:236).

Sonuç olarak, 2. Maarif Kongresinde, Tarih Komisyonunun, liselerde sanat tarihinin ayrı bir ders ya da tarih dersi içinde gösterilmesi teklifinin yerinde bir karar olduğu ancak öğrenci seviyesine göre düzenlenmesi gerektiği (TCMV, 1991:236) vurgulanarak; liselerin, 4 yıla çıkarılması durumunda müfredata, ‘Sanat Tarihi’ ve ‘Sanat ve İlim Tarihi’ dersi konması ya da bu konuların daha geniş ölçüde tarih kitaplarına girmesi oybirliği ile kabul edilmiştir (TCMV, 1991:265).

22-31 Ağustos 1949 tarihinde toplanan 4. Millî Eğitim Şurasında, liselerin 4 yıla çıkarılması ile ilgili çalışmalar sürdürülmüş ve bu doğrultuda ders programlarının yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Bunun için Koordinasyon Komitesi, dört yıllık eğitim süresine uygun ‘öneri’ olarak haftalık ders çizelgesi hazırlamışlardır.

Öneri olarak hazırlanan haftalık ders çizelgesinde sanat tarihi dersi dördüncü sınıfta fen ve edebiyat kollarında birer saatlik seçmeli ders olarak gösterilmiş (MEB, 1949:113) ancak 1949 da liselerde uygulanan müfredat programında bağımsız bir ders olarak yer alamamıştır. Sanat tarihi konuları ‘Resim’ dersi içinde verilmiş ve bu şekilde verilen sanat tarihi konularıyla lise son sınıfta görülecek olan sanat tarihi derslerine hazırlık yapılmış olacağı açıklanmıştır (MEB, 1949:117).

4. Millî Eğitim Şurası’nda oluşturulan yeni haftalık ders çizelgesi ancak 1952’de uygulanabilmiştir. Dört seneye çıkarılan lise eğitiminin son sınıfında öğrenciler ilk kez bağımsız olarak ‘Sanat Tarihi Dersi’ni alabilmişlerdir. 1952-1955 yılları arasında uygulanan bu dört yıllık lise programında, son sınıfın edebiyat ve fen kollarında haftada 1 saat sanat tarihi

dersine ayrılmış, bu ders resim öğretmeni tarafından verilmiş ve böylelikle ilk sanat tarihi müfredat programı bu dönemde hazırlanmıştır.

1956'da Lise ders Programında, liselerin öğretim süreleri, dört yıldan üç yıla indirilmiş ve yeni bir müfredat programı hazırlanmıştır. 1952 tarihli sanat tarihi müfredat programı da küçük değişiklikler dışında aynı kalmıştır. Sanat Tarihi dersi, son sınıf edebiyat ve fen kollarında, 'resim dersini seçen' öğrencilerin haftada 1 saat olarak almaları gereken bir ders olmuştur (Cicioğlu, 1985:206).

1957'de yeniden ele alınan lise programında önemli bir değişiklik olarak, 1952 yılına kadar üçüncü sınıfta, 1952-56 yılları arasında dördüncü sınıfta ayrılan, fen ve edebiyat şubeleri, 1957 yılından itibaren ikinci sınıftan ayrılmaya başlamıştır. Bu düzenleme içinde Sanat Tarihi ayrı bir ders olarak edebiyat şubesinde, ikinci sınıfta iki, üçüncü sınıfta haftada bir saat okutulmaya başlanmıştır. 1957 Tarihli Tebliğler Dergisi (C.20, S.976)'nde Sanat Tarihi Müfredat Programı yayınlanmış (TCM, 1960:43-44) ve bu program 1987 yılına kadar uygulanmış, bu tarihten sonra programa bazı eklemeler yapılmıştır.

1960 tarihinde, 'Güzel Sanatlar Komitesi Raporu' hazırlanmış ve sanat tarihi eğitiminin fen kolları dahil liselerin her üst sınıfında okutulmasının gerekliliği gerekçeleriyle, ayrıntılı bir şekilde vurgulanmıştır (TCM, 1960:48).

1962 tarihli, 7. Milli Eğitim Şurası'nda, güzel sanatların toplumu geliştirmesindeki hayati önemi dikkate alınarak, ilkökul, ortaokul, lise ve mesleki, teknik öğretim okulları ve her dereceli meslek okullarının öğretim programları ile yönetmeliklerinin güzel sanatlar eğitimi ve öğretimi bakımından yeniden gözden geçirilmesine; Türk milli eğitiminin amaçları arasında yer alan "Güzel Sanatları seven" vatandaşları yetiştirecek her türlü tedbirin alınmasına ve özellikle öğretmen yetiştiren okullarda buna daha çok önem verilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Sanat Tarihinin her çeşit lisede mecburi ders olarak programlara alınması maddesi kabul edilmiş ancak uygulanamamıştır.

1970 - 1973 tarihlerinde, sanat tarihi dersinin, daha öncekinden farklı olarak son sınıfın Edebiyat ve Fen Kollarında sadece resim öğrencilerine haftada 1 saat olarak okutulmasına karar verilmiştir (MEB, 1970:41).

1974 yılında toplanan, programlar ile sistem içinde öğrenci akışını düzenleyen kuralların bir bütünlük içinde ele alındığı ve köklü değişikliklerin yapıldığı 9. Milli Eğitim Şurası'nda, Sanat Tarihi dersi, seçmeli dersler arasında yer almakta, lise onuncu ve on birinci sınıfların edebiyat kollarında ise zorunlu ders olarak kabul edilmektedir.

'Milletlerarası İktisadi ve Kalkınma Teşkilatı (OECD)'nin desteği ile modern matematik ve fen programlarının geliştirilmesi çalışmalarına göre hazırlanmış 1974-1975 tarihli ders programında, Sanat Tarihi dersi zorunlu ders olarak, onuncu sınıf edebiyat şubesinde 2 saat, on birinci sınıf dil-edebiyat şubesinde 1 saat olarak yer almaktadır.

Sanat tarihi dersi, 1976 yılında lise onuncu sınıfta, edebiyat kolunda 2 saat; 1978 yılında onuncu sınıf edebiyat kolunda 2, on birinci sınıf edebiyat kolunda 1 saat; 1981-1983 öğretim yılında onuncu ve on birinci sınıf edebiyat kolunda birer saat olarak haftalık ders dağılım çizelgesinde yerini almıştır. 1983 Tarihli Modern Fen ve Matematik Programları Uygulayan Liselerde Haftalık Ders Dağıtım Çizelgesinde ise, edebiyat kolunda onuncu sınıfta 2 saat, on birinci sınıfta ise 1 saat olarak belirlenmiştir.

1985- 1986 programına göre sanat tarihi dersi zorunlu dersler arasında yer almaktadır ve edebiyat kollarında, ikinci sınıfta 2 saat üçüncü sınıfta 1 saat olarak okutulmaktadır (Oğuzkan, 1986:247).

11-12 Haziran 1987 tarihleri arasında, Talim Terbiye Kurulu tarafından, ortaokul ve liselerde uygulanan haftalık, ders saatlerinde yapılması düşünülen değişiklikler konusunda, Kocaeli-Gebze'de bir seminer düzenlenmiştir. Seminer sonunda; lise ikinci sınıf, Fen, Sosyal Bilimler ve Edebiyat olmak üzere iki; Lise üçüncü sınıflar ise, Matematik, Fen, Sosyal Bilimler ve Edebiyat olmak üzere üç kola ayrılmış ve Sanat Tarihi dersi; lise ve dengi okullarda, Sosyal

Bilimler ve Edebiyat kolunda ikinci ve üçüncü sınıfta ikişer saat zorunlu ders olarak belirlenmiştir (MEB, 1994:92).

Ayrıca 1987’de yılında 1957 yılından beri uygulanmakta olan sanat tarihi müfredat programına Atatürkçülükle ilgili bazı konular eklenmiştir.

1988 tarihli, 12. Milli Eğitim Şurası’nda ilk, orta ve lise seviyesindeki öğretim programlarını yeniden gözden geçirilmiş ve Sanat Tarihi, Resim ve Müzik dersleri programlarının Türk İslam Sanatları Bilgisini de içine alacak ve sanat kültürü kazandıracak şekilde yeniden geliştirilmesi istenmiştir (MEB, 1989).

1991 yılında Türk Eğitim Sistemini geliştirmek, iyileştirmek ve yeniden düzenlemek ve programları ferdin ve toplumun ihtiyacına yönelik hale getirmek amacıyla, üniversitelerden çağrılan bilim adamları, uzmanlar ve öğretmenlerden oluşan ‘Özel İhtisas Komisyonları’ oluşturulmuştur (MEB, 1995: 100). Bu komisyonlardan, 27.06.1991 yılı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı bünyesinde toplanan, “Sanat Tarihi Program Geliştirme Özel İhtisas Komisyonu”, Lise ve Dengi Okullarda, II. ve III. sınıflarda okutulmak üzere kabul edilen yeni bir “Sanat Tarihi Dersi Öğretim Programı” oluşturmuşlardır. Böylelikle 1957 yılından itibaren yürürlükte olan sanat tarihi müfredat programı kaldırılmıştır (MEB 1, 1991:3-4).

1991 tarihli sanat tarihi müfredat programı günümüze kadar uygulanan program olarak kalmış ve 1991 tarihli Talim Terbiye ve Kurulu Kararına göre belirlenen, Lise ve dengi okullara ait Haftalık Ders Dağılım Çizelgelerinde sanat tarihi dersi, lise ve dengi okullarda, ikinci ve üçüncü sınıflarda ikişer saat okutulmak üzere yerini almıştır.

Sanat tarihi eğitiminde bu tarihten sonra haftalık ders saatleri ve liselerin hangi kademelerinde okutulması gerekliliği konusunda değişiklikler söz konusu olmuştur.

1996 yılında lise programlarında sanat tarihi dersi, ‘alan seçmeli ders’ haline gelmiştir. Bu ders, lise ve dengi okullarda ikinci sınıfta haftada iki saat olarak işlenmiştir.

1998-1999 yılından itibaren, sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçilmesiyle birlikte liselerdeki haftalık ders dağılım çizelgesi değişmiştir. Böylelikle 28.05.1996 tarihli ve 206 sayılı kararla uygulanan haftalık ders dağılım çizelgesi uygulamadan kaldırılmış ve yerine 19.08.1998 tarih, 174 sayılı kararla yeni haftalık ders dağılım çizelgesi getirilmiştir.

1998 yılında Sanat tarihi dersi: sosyal bilimler alanında, ikinci sınıfta, “Alan Seçmeli Dersi”(haftada 2 saat); Genel Lise, Anadolu Liseleri ve Yabancı Dil Ağırlıklı Liselerin sanat (resim) alanı ile Anadolu Güzel Sanatlar Liselerinin resim bölümünün on ve on birinci sınıflarında “Alan Dersi” (haftada 2 saat) ; sosyal bilimler, sanat (müzik), spor alanının on ve on birinci sınıflarında “Alan Seçmeli Dersi” (haftada 2 saat); Anadolu Güzel Sanatlar Lisesinin müzik bölümünün onuncu sınıfında “Alan Seçmeli Dersi” (haftada 2 saat) olarak programda yer almaktadır. Yapılan bu düzenlemelerde ayrıca, Güzel Sanatlar Lisesi Resim Alanı derslerine ‘Sanat Eserlerini İnceleme’ dersi eklenmiştir.

2004 tarih ve 2560 sayılı Tebliğler dergisinde açıklandığı üzere lise haftalık ders dağılım çizelgesinde bir takım değişiklikler yapılmıştır. Ancak ‘Sanat Tarihi’ dersinde her hangi bir değişiklik yapılmamıştır. Buna karşılık 1998 yılından itibaren geçerli olan Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi Resim Alanı haftalık ders dağılım çizelgesi değişmiştir. 2004- 2005 tarihli yeni çizelgede ‘Sanat Tarihi’ dersinin adı ‘Plastik Sanatlar Tarihi’ olarak yenilenmiştir. ‘Alan Dersi’ olan bu ders, hazırlık, 9. ve 10. sınıflarda 1 saat olarak düzenlenmiştir. 11. Sınıflarda ise bu ders yerine, yine haftada bir saat olmak üzere ‘Türk Resim-Heykel Sanatı’ dersi konmuştur.

Ortaöğretimin Yeniden Yapılandırılması çerçevesinde, hazırlanan orta öğretim kurumları Haftalık Ders Çizelgeleri, 2005-2006 Öğretim yılından itibaren 9. sınıfta başlamak ve kademeli olarak uygulanmak üzere Talim ve Terbiye Kurulunun 14.07.2005 tarih ve 193 sayılı Kararıyla kabul edilmiştir. Bu düzenlemede, liseler dört yıla çıkarılmış ve ‘Sanat Tarihi’ dersi, Fen Liseleri, Sosyal Bilimler Lisesi ve İmam Hatip Liseleri, Anadolu Meslek Lisesinde, Teknik Liselerde, Anadolu Teknik Lisede, Sağlık Meslek Liseleri hariç bütün liselerde ve dengi okullarda, seçmeli ders haline gelmiştir. Bugüne kadar ‘alan dersi’ ya da ‘alan seçmeli ders’

olarak müfredat programında yer alan ‘Sanat Tarihi’ dersi tamamen seçmeli ders haline gelmiştir.

Buna karşılık, Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, Resim Alanı’nda ise, Sanat Tarihi dersleri daha önce olduğu gibi ‘Plastik Sanatlar Tarihi’ olarak ‘Alan Dersleri’ arasında yerini almıştır. Ayrıca, ‘Müze Eğitimi’, ‘Türk Resim Heykel Sanatı’, ‘Çağdaş Dünya Sanatı’ adı altında yeni dersler eklenmiştir.

SONUÇ

Türkiye’de sanat tarihi, bir bilim dalı olarak 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ancak bu alanda yapılan çalışmalar, adı ‘sanat tarihi’ olmasa da geçmiş dönemlerde de mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ve öncesinde, zengin kültür hayatımızın ve bu kültürü oluşturan pek çok eserin kayıtları devlet arşivlerine alınmıştır. Dönemin belirli olaylarını belgeleme amacıyla tutulan bu kayıtlar doğal olarak bir ‘sanat tarihi’ anlayışını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca ‘Batılılaşma’ süreci içinde askeri okullar, sanat ve sanat tarihi eğitiminin gelişmesine büyük katkılar sağlamışlardır. Sanat tarihi eğitiminin temelleri bu okullarda (Mühendishane-i Berri Humayun 1795, Mekteb-i Harbiye 1834) atılmıştır. Özellikle, 1882’de, sanat tarihçisi, arkeolog, müzeci, ressam Osman Hamdi Bey tarafından kurulan ve 1928’de Güzel Sanatlar Akademisi (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) adını alan Sanayi-i Nefise Mektebi, Türkiye’de akademik anlamda sanat tarihi eğitiminin başlamasına öncülük etmiştir.

Cumhuriyet’le birlikte, gelişen kültürel politikalar ve toplumların kültürel geçmişi ile var olma bilinci arkeoloji ve sanat tarihine yönelmeye neden olmuştur. Kısa zaman içinde Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı Eski Eserler Müdürlüğü kurulmuş, Türkiye’nin çeşitli yörelerinde müzeler açılmış, yabancı uzmanlar tarafından yapılan arkeoloji ve sanat tarihi ile ilgili çalışmalara Türk araştırmacılar da dahil edilmiştir. Ayrıca üniversitelerde arkeoloji ve sanat tarihi bölümleri 20. yüzyılın ilk yarısında kurulmaya başlamıştır.

Türkiye’de ortaöğretimde ise 1952 yılında ilk kez ‘sanat tarihi dersi’, müfredat programına bağımsız bir ders olarak alınmıştır. Buna karşılık 1921 yılında toplanan ilk Maarif Şurası’ndan başlayarak 1949 yılına kadar yapılan bütün şuralarda sanat tarihi eğitiminin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Cumhuriyet’in ilk günlerinden beri önemi kavranan bu dersin konularının, önceleri tarih dersleri içinde verilmeye başlandığı; daha sonra resim dersleri içinde yer aldığı bilinmektedir. 1949 yılında Dördüncü Milli Eğitim Şurası’nda (MEB 2, 1991) lise haftalık ders çizelgesinde ilk kez ‘Sanat Tarihi’ dersinin adı geçmektedir. Ancak bu dersin konularının resim dersi içinde ve resim öğretmeni tarafından verildiği görülmektedir. 1952 tarihinde ise, sanat tarihi dersleri, ilk kez lise müfredat programlarına alınmış ve kimi zaman zorunlu kimi zaman seçmeli ders olarak 2005 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra, Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri hariç bütün ortaöğretim kurumlarında seçmeli ders haline gelmiştir.

Bu süreç içinde, sanat tarihi müfredat programı, 1952, 1957 ve 1991 tarihlerinde olmak üzere üç kere oluşturulmuştur. Ancak 1952 tarihinden önce hazırlanan 1949 tarihli resim programının içinde sanat tarihi müfredatına kısaca yer verilmiştir. 1952 ve 1957 tarihli programlar, konu başlıklarının yer aldığı kapsamlı olmayan programlardır. 1991 tarihli, günümüzde de kullanılan, sanat tarihi müfredat programı ise, konu başlıklarını yanı sıra, işleniş yöntemi, süre, derste sorulacak sorular gibi ayrıntılarında yer aldığı kapsamlı bir programdır.

Sanat tarihi eğitiminin, Cumhuriyetten günümüze kadar geçirdiği süreç göz önünde bulundurulduğunda, özellikle ortaöğretim kurumlarında giderek önemini yitirdiği görülmektedir. Ayrıca son yıllarda liselerde bu dersler alan dışından diğer öğretmenler tarafından da verilmekte ve dersin amacının gerçekleşmesini engellemektedir.

Sanat tarihi dersleri bu gün, bu konuya meraklı olan ve bu alanda bilgi edinmeyi isteyen öğrenciler tarafından seçilmeyi beklemektedir. Ancak, sanat tarihi hakkında bilgisi olmayan ve yanlış eğitim sisteminden dolayı bu alandan uzaklaştırılan bireylerden oluşan bir toplum karşımıza çıkmaktadır. Kısaca sanat tarihi günümüzde mecbur kalınmadıkça seçilmeyen bir ders durumuna gelmiştir ve genel eğitim içinde var olma sorunu yaşamaktadır.

Türkiye gibi tarihi ve kültürel mirası zengin olan bir ülkede, toplumdaki bu bilinçsizliği gidermek ve insan olarak yaşamın gereklerinden olan sanat ve sanat tarihinin önemini kavratmak için eğitim politikalarında değişiklikler yapılmalıdır. Bunun yanı sıra maddi-manevi zenginliklerini gelecek kuşaklara aktaracak ve koruyacak bilinçte bir nesil yetiştirecek olan sanat tarihi öğretmenlerinin eğitimine ayrı bir önem verilmelidir.

Eğitim, insanın insan olarak yaşayabilmesi ve varlığını sürdürmesi için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Sanat ve sanat tarihi eğitimi de genel eğitim bir parçasıdır. İnsan hayatında önemli yere sahip olan manevi duygularımız ve bu maneviyatımızı besleyen kültürümüz, varlığımızın nedenidir. Toplumlar; tarihleri ve tarih boyunca ürettikleri kültürleri ile varlıklarını sürdürmektedir. Toplumsal değerlere, tarihe, sanata ve geçmişe sahip çıkmak ulusları başarıya götürür. Bunda da ‘Sanat Tarihi Eğitiminin’ önemi büyüktür.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, O. (1976). Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün Kuruluşunun Otuzuncu Yıldönümü. *Sanat Tarihi Yıllığı VI (1974-1975)*. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün 30. Kuruluş Yıldönümü Sayısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü yayınları, İstanbul, ss.1-2.
- (1995). Sanat tarihi Derslerinin İlk Okullardan Başlanılarak Okutulmasının Önemi ve Gereçekleri. *Sanatsal Mozaik*. İstanbul, ss.14-15.
- Ayvazoğlu, B. (1989). Türkiye’de Sanat Tarihi ve Estetikle İlgili İlk Çalışmalar. Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi), Türk Tarih Kurumu Basımevi (1991), Ankara, 5(15)977 - 992.
- Batur, A. ve Diğerleri. (2002). Türkiye’de Sanat Tarihi Eğitimi ve Sorunları. *Sanat Dünyamız*. İstanbul, s.84.
- Buyurgan, S. ve Buyurgan, U. (2001). *Sanat Eğitimi ve Öğretimi*. Dersal Yayıncılık, Ankara, s.46.
- Cezar, M. (1973). Mimarlık ve Resim Öğretimine Gidiş. *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970) Bildirileri.II.Cilt*. Türk Tarih Kurumu Baskısı, Ankara, ss.733-760.
- Cezar, M. (1998). 17. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Sanat Tarihi ile İlgili Noktalar. *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı (19-20 Mart 1998 Sempozyum Bildirileri)*. Sanat Tarihi Derneği Yayınları 4, İstanbul, ss. 41-54.
- Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim (Tarihsel Gelişim)*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, ss.206.
- Diez, E. (1947). Josef Strzygowski. *Felsefe Arkivi*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Dergisi, II(1):1-12.

- Eyice, S. (2003). Sanat Tarihi Eğitimi. *Sanat ve Plastik Sanatlar Eğitimi Dergisi* (<http://www.sanatvebilgi.com/>), Nisan, Sayı1.< http://mimoza.marmara.edu.tr/~ugur/sayil/stegitimi_sayil.htm>_(9 Eylül,2006).
- Gülensoy, T. (1995). *Türkiye’de Sanat Tarihçiliği ve Sanat Tarihi İle İlgili İki Kitap, Türk-İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri ve Rize*. Kayseri, ss.2-3.
- İnan, R. (1981). Cumhuriyet’in İlk On Yılında Eğitimimizin Durumu ve Belirgin Özellikleri. *Atatürk ve Eğitim (Türk Eğitim Derği V. Eğitim Toplantısı)*. Şafak Mat., ss.178.
- Kantarcıoğlu, S. (1998). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programlarında Kültür*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.30.
- Kazancıgil, A. (1993). Mehmet Vahid (1873-1931) İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi. *Sanat Çevresi*. Sayı 175, Kurşit Ofset, İstanbul, ss.10-15.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (1949). *Tebliğler Dergisi*. Cilt 12, Eylül, 1949, Sayı 557. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.113, 117.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (1970). *Lise Müfredat Programı*. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s.41.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (1989). *12. Milli Eğitim Şurası (18-22 Temmuz 1988)*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.537.
- MEB 1 (Milli Eğitim Bakanlığı). (1991). *Sanat Tarihi Dersi Öğretim Programı*. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, ss.3-4.
- MEB 2 (Milli Eğitim Bakanlığı). (1991). *4. Milli Eğitim Şurası (22-31 Ağustos 1949)*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss.435-510.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (1994). *Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (1983-1993)*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.92.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (1995). *Milli Eğitim Şuraları (1939-1993)*. Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı Şura Genel Sekreterliği. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s.100.
- Mülayım, S. (1983). *Sanat Tarihi Metodu*. Anadolu Sanat Yayınları, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları 1, Erenler Matbaası, Ankara, s.54.
- Mülayım, S. (1994). *Sanat Tarihi Metodu*. Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, ss.135-138, 142-146.
- Oğuzkan, T. (1986). *Türkiye’de Ortaöğretim ve Sorunları*. Ana Basım Sanayi A.Ş., İstanbul, s.247.
- Özdemir, N. (1997). *Anadolu Halk Kültüründe Resim, Heykel ve Müziğin Yeri, Önemi*. Nurol Matbaacılık, Ankara, s.115.
- Renda, G. (2001). Cumhuriyet Döneminde Sanat Tarihi Bilimi, *Atatürk’ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Türkiye’sinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu (8-10 Kasım 2000)*. Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, ss.107-115.
- TCM (Türkiye Cumhuriyeti Maarif). (1960). *Lise Müfredat Programı*. Maarif Basım, Ankara, s.48.
- TCMV (Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti). (1931). *Orta Mektep Müfredat Programı 1931-1932 Ders Senesi Tadilatı*. İstanbul Devlet Matbaası, ss.12.
- TCMV(Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği). (1991). *2. Maarif Şurası (15-21 Şubat 1943)*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.236.
- Tok, G. (1997). Sanat Tarihinden Tarihe, Bizans’tan Osmanlı’ya, Bilimden Kültüre Semavi Eyice. *Bilim ve Teknik*. Mat Basım Yay.AŞ, Sayı 353, Ankara, ss.82-89.
- Yüksel, S. (2003). Türkiye’de Program Geliştirme Çalışmaları ve Sorunları. *Milli Eğitim Dergisi*. Sayı 159.<www.meb.gov.tr> (Eylül, 2006).

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):91-102 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Serbest Bölgelerin Ekonomik Etkileri: Gaziantep Serbest Bölgesi'nin Etkilerine İlişkin Bir Saha Araştırması

İbrahim Arslan^{1*} and Sevda Yapraklı²

¹Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslar Arası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep Türkiye
²Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak. İktisat Bölümü, Erzurum Türkiye

Özet. Uluslararası ticaretin her geçen gün biraz daha küresel bir nitelik kazandığı günümüzde serbest bölgeler, kuruldukları ülke ve bölgenin ekonomik yapısı üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bu kapsamda serbest bölgeler, ekonomik yapıyı temel olarak yatırım ve dış ticareti artırma, verimlilik artışı sağlama, istihdam olanakları yaratma, ihracatı ve rekabet gücünü artırma etkileri ortaya çıkararak etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı, Gaziantep Serbest Bölgesi'nin ekonomik etkilerini değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda Gaziantep'teki serbest bölgede çalışanlardan, anket yoluyla serbest bölgenin ekonomik etkilerine yönelik görüşleri hakkında veriler toplanmış ve toplanan veriler SPSS paket programı kullanılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ticaret rejimi, serbest bölge, Gaziantep Serbest Bölgesi

Economic Effects of Free Zones: A Research for Determination of the Effects of Free Zone in Gaziantep

Abstract. As the international trade gains a global nature, free trade zones lead to significant impacts on the economies where they are founded and on the economic structure of region. Within this scope, free trade zones contribute to the economic structure by basically increasing the investment, foreign trade productivity creating employment opportunities, and increasing the exportation and the competitive capacity. The main of this study is to evaluate the impacts of Gaziantep Free Trade Zone in accordance with this aim, data concerning the opinions of people who work in Gaziantep Free Trade Zone about the economic impacts of free trade zone were collected using a questionnaire method and the data collected were analyzed using SPSS.

Key words: Trade regime, Free zone, Gaziantep Free Zone,

I. GİRİŞ

Serbest bölgelerin (SB) makroekonomik etkileri uluslararası iktisat ve kalkınma literatürünün önemli tartışma konularından biridir. Ticari küreselleşme sürecinde SB'lerin ekonomik etkileri, sadece akademisyenlerin temel ilgi alanlarından birini oluşturmakla kalmamış, ticaret ve kalkınma politikalarını oluşturanların da başlıca dayanaklarından biri olmuştur.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan dünya ticaretini serbestleştirme eğilimleri günümüzde de hızlı bir şekilde sürmektedir. Evrensel boyutlarda dünya ticaretini serbestleştirme çabaları adeta dünyayı tek bir pazar haline getirme amacına yöneliktir. Küreselleşme özellikle 1980 sonları ve 1990 başından itibaren dünyada yaygın olarak kullanılmaya başlanan bir kavramdır. Ekonomik anlamda küreselleşmenin boyutlarından biri olan ticari küreselleşme, Dünya Ticaret Örgütü'nün oluşumuyla sonuçlanan GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) çerçevesinde, uluslararası mal ve hizmet ticareti üzerindeki gümrük tarifeleri ve kotaların tedrici bir şekilde kaldırılarak uluslararası ticaretin evrensel boyutta serbestleştirilmesi çalışmaları ile başlatılmıştır (Seyidoğlu, 1999:189).

Dünya ticaretinde küreselleştirme çabalarının yanı sıra bazı özel durumlarda, birtakım malların ülke sınırlarından içeri girişine olağan gümrük rejimlerinin uygulanmadığı bazı istisnalar oluşmuştur. Özel gümrük rejimleri olarak adlandırılan bu istisnaların başlıcaları; antrepo rejimi, geçici kabul rejimi, transit ticaret rejimi, sınır ve kıyı ticareti rejimi ve SB rejimidir (Sönmez, 1995: 22-23). Çalışmada bu beş özel gümrük rejiminden biri olan SB rejimi dikkate alınmıştır.

SB'ler, ülkenin siyasi sınırları içerisinde olmakla beraber, dış ticaret, vergi ve gümrük mevzuatının uygulanması bakımından gümrük hattı dışında sayıldığından, ülkede geçerli ticari, mali ve iktisadi alanlara ilişkin yasal düzenlemelerin uygulanmadığı, yapılan sınai ve ticari faaliyetler için daha geniş muafiyet ve teşviklerin tanındığı, ülkenin diğer kısımlarından fiziki olarak ayrılan ve ticaret, imalat ve hizmet faaliyetlerinin yapıldığı yerler olarak tanımlanabilir (Gasbaş, 2007:1).

Özellikle Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) açısından SB'ler; yeni yatırımlar, teknoloji transferi, yeni istihdam alanları, ihracat artışı gibi makroekonomik etkiler yaratmak suretiyle giderek daha da önemli hale gelmektedir.

Serbest bölgeler ülkelerin ekonomik yapıları üzerinde oynadığı önemli rolden hareketle yapılan bu çalışmanın temel amacı; Gaziantep Serbest bölgesinin kentin ekonomik yapısı üzerindeki etkilerini istatistiki yöntemlerle değerlendirmek ve SB'lerin makroekonomik etkilerine yönelik görüşleri ortaya koymaktır.

Bu amaç doğrultusunda, çalışmada öncelikle SB'ler ve SB'lerin makroekonomik etkilerine ilişkin genel bilgiler verilmekte ve Türkiye'deki serbest bölgeler ile Gaziantep Serbest Bölgesi tanıtılmaktadır. Daha sonra araştırmanın amacı ve önemi, varsayımlar, hipotezler ve yöntem açıklanmakta ve araştırma sonucunda ulaşılan bulgular verilmektedir. Son olarak, elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

A) Serbest Bölgeler ve Serbest Bölgelerin Makroekonomik Etkileri

1) Serbest Bölgeler

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında 1 Ocak 1996 tarihinde oluşturulan Gümrük Birliği çerçevesinde yeniden düzenlenen gümrük mevzuatında, SB'ler; Türkiye gümrük bölgesinin parçaları olmakla beraber, gümrük vergileri ile ticaret politikası önlemlerinin ve kambiyo mevzuatının uygulanması bakımından Türkiye gümrük bölgesi dışında olduğu kabul edilen; serbest dolaşımda olmayan malların herhangi bir gümrük rejimine tabi tutulmamak ve serbest dolaşıma girmemek kaydıyla konulduğu, serbest dolaşımdaki malların ise ihracat rejimi hükümlerine tabi tutularak konulduğu yerler olarak tanımlanmıştır. Bu alanlarda, gümrük ayrıcalıklarının yanı sıra, yatırımcılara genellikle çeşitli vergi muafiyetleri tanınmakta, dünya standartlarında iletişim ve haberleşme gibi altyapı olanakları sunulmakta ve ihracata yönelik üretime çeşitli biçimlerde sübvansiyonlar sağlanmaktadır (GASBAŞ, 2004:1).

Ulusal sınırları aşarak ülkeye giren mallar kural olarak ülkenin normal gümrük rejimine tabidir ve bu mallardan tarife cetvellerinde öngörülen oranlarda vergi alınır. Bu düzenlemenin mali bir

istisnası olan SB'ler, kuruldukları ülkenin gümrük mevzuatının geçerli olmadığı yabancı bir ülke gibi kabul edilirler. Çeşitli ara malları ve nihai mallar bu bölgelere, sonradan ev sahibi ülke ile veya diğer ülkelerle ticareti yapılmak üzere gümrüksüz olarak ithal edilirler. SB'lerde genel olarak, her türlü depolama, sergileme, imalat, montaj, demontaj, test, paketleme ve paket açma işlemleri yapılabilir (Kibritçioğlu,1997:75). Ülkeler ekonomik yapılarına uygun olarak bir takım beklentilerini gerçekleştirmek için kendi serbest bölgelerini kurmuşlardır. Beklentileri farklı olduğundan serbest bölgelerin hepsi homojen yapıda değildir. Gelişmekte olan ülkelerdeki SB'lerde genellikle ihracata yönelik üretim yapıldığından serbest üretim bölgeleri veya ihracatı geliştirme bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca SB'ler, buldukları yer itibarıyla da serbest ticaret bölgesi, özel ekonomik bölgeler, ihracatı geliştirme bölgesi ve Maqiladorlar (ikiz fabrikalar) gibi farklı isimler de almaktadır (Erdoğan,1985:21).

Serbest bölgelerin dünya tarihindeki ilk örnekleri bundan yaklaşık 2000 yıl kadar önce Kuzeydoğu Akdeniz'de kurulmuş olmakla birlikte, bugünkü SB'lerin yapı ve işlevlerine benzer nitelikteki ilk Serbest bölgeler 300 yıl kadar önce kurulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte SB, 1959 yılında İrlanda'daki Shanonn (1959) ve Porto Riko (1962) Serbest Bölgelerinin kurulmasına kadar genellikle uluslararası mal ticaretinin serbestçe yapıldığı bölgeler olarak bilinmekte ve Serbest Ticaret Bölgesi olarak tanımlanmaktaydı. Ancak, bu tarihten itibaren bu tür bölgelerin ihracata yönelik çeşitli üretim süreçlerini içermeye başlaması ve özellikle 1970'li yıllarda Uzak Doğuda başarılı örnekler vermesinin ardından iktisatçıların dikkatini çekmiştir (Erdoğan, 1985:9-12; Ege, 1999:1). Bir çok açıdan tartışmalı olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkeler bu bölgelere ihracata yönelik kalkınma çabalarında tamamlayıcı bir rol vermeye başlamıştır. SB'lerin göreceli de olsa bu politikaların gerçekleştirilmesine katkı sağlamaları, dünyanın birçok yerindeki gelişmekte olan ülkeleri bu tür bölgeleri oluşturmaya özendirmiştir.

2) Serbest Bölgelerin Makroekonomik Etkileri

Serbest bölgelerin dünya tarihinde oldukça uzun bir geçmişi olmasına rağmen, gerçekte 1970'li yıllardan itibaren dünya ticaretinde önemli bir rol oynamaya ve iktisat literatüründe yer almaya başlamıştır.

İktisat literatüründe serbest bölgelerin özellikle Gelişmekte olan ülkelerde, yabancı sermaye yatırımlarını ve dış ticareti artırmak, yerli üreticilerin dünya piyasalarındaki fiyattan girdi temin etmelerini sağlayarak uluslararası rekabet güçlerine katkıda bulunmak, ihracata dönük sanayilerin gelişmesini teşvik ederek ihracatı artırmak, döviz girişini artırmak, yeni iş imkanları yaratarak istihdam sorununun çözümüne yardımcı olmak, gelişmiş üretim ve yönetim tekniklerinin yurtdışından ülkeye getirilmesiyle ekonomik standartları yükseltmek gibi çeşitli amaçlarla oluşturulduğu kabul edilmektedir (Dabaour, 1999:18; Tatlı, 2007:1).

Serbest bölgelerin makroekonomik etkilerini aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür (Tüzmen, 2007:1):

- SB'deki üretim faaliyetlerinde kullanılmak üzere, iç pazardan ihraç edilen hammadde, yarı işlenmiş ve mamul mallarla ülke üretiminin artmasına katkıda bulunmak,
- Sağladıkları avantajlarla ülke ihracatını ve döviz girdisini arttırmak,
- İthal girdi kullanarak üretim yapan yerli firmalara gümrük vergisiz ve KDV'siz mal giriş imkanı sağlayarak, yurt dışındaki rakipleriyle aynı şartlarda üretim yapma olanağı yaratmak,
- Ülkede kullanılması düşünülen yeni ticari ve ekonomik politikaların denenebilmesini temin etmek,

- Yabancı sermayeli firmaların, risk faktörünün düşük, karlılığın yüksek olduğu SB'lere yatırım yapmalarını teşvik etmek ve böylece ülkeye yeni teknolojilerin girmesini hızlandırmak,
- SB'de yarattığı doğrudan istihdamın yanında, bölgedeki üretim ve ticari faaliyetlerle ülke içindeki diğer faaliyetlere etki ederek dolaylı istihdam yaratmak,
- Büyük parçalar halinde SB'ye getirilen malların gerektiğinde küçük parçalar halinde ülkeye ithal edilmesini sağlayarak üretim maliyetlerini düşürmektir.

Bu kapsamda, SB'lerin ekonomik etkileri ile ilgili olarak iktisat literatüründe yer alan ancak veri kısıtı nedeniyle az sayıda bulunan belli başlı çalışmalarda (Rodriquez, 1976:385-388, Pollack, 1981:37-45, Sklair, 1986:753-759, Young ve Miyagiwa, 1987:397-405, Peng ve Vellenga, 1993:301-318, Manezhev, 1995:76-87, Bolin, 1996-1997; Wei, 1999:12, Marangoz ve İçerli, 2000; Haywood, 2004:45-52 ve UNESCAP-KMI, 2005), SB'lerin yabancı sermaye yatırımlarını ve dış ticareti artırma, rekabet gücü artışı sağlama, ihracatı artırma ve istihdam artışı sağlama gibi etkilere sahip olduğu yönünde bulgular elde edilmiştir. Bununla birlikte, (Hamada,1974:225-241, Hamilton ve Svensson,1982:45-64 ve Young,1987:369-384) tarafından yapılan çalışmalarda SB'lerin ülke refahını ve ulusal geliri olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde (Chaudhuri ve Adhikari 1993:157-162), tarafından yapılan çalışmada ise SB'lerin köyden kente göçü hızlandırarak işsizliğin artmasına neden olduğu ileri sürülmüştür.

Özetlenecek olursa, teorik ve uygulamalı çalışmaların büyük çoğunluğunda SB'lerin refah ve ulusal gelir üzerinde olumlu makroekonomik etkilerinin olduğu sonucuna varıldığını ve çalışma sonuçlarının büyük oranda birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, anılan çalışmalarda veri sıkıntısı nedeniyle farklı makroekonomik etkilerin incelenmesi farklı sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Bu sorunu ortadan kaldırmak için, SB'lere ilişkin istatistikî verilerin yeterli düzeyde derlenmesinin ve yayınlanmasının, SB'lerin makroekonomik etkilerini açıklamada daha etkin olabileceği ifade edilebilir. Bu çalışmada da veri sıkıntısı nedeniyle, SB'lerin makroekonomik etkilerine yönelik etkileri belirlemek için anket çalışması yapılmış, anketlerden elde edilen birincil verilerle istatistikî analizler gerçekleştirilmiştir.

B) Türkiye'deki Serbest Bölgeler ve Gaziantep Serbest Bölgesi

Türkiye'de 1927 yılında başlayan SB kurma girişimleri çeşitli iktisadi ve siyasi nedenlerden dolayı 1980'li yıllara kadar uygulama alanı bulamamıştır. 24 Ocak 1980 kararlarından sonra dünyadaki başarılı deneyimlerden hareketle, bu tür bölgelerin yabancı yatırımcıları çekeceği ve ihracata katkı sağlayabileceği düşünülmüştür. 1985 yılında yayınlanan 3218 Sayılı Serbest Bölgeler Kanunu ile, Türkiye'de ihracata bağlı üretim ve ihracatı arttırarak, yabancı sermaye ve teknoloji girişinin hızlandırılması, ekonomik verilerin düzenli olarak toplanarak iç gelir ve ticari imkanların arttırılması amaçlanmıştır (Ege, 1999:40). 1987 yılından bu yana Akdeniz kıyısında, Mersin, Antalya ve Adana-Yumurtalık Serbest Bölgeleri, Ege Bölgesi'nde Ege (İzmir), Denizli ve İzmir Menemen Deri Serbest Bölgeleri, Marmara Bölgesi'nde, İstanbul Atatürk Havalimanı, İstanbul Deri ve Endüstri, İstanbul Trakya, Avrupa, Kocaeli, Tübitak-Mam Teknoloji, Bursa Serbest Bölgeleri ve İstanbul Uluslararası Menkul Kıymetler Serbest Bölgesi, Karadeniz kıyısında, Trabzon, Rize ve Samsun Serbest Bölgeleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Mardin ve Gaziantep Serbest Bölgeleri, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum Doğu Anadolu Serbest Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi'nde, Kayseri Serbest Bölgesi faaliyete geçmiştir. 1990'lı yıllarda hızla artan SB sayısı günümüzde 20'nin üzerine çıkmıştır (DTM-SBGM, 2007:1).

Gaziantep serbest bölgesi, arazisi ve kuruluş işletilmesi tamamen özel sektöre ait olan modele göre kurulmuştur. Bu modele göre, bölge kurucu ve üreticileri devletten hiçbir yardım almaksızın

tamamen bölgeyi kullanıcılara hazır hale getirmekte ve isteyene kiralamakta; isteyene de arazi mülkiyetini satabilmektedir. Bu bağlamda, yer ve sınırları, 07.07.1998 tarih ve 98 / 11368 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile belirlenen Gaziantep Serbest Bölgesi'nin kurulması ve işletilmesi için Anonim Şirket olan GASBAŞ yetkili kılınmıştır. Gaziantep Serbest Bölgesi gerekli alt ve üst yapı çalışmaları tamamlanarak, GASBAŞ tarafından 05.07.1999 tarihinde işletmeye açılmıştır. Yaklaşık 1.400.000. m² alan üzerine kurulu bulunan Gaziantep Serbest Bölgesi'nde; ticari alanlar, yollar, sosyal tesisler, otoparklar ve yeşil alanların dışında, yaklaşık 875.000. m² lik bir alan sanayi alanı olarak ayrılmıştır. Gaziantep serbest bölgesinin kurucu ve işletici firması GASBAŞ, ithalat ve ihracat yapan firmalara, üretim faaliyetleri için, parselasyon yapılmış ve altyapısı hazırlanmış arazi, hazır fabrika binaları, modüler üretim binaları, açık ve kapalı depo alanları ile işyerleri kiralamaktadır. Bunların dışında genel hizmetler olarak; elektrik, su, telefon, yemek, yükleme ve boşaltma, işgücü ve ekipman temini, çöp toplama vs., bölge içinde bulunan sosyal tesislerden yararlanma olanağı ve sergi alanlarında yerli ve yabancı ziyaretçilere ürünleri tanıtıcı bilgi, haberleşme ve sekreterlik hizmetleri verilmektedir (GASBAŞ,2007:1).

II. GAZİANTEP SERBEST BÖLGESİ'NİN EKONOMİK ETKİLERİ

Bu çalışmada, Gaziantep Serbest Bölgesi'nin ekonomik etkileri istatistiki yöntemlerle değerlendirilmekte ve SB'nin makroekonomik etkilerine yönelik görüşler belirlenmeye çalışılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın önemi ve amacı, kapsamı, sınırları ve kısıtları ile araştırma yöntemine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Ayrıca verilerin analizi, elde edilen bulgular ve bu bulgulara dayalı olarak yapılan değerlendirmeler de bu bölüm içerisinde incelenmektedir.

A) Araştırmanın önemi ve amacı

Ekonomik anlamda sınırların ortadan kalkması ile oluşan küreselleşme ve küresel rekabet olgusu, işletmeler arasındaki rekabeti artmıştır. Ulaşım, haberleşme ve üretim teknolojileri gibi alanlarda ortaya çıkan yenilik ve gelişmeler işletmeleri, gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde rekabetçi üstünlükler elde etmeye zorlamıştır. Bu durum karşısında Gaziantep'in yabancı yatırımcılar bakımından güçlü yönlerine bakıldığında kentin Türkiye'ye yatırım yapan ve ihracat yapmak isteyen yabancı yatırımcılar için ihracat potansiyeli ile önemli bir yatırım sahası olduğu görülmektedir. Özellikle coğrafi konumu, Avrupa'ya ihracat yapmak isteyen yabancı yatırımcılar için önemli fırsatlar sunmaktadır.

Bir bölgeye kurulan serbest bölgenin o bölgeyi yeni yatırımlar, teknoloji transferi, yeni istihdam alanları, ihracat artışı vb. ekonomik yönden etkilemesi kaçınılmazdır. Çünkü o bölgeye yerli ve yabancı birçok kişi ve kuruluş gelmektedir. Bunlar beraberinde bir takım üretim teknolojilerini ve uygulamalarını da getirmektedirler.

B) Araştırmanın kapsamı, sınırları ve kısıtları

Araştırmanın kapsamını, Gaziantep SB'sinde çalışan kişiler oluşturmaktadır. Bu çalışmada anketi eksik ya da yanlış doldurulan kişilerin SB'ler konusunda net bir tutum ve düşünce geliştirmemiş oldukları varsayılarak araştırma kapsamına dahil edilmemişlerdir. Ayrıca katılımcıların, araştırmada kullanılan anket formunu doğru ve içten yanıtladıkları ve içinde buldukları ortamı değerlendirebildikleri varsayılmıştır. Araştırma, anket formunda yer alan sorularla (demografik özellikler, çalışma durumu, bilgi düzeyi ve SB'nin Gaziantep'in ekonomik yapısı üzerindeki etkileri), veri toplama tekniğinde (ankette) yer alan değişkenlerle ve Gaziantep SB'sinde çalışan kişilerle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte kapsam, il merkezinde yaşayan

kişilerle sınırlandırılmıştır. Araştırmanın en önemli kısıtını zaman ve maddi kaynak yetersizliği oluşturmaktadır. Bu kısıt nedeniyle araştırma yalnızca Gaziantep il merkezinde yaşayan SB çalışanları üzerinde yapılmak durumunda kalmıştır.

1) Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın yöntemi, örnekleme süreci, veri toplama yöntem ve aracı ile araştırmanın nasıl bir yol izlenerek gerçekleştirileceğini açıklayan kavramsal çerçeve, verilerin toplanması ve değerlendirilmesi ile ilgili bilgilerden oluşmaktadır.

2) Örnekleme Süreci

Araştırmanın ana kütesini Dış Ticaret Müsteşarlığı Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğünün 30.04.2007 tarihli Serbest Bölge İstatistiklerinde belirtilen toplam 155 kişi oluşturmaktadır. Örnek büyüklüğü, 155 kişi arasından basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilen 87 kişiden oluşmaktadır.

Örnek büyüklüğünün belirlenmesinde aşağıdaki formül kullanılmıştır (Bağ, 2001:45).

$$\text{Örnek Büyüklüğü} = \frac{N.t^2.p.q}{d^2(N-1) + t^2.p.q}$$

$d = 0.05$ önem düzeyinde “ t ” 1,96 (tablo değeri) olarak kabul edilmiş olup p ve q değerleri “0,5” değerini almışlardır. “ N ” ana kütle büyüklüğü olan “155” rakamını ifade etmektedir. Yukarıdaki formül yardımı ile örneklem hacmi için 87 kişiden oluşan bir örnek büyüklüğü saptanmıştır.

3) Veri Toplama Yöntem ve Aracı

Araştırma 87 kişilik bir örnek grubu üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma öncesinde 87 kişinin çalıştığı firmalarının yetkilileriyle görüşülerek şubelerinde araştırma yapma izni istenmiştir. Bu talebe tüm firmalar olumlu yanıt vermiştir. Verilerin toplanmasında yapısal mülakat tekniği kullanılmış ve müşterilerle yüz yüze görüşmek suretiyle bilgiler toplanmıştır. Araştırmanın yürütülmesinde 8 anketörden yararlanılmıştır. Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri içerisinde seçilen anketörler önce deneklere yöneltilecek sorular, incelenen konu, ele alınan değişkenler ve görüşme yöntemi hakkında bilgilendirilip eğitilmiş, sonra ilgili sahalara yönlendirilmişlerdir.

Veri toplama yöntemi ve araştırma için gerekli veriler, geniş bir literatür taraması yapılarak ve bu alandaki uzman görüşleri de dikkate alınarak belirlenmiş ve buna göre anket formu hazırlanmıştır. Araştırmada kullanılmak üzere çok seçenekli toplam 18 kapalı uçlu sorudan oluşan bir anket formu düzenlenmiştir. Anket formu iki ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm, katılımcıların demografik özellikleri (eğitim düzeyi, ünvan, yaş, medeni durum ve cinsiyet) ile ilgili 4 sorudan oluşmaktadır. Demografik özelliklere ilişkin soruların yanıtlanmasında cevaplayıcılara muhtelif seçenekler sunulmuştur. İkinci bölüm ise, 14 sorudan oluşmakta ve SB’de çalışanların çalışma durumları (SB’de çalışılan bölüm, çalışma süresi ve iş türü) ve SB hakkındaki bilgi düzeyleri ile SB’nin makroekonomik etkilerine (ekonomik yönde değişim, Gaziantep ilinin gelişimi, ekonomik faaliyetlerde artış, teknoloji transferi, doğrudan yabancı yatırım, dış ticaret, rekabet gücü, istihdam, ekonomik gelişme ve komşu illerle ekonomik ilişki) ilişkin düşünceleri ve bilgileri tespit etmeye yönelik sorularla kapsamaktadır. Araştırmanın ikinci bölümünde yer alan ve makroekonomik etkilere yönelik sorularla ilgili cevapların alınmasında Likert tipi 5 aralıklı ölçek kullanılmıştır. Kullanılan Likert tipi ölçekte yer alan beş ifade şu şekildedir: 1. Kesinlikle katılmıyorum, 2. Katılmıyorum, 3. Kararsızım, 4. Katılıyorum, 5. Kesinlikle katılıyorum.

Anket formuna son hali verilmeden 15 kişilik bir örnek grubu üzerinde ön teste tabi tutulmuş, cevaplayıcılardan gelen öneriler doğrultusunda form yeniden düzenlenerek nihai haline getirilmiştir. 87 kişi üzerinde uygulanan araştırmada, cevaplama hataları olan (eksik ya da yanlış doldurulan) formlar (toplam 3 tane) ayıklanmış ve toplam 84 anket formu analize tabi tutulmuştur. Diğer taraftan araştırma güvenilirlik testi yapılmış ve Cronbach's Alpha katsayısı 0,88 olarak bulunmuştur. Bu oran, araştırmanın güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

4) Verilerin Analizi

Araştırmada toplanan verilere, anket formunda yer alan sorunun niteliğine göre 1, 2, 3, 4, 5 şeklinde puan verilerek bilgisayara işlenmiştir. Veri kütüğüne aktarılan bilgiler, elde edilmek istenen amaçlara uygun olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bilgisayar aracılığı ile araştırmanın bağımlı değişkenlerine göre; kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım, katılıyorum, kesinlikle katılıyorum, derecelerindeki frekanslar ve bu frekanslara ait yüzdelere hesaplanmıştır. Verilerin niteliği esas alınarak yüzde dağılımı, puan değeri ve frekans gibi bir takım istatistiksel analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırmada toplanan verilerin analiz edilmesinde, SPSS 13.0 paket istatistik programı kullanılmıştır.

C) Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Bu başlık altında, elde edilen verilerle yapılan istatistiksel analizler, yukarıda verilen sınıflandırma doğrultusunda tablolar halinde sunulmuştur. İstatistiksel analizlerde ve bu analizlerle ilgili tablolarda kullanılan işaretler ve anlamlar; "F", Frekans (Katılım sayısı), "X", Puanlar (Katılımın Likert ölçeğine göre puan değeri) ve "%", Yüzdeler şeklindedir. Analizlerden elde edilen bulgular araştırma esnasında yapılan kişisel gözlemlere dayanarak yorumlanmış ve alt başlıklar halinde aşağıda sıralanmıştır.

1) SB'de Çalışanların Demografik Özellikleri

SB'de çalışanların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla eğitim durumları, ünvanları, yaşları, medeni durumları ve cinsiyetleri araştırılmış ve elde edilen bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Demografik özellikler

Demografik Özellikler		F	%
Eğitim Düzeyi	İlkokul	3	0,034
	Ortaokul	11	0,126
	Lise	22	0,252
	Üniversite	43	0,494
	Lisans Üstü	8	0,091
Ünvan	Ustabaşı	53	0,609
	Orta Yönetici	21	0,242
	Üst Yönetici	13	0,149
Yaş	18 - 24	4	0,045
	25 - 31	32	0,367
	32 - 38	27	0,310
	39 - 45	21	0,241
	46 ve üzeri	17	0,195
Medeni Durum	Evli	69	0,793
	Bekar	18	0,206
Cinsiyet	Erkek	74	0,850
	Kadın	13	0,149

Tablo1 incelendiğinde SB’de çalışanların eğitim düzeyi açısından büyük bölümünün üniversite mezunu (% 49.4) olduğu ve bunu % 25.2 ile lise mezunlarının izlediği, ünvanları itibariyle önemli kısmının (% 60.9) mesela ustabaşı olduğu ve bunu % 24.2’le orta yöneticilerin izlediği görülmektedir. Cevaplayıcıların yaşlarına bakıldığında büyük bölümünün (% 36.7) 25-31 yaş grubunda olduğu ve bunu % 31 ile 32-38 yaş grubunun izlediği görülmektedir. Bu sonuçlardan SB’de çalışanların önemli kısmının (% 36.7) belli bir olgunluğa ermiş 25-31 yaş grubunda yer aldığı söylenebilir. Cevaplayıcıların medeni durumları açısından büyük bölümünün evli (% 79.3) olduğu, cinsiyetleri itibariyle önemli kısmının (% 85.0) erkek olduğu görülmektedir.

2) Çalışılan Bölüm, Çalışma Süresi ve İş Türü

SB’de çalışanların çalıştıkları bölümler, çalışma süreleri ve iş türleri araştırılmış ve elde edilen bilgiler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2’ye göre, SB’de çalışanların çalışılan bölüm açısından büyük bölümünün Büroda (% 31.0) çalıştığı ve bunu % 60.9’le atölye izlediği, çalışma süreleri itibariyle önemli kısmının (% 51.7) 8-11 çalışma süresine sahip olduğu ve bunu % 26.4’le 4-7 çalışma süresinin izlediği görülmektedir. Bu bulgu, çalışanların çalışma alanlarında yeterli tecrübeye sahip olduklarının ve nitelikli eleman vasfına haiz olduklarının göstergesidir. Cevaplayıcıların iş türlerine bakıldığında büyük bölümünün (% 48.2) teknik olduğu ve bunu % 39.0 ile idari iş türünün izlediği görülmektedir. Bu sonuçlardan SB’de çalışanların önemli kısmının teknik eleman grubunda yer aldığı söylenebilir.

Tablo 2. Çalışılan bölüm, çalışma süresi ve iş türü

Çalışma Durumları		F	%
Çalışılan Bölüm	Büro	27	0,310
	Atölye	53	0,609
	Vasıfsız	7	0,080
Çalışma Süresi	0 - 3	19	0,218
	4 - 7	23	0,264
	8 - 11	45	0,517
İş Türü	Teknik	42	0,482
	İdari	34	0,390
	Diğer	11	0,126

3) SB Konusunda Bilgi Düzeyi

SB’de çalışanların SB’nin işleyişi, faaliyetleri ve amaçları konusunda yeterli bilgiye sahip olup olmadıkları ile ilgili düşünceleri hakkında elde edilen bilgiler Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3’e göre, ankete katılan 87 kişinin 735’i SB fikir belirtecek düzeyde bilgiye sahip olduğunu belirtirken, %080’si yeterli bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmişlerdir. Bu bulgu, SB çalışanlarının SB’nin faaliyetleri ve amaçları konusunda bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Özellikle büyük teknolojik yatırımlarının yapıldığı ve bunların geri dönüşümlerinin de kısa sürede gerçekleşmesi gerektiği düşünülürse, SB çalışanlarının SB’nin bağlı olduğu kuruluşların kararlarına katılmalarının, bilgi birikimlerini Gaziantep halkına ve diğer illere aktarmalarının, SB’nin işleyiş şekli, amacı ve faaliyetleri hakkında güçlü bir tanıtım aracı olarak kullanılabileceği ifade edilebilir. Çünkü, siz ne kadar kaliteli mal ve hizmet üretirseniz üretin, eğer etkin bir tanıtım ile hedef kitlenize tam olarak tanıtıyorsanız sizin mal ve hizmetlerinizi satma olanağınız yoktur.

Tablo 3. SB konusunda bilgi düzeyi

Bilgi Durumu	F	%
Yeterli Bilgiye Sahibim	64	0,735
Yeterli Bilgiye Sahip Değilim	7	0,080
Kısmen Bilgi Sahibiyim	16	0,185
Toplam	87	1,000

4) SB'nin Ekonomik Etkileri

SB'de çalışanların SB'nin Gaziantep'in ekonomik etkilerine ve mevcut duruma ilişkin düşünceleri Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4'te SB'nin Gaziantep'in ekonomik yapısı üzerindeki makroekonomik etkilerine ilişkin ortalamalar ve standart sapmalar görülmektedir. Tablo 4'te görüleceği üzere makroekonomik etki boyutunun alt kriterleri açısından, ankete cevap verenler arasında ekonomik yönde olumlu değişim en önemli etki olarak görülmektedir (Ort; 78). Bunu (ort; 70) ile Ekonomik faaliyetlerde artış ve canlılık sağladığı etkisi izlemektedir. Üçüncü önemli etki ise (Ort; 61) Gaziantep ilinin gelişmesine olumlu katkısı olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4. SB'nin makroekonomik etkileri

Makroekonomik Etkiler	F	Ort*4,5	%
Gaziantep'te ekonomik yönde olumlu bir değişim meydana getirmiştir.	87	78	0,896
Gaziantep ilinin gelişmesine olumlu katkısı vardır.	87	61	0,701
Ekonomik faaliyetlerde artış ve canlılık sağlamıştır.	87	70	0,804
Teknoloji transferini ve kullanımına artırmıştır.	87	45	0,517
Doğrudan yabancı yatırımların oluşmasını ve artmasını sağlamıştır.	87	38	0,436
Dış ticaret artışı sağlamıştır.	87	78	0,896
Yerel firmaların rekabet gücünü yükseltmiştir.	87	51	0,586
İstihdam sorununun çözümüne katkıda bulunmuştur.	87	37	0,425
Ekonomik büyüme ve kalkınmaya olumlu katkıda bulunmuştur.	87	48	0,551
Komşu illerle ekonomik ilişki açısından olumlu etki yaratmıştır.	87	56	0,643

*1. Kesinlikle Katılmıyorum, 2.kısmen katılmıyorum, 3. kararsızım, 4-kısmen katılıyorum, 5. Tamamen Katılıyorum şeklindedir.

SONUÇ

SB'ler genel olarak 1970'li yıllardan itibaren dünya ticaretinde önemli bir rol oynamaya ve iktisat literatüründe yer almaya başlamıştır. Günümüz küreselleşme sürecinde SB uygulamaları her geçen gün giderek artmakta ve özellikle Gelişmekte Olan Ülkeler açısından bir takım makroekonomik etkiler yaratmak suretiyle giderek daha da önemli hale gelmektedir. SB'nin ekonomik etkilerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırma Gaziantep İl Merkezi'nde yaşayan SB çalışanlarına uygulanmış ve 87 cevaplayıcıdan toplanan bilgilerin analiz edilmesiyle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- SB çalışanları demografik özellikleri itibarıyla incelendiğinde önemli bir bölümünün (% 49.4) üniversite mezunu olduğu ve bunu lise mezunlarının (% 25.2) izlediği; cevaplayıcıların önemli kısmının (% 60.9) mesela ustabaşı olduğu ve bunu % 24.2'le orta yöneticilerin izlediği; çalışanların büyük bölümünün (% 36.7) 25-31 yaş aralığında yer

aldığı; medeni durum açısından % 79.3 ile evlilerin, cinsiyet açısından ise % 85.0 ile mesela erkeklerin ilk sırada geldiği belirlenmiştir.

- İncelenen sahada çalışanların, çalışılan bölüm açısından büyük bölümünün atölyede (% 60.9) çalıştığı; çalışma süreleri itibariyle önemli kısmının (% 51.7) 8-11 çalışma süresine sahip olduğu ve cevaplayıcıların iş türleri açısından büyük bölümünün (% 49.2) teknik olduğu tespit edilmiştir.
- SB'de çalışanların büyük bölümünün SB'nin işleyişi, faaliyetleri ve amaçları konusunda yeterli düzeyde bilgiye sahip oldukları belirlenmiştir.
- SB'nin Gaziantep'in ekonomik yapısı üzerindeki makroekonomik etkileri açısından en önemli etkileri; ekonomik yönde olumlu değişim %89.6 ve Gaziantep ilinin gelişmesine olumlu katkısı % 70.1 olarak sıralandığı tespit edilmiştir.
- SB'de çalışanların (% 73.5)'nin SB konusunda fikir belirtecek düzeyde bilgiye sahip olduğu, %265'nin ise yeterli bilgiye sahip olmadıkları belirlenmiştir.

Araştırmada elde edilen ve yukarıda maddeler halinde sıralanan sonuçlar ışığında şu önerilerde bulunulabilir:

- Çalışanların bir bütün olarak eğitim düzeylerinin artırılmasına yönelik olarak, hizmet içi eğitim programlarının hazırlanmasının, diğer SB'lerle eğitim amaçlı rotasyon çalışmalarının yapılmasının ve SB'deki firmaların eğitim ve AR-GE çalışmaları için ek bütçe oluşturmalarının gerekli olduğu belirtilebilir.
- Halen SB çalışanlarının büyük bölümünü orta yaş kabul edilebilecek bir çalışan grubu oluşturmaktadır. Dolayısıyla SB'de faaliyet gösteren firmalar, iyi eğitilmiş, nitelikli ve daha genç yaş gruplarını da kapsayan personel çeşitlendirmesine yönelmelidirler.
- Diğer yandan özellikle bayan çalışan sayısını artırma noktasında, bayanlara özel çalışma koşulları oluşturulmalı, farklı hizmet çeşitleri sunulmalı ve çalışma teşvikleri verilmelidir.
- Çalışılan bölüm itibariyle mevcut olan vasıfsız elemanlara yönelik olarak, mesleki eğitim programları hazırlanmalı ve bu programların niteliğini yükseltmeye yönelik tedbirler alınarak çalışanların öğrenme düzeyleri en üst seviyeye çıkarılmalıdır.
- SB'de çalışanların bilgi düzeylerinin yükseltilmesi için, çalışanlar arasında bilgi paylaşımının artırılmasına yönelik ortamlar oluşturulmalı, çalışanların yerel proje ve faaliyetlere birlikte katılımları sağlanmalı ve SB yöneticilerinin, kamu ve özel kurum, kuruluş, sivil toplum örgütleri ve gönüllü kuruluşların katıldığı bilgilendirme toplantıları yapılmalıdır.
- Araştırmada elde edilen temel sonuç, SB çalışanlarının SB'nin Gaziantep'in ekonomik yapısı üzerindeki etkilerini mesela 87 kişiden 8'i yeterli bulmamıştır. Bu nedenle SB yöneticileri ve politika yapıcıların SB'nin olumlu ekonomik etkilerini artırıcı önlemler alması gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle ülke genelinde dengeli ve yabancı sermayenin de yer alacağı bir sanayi mozaiği oluşturmak için SB'ye yönelik yasa uygulamaların kesintisiz bir şekilde sürdürülmesinin ve SB'deki sanayicilerin hem ülke içinde hem de uluslararası platformda haksız rekabet ortamlarından korunmasının gereklilik arz ettiği ifade edilebilir. Ayrıca, SB'de bulunan mevcut yabancı sermaye yatırımlarının daha cazip başka bölge ve/veya ülkelere kaymasını önlemek için, SB'ye verilen devlet teşviklerinin artırılması ve SB'nin cazibesinin yükseltilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Bağ, T. (2001). *İstatistik*, Seçkin Kitabevi, Ankara. s.12
- Bolin, R.L. (1996). Free Zones and Export Processing Zones in Central Europe/CIS to Speed Trade With Western Europe, <http://www.wepza.org/publications.html>, (11.05.2007).
- Bolin, R.L. (1997). Export Processing Zones Move to High Technology (How Can Government Assist?), <http://www.wepza.org/publications.html>, (11.05.2007).
- Chaudhuri, T.D. and S. Adhikari (1993). Free Trade Zones with Harris-Todaro Unemployment: A Note on Young-Miyagiwa, *Journal of Development Economics*, 41: 157-162.
- Dabour, N., Md.(1999). Free Trade Zones in the Aftermath of the Uruguay Round: Experience of Selected OIC Member Countries, *Journal of Economic Cooperation*, 20 (4): 1-33.
- DTM-SBGM (2007). Serbest Bölgeler Hakkında Genel Bilgi: Türkiye Serbest Bölgeleri, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/SB/ABliskilerDb/atinterigenelbil.doc>, (16.05.2007).
- Ege, Y. (1999). Serbest Bölgeler Yatırımların ve İhracatın Arttırılmasında Büyük Önem Taşıyor, *Dünya Gazetesinin Türkiye'de Serbest Bölgeler Eki*, 2 Haziran.s.1
- Erdoğan, E. (1985). *Serbest Bölgeler ve Türkiye'de Bir Model Denemesi*, A.Ü. Yayınları No:110, Eskişehir, s.21
- GASBAŞ (2004). Sık Sorulan Sorular: Serbest Bölge Nedir? <http://www.gasbas.com.tr/serbestbolge.pdf>, (15.05.2007).
- GASBAŞ(2007).Gaziantep Serbest Bölgesi Kurucu ve İşleticisi A.Ş.: Hakkımızda, <http://www.gasbas.com.tr/hakkimizda.asp>, (15.05.2007).
- Hamada, K. (1974). An Economic Analysis of the Duty-Free Zone, *Journal of International Economics*, 4: 225-241.
- Hamilton, C. and L.O. Svensson (1982), On the Welfare Effects of a 'Duty-Free' Zone, *Journal of International Economics*, 13:45-64.
- Haywood, R.C. (2004). Developing Trade Capacity Through Free Zones, *Journal of The Flagstaff Institute*, 28 (1): 43-52.
- Haywood, R.C. and Bolin, R.L. (2001). The Dynamic Transformation of Economic Zones in Development, WEPZA, <http://www.wepza.org/publications.html>, (11.05.2007).
- Kibritçioğlu, A. (1997). Serbest Bölgelerin Olası Makroekonomik Etkileri ve Düşündürdükleri, *Liberal Düşünce Dergisi*, 2(6): 75-88.
- Manezhev, S.A. (1995).Free Economic Zones and the Economic Transition in the Chinese People's Republic and Russia, *Russian and East European Finance and Trade*, 31(2): 76-87.
- Marangoz, M. ve İçerli, M.Y. (2000). Ege Serbest Bölgesi'nin İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Etkileri Konusunda Bu Bölgede Çalışanların Düşüncelerinin Öğrenilmesine Yönelik Bir Araştırma, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2): 181-191.
- Peng, L.D. and Vellenga, D. (1993). The Government's Roles in Promoting Logistics Services in China, *Lojistics and Transportation Review*, 29(4): 301-318.
- Pollack, E.E. (1981). Free Ports, Free Trade Zones, Export Processing Zones and Economic Development, içinde B.S. Hoyle and D.A. Pinder, (eds.), *Cityport Industrialization and Regional Development*, London, Pergamon, 37-45.
- Rodriquez, C.A. (1976). A Note on the Economics of the Duty-Free Zone, *Journal of International Economics*, 6:385-388.
- Seyidoğlu, H. (1999). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*, Geliştirilmiş 13. Baskı, İstanbul. s.189
- Sklair, L. (1986). Free Zones, Development and the New International Division of Labour, *Journal of Development Studies*, 22(4):753-759.

- Sönmez, M. (1995). *Sınır ve Kıyı Ticareti*, 1. Baskı, Erzurum.ss.22-23
- Tatlı, A.K. (2007). Küreselleşme Sürecinde Sanayi, Anadolu Organize Sanayi Bölgesi Serbest Kürsü, <http://www.anadoluosb.org.tr/page.php?ID=9>, (15.05.2007).
- Tüzmen,K.(2007).Serbest Bölgeler, Türkiye Bilim Sitesi, <http://www.genbilim.com/content/view/1920/89/>, (15.05.2007).
- UNESCAP-KMI(2005).Free Trade Zone and Port Hinterland Development, http://www.unescap.org/TTDW/Publications/TFS_pubs/pub_2377_fulltext.pdf, (11.05.2007).
- Wei G. (1999). The Dynamics Of Export-Processing Zones, UNCTAD Discussion Papers, No: 144, <http://www.unctad.org/en/pub/pubframe.htm>, (12.05.2007).
- Young, L. (1987). Intermediate Goods and the Formation of Duty-Free Zones, *Journal of Development Economics*, 25: 369-384.
- Young, L. and Miyagiwa, K. (1987). Unemployment and the Formation of Duty-Free Zones, *Journal of Development Economics*, 26: 397-405.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):103-116 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Örgüt İklimi ile Yeniliğe Destek Algısı Arasındaki İlişki

Ömer Faruk Işcan ve Canan Nur Karabey*

Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Erzurum.

Özet. Bu çalışmada örgüt ikliminin çeşitli boyutlarının (üstün desteği, iş yükü baskısı, tarafsızlık, bağdaşıklık, içsel takdir) çalışanların yeniliğin desteklenmesine ilişkin algıları üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. 174 katılımcı üzerinde yürütülen anket çalışması sonunda çalışanların; yöneticinin desteği, bağdaşıklık ve tarafsızlık algıları arttıkça yeniliğe destek algılarının da arttığı görülmüştür. Buna karşılık çalışanların iş yükü baskısı algıları arttıkça yeniliğe destek algılarının azaldığı gözlenmiştir. Ayrıca çalışmada kontrol değişkeni olarak ele alınan yaş, cinsiyet, kıdem, eğitim düzeyi ve çalışılan bölüm açısından, çalışanların örgüt iklimine ve yeniliğin desteklenmesine ilişkin algıları arasında anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Örgüt iklimi, Yenilik

The Relationship of Organizational Climate and Perception of Support for Innovation

Abstract. In this study, it was aimed to investigate the effects of the dimensions of organizational climate (supervisory support, workload pressure, impartiality, cohesion, intrinsic recognition) on employees' perceptions of support for innovation. After a survey on 174 participants, it was found that when perceptions of supervisory support, cohesion and impartiality increase, perceptions of support for innovation also increase; but when perceptions of workload pressure increase, perceptions of support for innovation decrease. Moreover, it was found that meaningful differences existed in employees' perceptions of organizational climate and support for innovation in terms of control variables (age, gender, tenure, education and department).

Key words: Organizational climate, Innovation

I. GİRİŞ

Günümüzde iş örgütlerinin hayatta kalması ve başarılı olması için, çeşitli ekonomik, teknolojik ve sosyal faktörlerin yol açtığı değişimleri önceden tahmin etmesi ve yönetmesi gerekmektedir. Uluslararası rekabetin yoğunlaştığı, teknolojide hızlı değişimlerin gerçekleştiği ve müşterilerin beklentilerinin farklılaştığı bir ortamda pek çok araştırmacıya göre bu değişimlerle başa çıkabilmenin yolu yaratıcı düşünceler bulmak ve bunları yenilikçi ürün, süreç ve hizmetlere dönüştürmekten geçer. Bir başka ifadeyle, günümüzün bilgi odaklı işletmelerinin rekabet ortamında iyi bir konumda bulunabilmeleri için yenilikçi olmaları gerekir (Kwasniewska and Nečka, 2004:187). İşletmeler yeniliklere ulaşmak için satın alma, taklit etme ve araştırma konsorsiyumlarına katılma gibi çeşitli stratejilerden yararlanabilmektedir. Ancak işletmelerin uzun dönemli bir performansa kavuşabilmesi açısından yeni fikirleri kendi bünyelerinde geliştirmeleri büyük önem taşır (Mumford, 2000:313).

Pek çok şirket yeniliğin sağladığı faydaların ve gücün önemini bilmekle beraber yenilik yapmak için harekete geçmemektedir. Çoğunlukla yeniliğin gerektirdiği riskli sermaye yatırımlarına ve kararlılığa karşı koymakta, bunun yerine yenilik ve yaratıcılık konusunu yüzeysel olarak ele almaktadır. Fakat yenilik esasında örgüt üyelerini sürekli yenilik yapmak için çaba sarf etmeye yöneltecek bir örgüt ikliminin varlığını gerektirir (Ahmed, 1998:31). Günümüzün hızla değişen iş ortamında başarıya ulaşmada insan sermayesi büyük rol oynadığı için, örgütte sürekli yeni düşünceler geliştiren ve bunları uygulayan bir işgücünün oluşturulması çok önemlidir. Bu işgücünü oluşturabilmek için de yeniliği destekleyen güçlü bir örgüt iklimi tesis edilmelidir. Yenilik ancak yeni fikirlerin ortaya konmasını teşvik eden bir örgüt iklimi içerisinde beslenip gelişebilir. Böyle bir iklim çalışanların dikkatlerinin yenilik konusuna odaklanmasında ve yeniliği destekleyen kolektif bir zihniyetin geliştirilmesinde bir araç görevi görecektir. Yapılan araştırmalar da (örneğin; Abbey ve Dickson, 1983) yeniliği destekleyen bir iklimin gerçek yeniliklerle sonuçlandığını göstermiştir (Kazama et al., 2002:3).

Yenilik kavramıyla ilgili çok sayıda tanım yapılmış olup, bazen de yenilikle yaratıcılığın birbirlerinin yerine kullanıldığı gözlenmektedir. Ancak bu iki kavram farklıdır. Yaratıcılık, insan beynindeki bilgiler arasında faydalı kabul edilebilecek, ilginç ve yeni fikirler üretmek amacıyla bağlantılar kurulması veya mevcut bağlantıların yeniden düzenlenmesi ile ilgilidir. Yaratıcılık mevcut problemlerin çözümünde faydalı olabilecek yeni fikirler üretmeye yönelik insana özgü bir düşünsel süreçtir. Örgüt açısından tanımlanırsa yaratıcılık; “bir örgüt ortamı içerisindeki bireyler veya gruplar tarafından ürünlere, hizmetlere, süreçlere ve prosedürlere ilişkin yeni ve yararlı / değerli fikirlerin geliştirilmesidir” (Martins and Terblanche, 2003:67). Genel bir tanımlamaya göre yenilik, yeni kaynaklar, yeni müşteriler, yeni pazarlar bulmak veya var olan kaynak, müşteri ve pazarların yeni bileşimini oluşturmaktır (Hitt et al., 2002:6). Dolayısıyla yaratıcılığın amacı buluş ise, yeniliğin amacı buluşu uygulamaya koymaktır. Yaratıcılık yeni bir şey düşünmek, yenilik de yeni bir şey yapmaktır. Her türlü yeniliğin ardında yaratıcı düşünce bulunur ve yaratıcılık, yenilik sürecinin sadece temel bir parçası ve ilk adımıdır (Özçer, 2005:14). Kullanılmayan bir fikrin değeri yoktur, çünkü uygulanana kadar bütün fikirler zindandadır. Yenilik bilginin veya fikrin pazara sunulması veya satışları artırmak ve maliyetleri azaltmak yoluyla karı artırarak ticarileştirilmesini, uygulanmasını, ürün, hizmet ve sürece dönüştürülmesini veya var olan ürün, sistem ve kaynakların değiştirilmesini ortaya koyar (Naktiyok, 2007:213). Kısacası yenilik, yaratıcılığın bir adım ötesindedir.

Yenilik sürecinin başlatma ve uygulama olmak üzere iki aşamadan oluştuğu öne sürülmüştür. Başlatma aşamasının önemli bir parçası da “yeniliğe açıklık”tır. Yeniliğe açıklık, bir örgütün üyelerinin yeniliği benimseme veya reddetmeye yönelik istekliliğini ifade eder. Bu kavram “yenilikçilik (innovativeness)” şeklinde de adlandırılmıştır. Yenilikçilik firmanın kültürünün bir parçası olarak yeni düşüncelere açık olma nosyonudur. Yenilikçilik uygun kaynaklarla ve diğer örgütsel özelliklerle desteklendiğinde, daha büyük bir yenilik yapma kapasitesinin oluşmasını sağlar (Montes et al., 2004:167).

A) Örgüt İklimi ve Yeniliğe Destek Algısı

Yeniliğin belirleyicileri hakkında yapılan çalışmalarda ilk zamanlarda daha çok bireyci bir yaklaşımın hakim olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda kişilik özellikleri, beceriler, bilgi ve deneyim gibi bireysel özellikler araştırma konusu yapılmıştır. Daha sonraki araştırmalarda ise yapısalcı bir görüş vurgulanmış ve yapısal niteliklerin etkili olduğu belirtilmiştir. Genel itibarıyla, yeniliğin belirleyicilerini üç grup altında toplamak mümkündür: bireysel (bireyci yaklaşım), çevresel ve örgütsel (yapısal yaklaşım) faktörler. Yazında en fazla ilgiyi çeken grup örgütsel faktörlerdir ve örgütsel yeniliğin temel belirleyicilerini kapsamaktadır. Son zamanlarda, bu grup içerisinde özellikle örgüt iklimi kavramına daha fazla odaklanıldığı görülmektedir (Montes et al., 2004:168).

Bu noktada öncelikle örgüt iklimini tanımlamak gerekir. Örgüt iklimi, bireylerin iş çevrelerine ilişkin algıları ve bunun bilişsel-duygusal sonuçları olarak tanımlanmıştır. İklim kavramında sosyal psikoloji etkileri gözlenmekte olup, kavram bireylerin davranışlarını sergilediği psikolojik çevreyi tanımlar. Bireyler arasındaki etkileşimler sonucunda ortaya çıkan ortak değerlerin, normların ve bunların sembolik ifadelerinin örgütlerde oluşturduğu kabul edilmiş anlamlar vardır. Örgüt hayatını karakterize eden hissiyatlar, yaklaşımlar ve davranış tipleri örgüt iklimi olarak tanımlanabilir (Özçer, 2005:69). Dolayısıyla iklim, bireylerin davranışa ilişkin örgütsel beklentiler ve davranışın potansiyel sonuçları konusunda aldığı işaretleri temsil eder (Scott and Bruce, 1994:582). Örgüt ikliminin araştırmalarda en çok kullanılan tanımlarından birisine göre örgüt iklimi, iş çevresinde çalışanlar tarafından dolaylı veya dolaysız olarak algılanan ve çalışanların motivasyon ve davranışlarını etkilediği kabul edilen, ölçülebilir özellikler setidir (Litwin ve Stringer'dan (1968) aktaran Yüksel, 2004:55). Kısacası örgüt iklimi örgütün nesnel özelliklerinin çalışanlar tarafından nasıl görüldüğünü belirten, çalışanların iş ortamındaki olaylara ve çeşitli faktörlere ilişkin algılarını ifade eden oldukça kapsamlı bir kavramdır.

B) Örgüt İkliminin Yeniliğe Destek Algısını Etkileyen Boyutları

Yapılan araştırmalarda örgüt ikliminin çeşitli boyutları ile yenilik arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Bu çalışmalarda örgüt ikliminin farklı boyutları ele alınmakla beraber, üstün desteği, iş yükü baskısı, tarafsızlık, bağdaşıklık ve bireye özgü ödüller gibi iklim boyutlarının sıklıkla ele alındığı gözlenmektedir.

Üstün Desteği

Örgüt ikliminin yeniliği etkileyen boyutları içerisinde araştırmacıların en fazla dikkatini çekenlerden biri çalışanın üstünün desteğidir. En üstten en alt düzeye kadar bütün yöneticilerin örgütte girişilecek yenilikçi değişimleri olumlu bulduklarını ve desteklediklerini açıklıkla belirtmeleri gerekir. Üstlerin; yönetim faaliyetlerinin, politikaların ve prosedürlerin en belirgin temsilcileri olduğu, bu sebeple de çalışanların üstleriyle ilgili algılarını örgütün tümüne genelleme eğilimleri bulunduğu öne sürülmüştür (Kozlowski ve Doherty'den (1989) aktaran Scott and Bruce, 1994:585). Çalışanları destekleyici bir üstün bulunmasının yaratıcı başarıyı, dolayısıyla yeniliği teşvik etmesi beklenirken, kontrol edici veya kısıtlayıcı bir üstün yeniliği olumsuz yönde etkilemesi beklenir. Çalışanın doğrudan bağlı olduğu üstü destekleyici ise; çalışanın duygularına ve ihtiyaçlarına duyarlı olur, yapıcı geribildirim sağlar, astlardan gelebilecek görüş ve önerileri dinler ve bunlardan samimi olarak yararlanmaya çalışır. Ayrıca destekleyici üstler çalışanlarının becerilerini geliştirmesine imkan sağlar. Üstün sergilediği bu davranışlar çalışanın daha kararlı olmasını, işinde daha fazla inisiyatif almasını, işiyle ilgili faaliyetlerle daha fazla ilgilenmesini sağlayabilir ve böylece çalışanın yeniliğe destek algısını olumlu yönde etkileyebilir (Oldham and Cummings, 1996:611; Şimşek, 2002:309; Rice, 2006:236; Çekmecelioğlu, 2005:27). Çeşitli çalışmalar proje yöneticilerinin veya doğrudan bağlı olunan üstün yenilik konusunda oynadığı rolü ortaya koymuştur. Örneğin, Scott ve Bruce'un (1994) araştırma ve geliştirme çalışmalarının yapıldığı ortamlarda yürüttükleri çalışmada, üstün (liderin) rol beklentilerinin ve (lider) üst-ast ilişkilerinin yeniliği etkilediği görülmüştür (Scott and Bruce, 1994:598). Üst ile açık etkileşim gerçekleştiğinde, çalışanların yeniliğe yönelik iç motivasyonlarına zarar verecek olan olumsuz eleştirilere maruz kalma korkusu azalacaktır (Amabile et al., 1996:1160). Çalışanın üstü ile iyi ilişkiler geliştirmesi örgüt içinde güvene ve bağlılığa yol açacaktır; çünkü çalışanlar üstlerinin kendilerine yardım ettiğini ve örgütte kendilerine değer verildiğini hissedecektir (Suliman, 2001:55). Buna karşılık, üstler kontrolü vurgulayan bir tarz benimsediğinde; çalışanların davranışlarını yakından izler, kontrol edici bir tarzda geribildirimde bulunur, astlarına yeni fikir ve düşüncelerini açıklıkla

ortaya koyma ve uygulamaya aktarmaktan çok, emirlere gözü kapalı uymalarını öğütler. Kısacası, bu tarzı benimseyen üstler genelde çalışanlarının belli kalıplar içinde düşünmesi, hissetmesi veya davranması için baskı yapar. Üstün bu davranışları çalışanın iç motivasyonuna zarar verir, dikkatini işle ilgili aktivitelerden uzaklaştırır ve ilgisiz konulara yöneltir. İç motivasyondaki bu azalma da çalışanın yeniliğe destek algısını olumsuz etkiler (Oldham and Cummings, 1996:611; Şimşek, 2002:309).

Üstün çalışana verdiği destekle ilgili önemli bir nokta da hatalara yaklaşım şeklidir. Hataların nasıl değerlendirildiği çalışanların kendilerini yenilik yapmada serbest hissedip hissetmediklerini belirleyen bir unsurdur. Bir örgütte hatalar görmezden gelinebilir, örtbas edilebilir, birini cezalandırmak için kullanılabilir veya bir öğrenme fırsatı olarak algılanabilir. Yeniliğin desteklenmesi için hatalara tolerans gösterilmesi gerekir. Başarılı örgütler başarıyı ödüllendirir ve hataları kabul eder. Örneğin, hataları açıkça tartışmak ve bu hatalardan bir şeyler öğrenmek için fırsat oluşturur (Martins and Terblanche, 2003:72). İş hayatında pek çok yeni fikir ve düşünce pratik ya da yararlı olmayan durumlar şeklinde sonuçlanabilir. İleriyi gören gerçekçi yöneticiler, yeni fikirlerin denenmesine harcanacak zamanın ve kaynakların her zaman pratik ve olumlu sonuçlar vermeyebileceğini önceden kabul eder (Şimşek, 2002:309). Dolayısıyla, destekleyici üstler çalışanların hatalarına tolerans gösterebilen kişilerdir. Bütün bu görüşlerden hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₁: Çalışanların, üstlerinin desteğini algılaması, yeniliğe destek algılarını olumlu yönde etkiler.

İş yükü Baskısı

İş yükü baskısının yenilik üzerindeki etkisine ilişkin olarak, araştırmalarda karmaşık bulgulara ulaşılmıştır. Bazı araştırmalar aşırı denebilecek iş yükü baskısının yaratıcılığı olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Ancak, sorunun acil olduğu algılandığında ve sorun, doğası gereği zihinsel olarak zorlayıcı ise, belli ölçüde baskının olumlu bir etki bırakabileceği öne sürülmüştür (Andriopoulos, 2001:837; Amabile et al., 1996:1161). Örneğin, önemli ve acil projelerde zaman baskısının işin daha zorlayıcı olarak algılanmasına yol açtığı ve yaratıcılığı geliştirdiği tespit edilmiştir (Shalley et al., 2000:216). Bu sebeple iş yükü baskısının 2 ayrı türü olduğu söylenebilir: aşırı iş yükü baskısı ve zorluk. Bunlardan birincisinin yeniliğe destek üzerinde olumsuz, ikincisinin ise olumlu yönde etkili olması beklenir. Çeşitli araştırmalar alternatif ihtimaller aramanın ve bu arayış için yeterli zamanın bulunmasının iş sonuçlarındaki yaratıcılıkla doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, yöneticiler yeniliği teşvik etmek için çalışanların işlerine başlamadan önce durup düşünmeleri ve işlerini organize edebilmeleri için zaman vermelidir (Mumford, 2000:318). Bunun aksine, bir kontrol aracı olarak dayatıldığı algılandığında, aşırı iş yükü baskısı yeniliğe destek algısını olumsuz yönde etkiler (Amabile et al., 1996:1160). Çünkü çalışanların yaratıcı biçimde düşünebilmesi, deneme ve yenilik yapabilmesi için zamana ihtiyacı vardır ve zaman baskısı altındaki bireylerin yaratıcı, bilişsel (kognitif) süreçlerle uğraşma ihtimali daha düşüktür (Rice, 2006:236). Yeniliğin teşvik edildiği örgütlerde, çalışanlar zamanlarının örneğin % 15'ini yeni düşünceler geliştirmek ve en sevdikleri projeler üzerinde çalışmak için harcar. Verimliliğin ve örgütsel küçülmenin vurgulanması, çalışanların daha fazla çalışması için bir baskı oluşturmaktadır. Ancak bu durum yaratıcılığa ve yeniliğe imkan vermemektedir (Martins and Terblanche, 2003:71). Dolayısıyla bu görüşlerin ışığında, aşağıdaki hipotez öne sürülebilir:

H₂: Çalışanların aşırı iş yükü baskısı hissetmesi, yeniliğe destek algılarını olumsuz yönde etkiler.

Tarafsızlık

Örgüt ikliminin yeniliği destekleyen boyutlarından birisi de örgütsel adaletle ilişkili bir kavram olan tarafsızlıktır. Örgütsel adalet, yapılan faaliyetlerden ortaya çıkan maliyet ve yararların bireyler ve gruplar arasında ne ölçüde eşit dağıtıldığı ile ilgili karar ve davranışlar üzerine odaklanmaktadır. Genellikle maliyet ve yararların adil olarak dağıtıldığı, kuralların tarafsız şekilde uygulandığı, eşitsizlik ve ayrımcılık yüzünden zarar görenlerin zararlarının karşılandığı bir örgütte çalışanların adalet algısının yüksek olduğu söylenebilir (Black ve Porter, 2000:122). Adalet bağlamsal bir olgu olarak ele alınırsa, adil bir ortam, bireylerin kendi işlerine odaklanabildiği, kararların nasıl verildiği veya bireylere nasıl davranıldığı konusunda endişe duymadığı bir ortamdır. Yenilik açısından düşünülürse, çalışanların çalışma ortamlarını kararların adil olarak verildiği ve uygulandığı bir yer olarak algılamasının önemi büyüktür. İlgili yazın incelendiğinde, kararlara katılım, yargılanmadan veya alaya alınmadan kararlara girdi sağlayabilme (katılım güvenliği) gibi işlemsel adalete ilişkin kavramların yenilik açısından önemini vurgulandığı görülür (Shalley and Gilson, 2004:45; Anderson et al., 1992:18). Ayrıca çalışanların bireysel katkılarının tarafsız bir biçimde değerlendirilmesi olumlu bir örgütsel iklimin önemli bir özelliğidir. Yapılan ampirik bir çalışmada, çalışanların aldıkları ödüllerin onların örgütte tanıdıkları güç sahibi kişilere olan yakınlıklarıyla değil de, değerleri, yetenekleri ve performanslarıyla ilişkili olma derecesinin, örgütün yenilik yapma düzeyi ile güçlü biçimde ilişkili olduğu gözlenmiştir (Abbey and Dickson, 1983:366). Bir başka çalışmada ise destekleyici ve bilgilendirici değerlendirmelerin çalışanların içsel motivasyonlarını artırdığı, bu durumun da onları yenilikçi olmaya teşvik ettiği belirtilmiştir (Andriopoulos, 2001:837). Bütün bu görüşlerden hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₃: Çalışanların tarafsızlık algıları, yeniliğe destek algılarını olumlu yönde etkiler.

Bağdaşıklık

Yeniliği destekleyen bir örgüt ortamının oluşturulmasında etkili bir diğer faktör de bağdaşıklıktır. Yenilik, konuyla ilgili farklı bilgilerin bir araya toplanmasını gerektirdiğinden, örgüt üyeleri arasındaki bağdaşıklık büyük önem taşır. Yenilik için gereken bilgilerin hem fiziksel hem de zihinsel olarak uygun yerde toplanması için bağdaşıklığın hakim olduğu bir örgüt ikliminin var olması gerekir, çünkü bilgi paylaşımıyla ilgili işlemler büyük belirsizlikler taşır ve bunlar üzerinde yönetim organlarının etkili bir biçimsel kontrol uygulaması çok zordur (Montes et al., 2004:177). Bağdaşıklık bir grubun / örgütün üyelerinin birbirlerini çekme derecesini, yani bir grubun üyelerine cazip gelme derecesini ifade eder (Flynn and Chatman, 2004:234). Bir iş grubunun bağdaşıklığını, o gruptaki çalışanların fikirlerini kişisel bir sansüre uğramadan ortaya koyabileceklerine inanma dereceleri belirler (Rogers'dan (1954) aktaran Scott and Bruce, 1994:586). Çalışma arkadaşlarının cesaretlendirmesi, açık iletişim ve bilgilendirici geribildirim sayesinde yeniliğin olumlu yönde desteklendiği gözlenmiştir (Amabile et al., 1996:1172). Yenilikçilik düzeyi düşük firmalarda açık ve agresif bireysel hedeflere ağırlık verilirken, bağımsızlığın hakim olduğu bir ortam oluşmaktadır. Buna karşılık yenilikçi firmalarda işbirliğinin hakim olduğu, bağdaşık bir ortam vardır (Ahmed, 1998:31). Bağdaşıklığın yüksek olduğu bir örgütte / grupta, bağdaşıklık bireysel güveni, zihinsel rahatlığı, emniyette olma hissini, alınacak risklerde yalnız olunmadığı duygularını beraberinde getirmekte ve böylece yeniliği destekleyen bir ortamın oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Özçer, 2005:55). Bu görüşlerden hareketle, aşağıdaki hipotez öne sürülmüştür:

H₄: Çalışanların bağdaşıklık algıları, yeniliğe destek algılarını olumlu yönde etkiler.

İçsel Takdir

Örgütte yeniliği teşvik eden bir ortam oluşturmak için yararlanılan destek mekanizmalarından birisi de ödüller ve takdirdir. Vroom'un (1964) beklenti teorisi doğrultusunda düşünüldüğünde, çalışanlardan yenilik yapmaları için çaba sarf etmeleri bekleniyorsa, onların amaçlara ulaşmanın ödül kazandıracağını algılaması gerekir (Montes et al., 2004:177). Yeniliğin teşvik edilmesi açısından düşünülürse, çalışanlara para ve terfi gibi dışsal ödüllerin belli düzeyde sağlanması gerekir. Bu temel düzeyin ötesinde ise içsel ödüller önem kazanır. Yenilikçi şirketlerde hem bireylere hem de gruplara sunulan bireyselleştirilmiş içsel ödüller önemlidir (Ahmed, 1998:31).

Bireyler dışsal taleplerden ziyade içsel isteklerin etkisiyle motive olduklarında yaratıcı düşünce ve eylemlerin ortaya çıkma ihtimali yükselir. Yeniliğin büyük oranda parasal ödüllerden ziyade öz saygıdan (bireyin kendi kendisine olan saygısından) kaynaklandığı söylenebilir (Ahmed, 1998:31). Yenilikçi çalışmalar çalışanın merakı ve bağımsızlığı ile bağlantılıdır. Dolayısıyla bireyin içsel takdir duygusu yaşayabileceği bir örgüt ortamı oluşturularak bireyin yenilik yapmaya yönelik motivasyonu artırılabilir (Ahmed, 1998:31; Montes et al., 2004:177). Çalışanlara daha fazla özerklik sağlanması, daha fazla kişisel ve profesyonel gelişim fırsatları sunulması, bunlar için zaman verilmesi, idari yüklerin azaltılması sayesinde çalışanların içsel takdir algıları artabilir ve bu durum yenilik sürecini destekleyebilir (Martins and Terblanche, 2003:71; Mumford, 2000:318). Bu düşüncelerin ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₅: Çalışanların içsel takdir algıları, yeniliğe destek algılarını olumlu yönde etkiler.

II. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, örgüt ikliminin çalışanların yeniliğe destek algılarını nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Örgüt iklimi tüm çalışanları derinden etkileyen, örgütün kendilerinden beklentilerini algılamalarında, örgütte neyin değerli kabul edildiğini anlamalarında belirleyici olan bir olgudur. Dolayısıyla örgüt ikliminin, çalışanların yeniliklerin desteklenip desteklenmediğine ilişkin algıları üzerinde etkili olması beklenir. Örgüt ikliminin çeşitli boyutlarının çalışanların yeniliğe destek algılarını nasıl yönlendirdiğinin belirlenmesi, yeniliği teşvik eden bir iş ortamının oluşturulması için hangi noktalara dikkat edilmesi gerektiği konusunda yol gösterici olacaktır. Örgüt iklimi oldukça karmaşık ve yaygın etkileri olan bir olgu olduğundan, ilk bakışta iklime yapılacak müdahalelerin etkisiz kalacağı düşünülebilir. Ancak, insan kaynakları yönünden çeşitli müdahaleler yapıldığında, özellikle de bu müdahaleler gerekli bilgilerle ve eğitimle desteklendiğinde, yeniliği teşvik eden bir örgüt ikliminin oluşturulmasına katkıda bulunmak mümkündür (Mumford, 2000:332). Yazında örgüt iklimi ile yeniliği ilişkilendiren çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Ancak örgütsel yeniliğin ilk adımı olan ve çalışanların yeniliğe yönelik genel yaklaşımını ifade eden yeniliğe destek algısı ile örgüt iklimi arasındaki ilişkiyi irdeleyen ampirik çalışmalar yetersizdir.

Saha araştırmasına (survey) dayanan bu çalışmanın kapsamını (evrenini) Türk firmalar rehberinde bulunan, ofis ve bilgisayar makine, ekipman ve parçaları sektöründe faaliyet gösteren, 50 ya da daha fazla sayıda çalışanı olan 581 şirket oluşturmuştur. Araştırma kapsamının bu şekilde belirlenmesinin sebebi, yüksek dinamizme sahip bir sektörde yer alan şirketlerin araştırmaya dahil edilmek istenmesidir. Yenilikle ilgili araştırmalarda özellikle değişim hızının yüksek olduğu, dinamik sektörlerin seçildiği bilinmektedir. Ayrıca örgüt ikliminin ve yeniliğe yönelik desteğin çalışanlarca nasıl algılandığını ortaya koymak açısından, işletmenin çalışan sayısı bakımından belirli bir büyüklüğe ulaşmış olması önemlidir. Dolayısıyla KOBİ tanımından yola çıkılarak 50'den fazla çalışanı olan, yani orta ve büyük ölçekli işletmeler seçilmiştir. Araştırma evreninde yer alan 581 şirket arasından tesadüfi olarak belirlenen 300

tanesine anket formu gönderilmiştir. Gönderilen anket formlarının 178'i geri dönmüştür. Anketlerin geri dönüş oranı % 59,3'tür. Anketlerin dört tanesi eksik doldurulduğu için değerlendirilmeye alınmamıştır. Çalışmada örgüt ikliminin ölçülmesi için, Montes vd.'nin (2004) Koys ve Decotis'in (1991) oluşturduğu ölçeği temel alıp yeniden düzenlenmesiyle geliştirdiği ve 5 alt boyuttan oluşan 15 maddelik ölçek kullanılmıştır. Çalışanların örgütte yeniliğin desteklenip desteklenmediğine ilişkin düşüncelerini ölçmek için de yine Koys ve Decotis (1991) tarafından oluşturulan 4 maddelik ölçek kullanılmıştır (Montes et al., 2004:173). Elde edilen anket formu iyi açıklanmayan veya tartışmalı olan ifadeleri belirlemek amacıyla uzmanlara danışılarak yeniden düzenlenmiş ve bazı ifadeler değiştirilmiştir. Anket formundaki tüm ifadeler 5'li Likert ölçeği (1-Kesinlikle Katılmıyorum.....3-Kararsızım.....5-Kesinlikle Katılıyorum) çerçevesinde oluşturulmuştur.

Bu araştırmada örgüt ikliminin ve / veya yeniliğe desteğin algılanması üzerinde etkili olabilecek cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, örgütte bulunma süresi ve çalışılan bölüm değişkenleri kontrol değişkeni olarak ele alınmıştır. Konuyla ilgili önceki çalışmalarda (örneğin; James vd.,1990; Mumford ve Gustafson,1988) örgüt iklimine ilişkin algılarla, çeşitli demografik veya pozisyon ifade eden değişkenlerin önemli ölçüde ilişkili olduğu gösterilmiştir (Scott and Bruce, 1994:588; Suliman, 2001:53-55). Ayrıca örgüt ortamı bazı özellikler açısından homojen olarak kabul edilmesine rağmen, diğer özellikler yönünden örgütteki alt gruplar arasında önemli farklılıklar gözlenebilir. Çeşitli çalışmalarda (örneğin; Gersick,1988; Sackman,1992) örgüt ortamının örgütteki gruplar açısından farklılık gösterdiği görülmüştür. Bir örgütün alt birimlerinin etkinlik, günlük faaliyetler ve çalışanların bu ortamda çalışmaya yönelik tepkileri açısından önemli ölçüde farklılaştığı öne sürülmüştür (Van de Ven ve Ferry'den (1980) aktaran Amabile et al., 1996:1157). Dolayısıyla bir işletmenin bölümleri veya iş grupları arasında örgüt ikliminin veya yeniliğe desteğin algılanması açısından farklılıklar olabilir. Bazı bölümler için uyum, istikrar, verimlilik ve kesintisiz üretim modülüne uygunluk çok önemli iken, dış müşteri ile daha yakın ilişkideki bölümler, örneğin bilişim bölümleri daha yenilikçi bir yönetim yaklaşımı sergileyebilir (Özçer, 2005:76). Bir başka ifadeyle, farklı bölümlerdeki çalışanlar, örgüt ikliminin yeniliğe destekle ilişkili boyutlarını farklı biçimde algılayabilir. Bu sebeple, örgütün bölümleri arasında örgüt ikliminin ve yeniliğe desteğin algılanması açısından bir farklılık olup olmadığı tespit edilecektir.

Anket formunun güvenilirliği Cronbach Alfa katsayılarının analizi ile saptanmıştır. Örgüt iklimine ve yeniliğin desteklenmesine ilişkin ifadelerin güvenilirlik katsayıları Tablo 1'de gösterilmektedir. Alfa katsayısının değerlendirilmesinde uyulan ölçütlere göre bu veriler anketin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir (Özdamar, 1999:522).

Tablo 1. Ölçümlerin güvenilirlik katsayıları

Ölçümler	Madde Sayısı	Alfa Katsayısı
Üstün desteği	4	0,81
Baskı	3	0,86
Bağdaşıklık	4	0,81
İçsel takdir	2	0,88
Tarafsızlık	2	0,70
Yeniliğin desteklenmesi	4	0,72

III. ARAŞTIRMA BULGULARI

A) Demografik Değişkenlere İlişkin Bulgular

Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 2'de gösterilmiştir:

Araştırmaya katılan çalışanların 127'si (% 73) erkek, 47'si (% 27) kadındır. Çalışanların 79'u (% 45.4) 25-34, 63'ü (% 36.2) 35-44, 32'si (% 18.4) ise 45 ve daha yukarı bir yaştaadır.

Katılımcıların 16'sı (% 9.2) lise, 126'sı (% 72.4) üniversite mezunu iken 32 kişi (% 18.4) lisans üstü dereceye sahiptir. Katılımcıların 20'si (% 11.5) bulunduğu işletmede 1-3 yıldır çalışmaktayken, 75'i (% 43.1) 4-6 yıldır, 63'ü (% 36.2) 7-10 yıldır, 16'sı (% 9.2) ise 10 yıldan fazla bir süredir görev yapmaktadır. Bölümler açısından bakılırsa, katılımcıların 32'si Muhasebe Finansman, 18'i İnsan Kaynakları, 34'ü Pazarlama ve Satış, 14'ü Bilgi Teknolojileri, 48'i Üretim-Satın Alma ve Kalite Kontrol, 28'i ise Araştırma-Geliştirme bölümünde çalışmaktadır.

Tablo 2. Demografik değişkenlere ilişkin özellikler

ÖZELLİK		Frekans	%	ÖZELLİK		Frekans	%
Cinsiyet	Kadın	47	27	Çalışma Süresi	1-3 yıl	20	11,5
	Erkek	127	73		4-6 yıl	75	43,1
Yaş	25-34	79	45,4		7-10 yıl	63	36,2
	35-44	63	36,2	10 yıl ve yukarısı	16	9,2	
	45 ve yukarısı	32	18,4				
Bölüm	Muhasebe-Finansman	32	18	Eğitim düzeyi	Lise mezunu	16	9,2
	İnsan Kaynakları	18	10		Üniversite mezunu	126	72,4
	Pazarlama ve Satış	34	20				
	Bilgi Teknolojileri	14	8				
	Üretim-Satın Alma ve Kalite Kontrol	48	28				
	Araştırma-Geliştirme	28	16		Yüksek lisans/doktora mezunu	32	18,4

B) Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Örgüt iklimi ölçeğinin geçerliliğini test etmek için 15 maddeye Varimax rotasyonlu faktör analizi uygulanmıştır. Tablo 3'ten de görüldüğü gibi, faktör analizi sonucunda öz değeri 1'den büyük olan 5 ayrı faktör tanımlanmıştır. Bu faktörler Montes v.d (2004) tarafından belirlenen faktörlerle örtüşmektedir. Ölçekteki faktörler kümülatif olarak varyansın % 87,06'sını açıklamaktadır. Anket formunun veri tabanına betimleyici faktör analizi uygulayabilme koşulunu ifade eden Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterlilik ölçütü 0,72 ve veri tabanından anlamlı faktörler çıkarılabileceğini ifade eden küresellik testi oranı ise (Bartlett test of sphericity) $p < ,000$ 'dir. Bu oranlar anket formunun güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.

C) Değişkenler Arasındaki İlişki

Tablo 4'te çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin ortalamalar, standart sapmalar ve korelasyon katsayıları verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, araştırmaya dahil edilen tüm değişkenler arasında anlamlı bir korelasyon mevcuttur. Algılanan iş yükü baskısı değişkeni dışındaki tüm değişkenler arasındaki ilişki pozitif yönlüdür. Algılanan iş yükü değişkeni ile diğer tüm değişkenler arasında ise negatif bir ilişki vardır. Başka bir ifadeyle, çalışanların yönetimin desteği, bağdaşıklık, içsel takdir, tarafsızlık algılarındaki artış / azalış, onların yeniliğin desteklenmesi algılarını artırıp / azaltmaktadır. Buna karşın algılanan iş yükü baskısındaki artış / azalış, yeniliğin desteklenmesine ilişkin algılarını azaltıp / artırmaktadır. Algılanan iş yükü baskısındaki artış / azalış ayrıca, yönetim desteği, bağdaşıklık, içsel takdir,

tarafsızlık algılarında da azalışa / artışa yol açmaktadır. Olguya ilişkinin gücü açısından bakıldığında ise, içsel takdir ile tarafsızlık ($r=,72$), bağdaşıklık ($r=,69$) ve yenilikçiliğin desteklenmesi ($r=,54$) algıları arasındaki ilişki daha güçlüdür. Algılanan iş yükü baskısı ile en olumsuz ilişkiye sahip değişken yeniliğin desteklenmesidir ($r=-,43$). Bu veriler örgüt ikliminin destek, bağdaşıklık, içsel takdir, tarafsızlık boyutlarına ilişkin olumlu algıların yeniliğin desteklenmesine ilişkin algıyı olumlu; iş yükü baskısındaki artışın ise yeniliğin desteklenmesine ilişkin algıyı olumsuz şekilde etkilediği anlamını taşımaktadır.

Tablo 3. Örgüt iklimine ilişkin faktör analizi

Sorunun Sıra Numarası ve İfade	F1	F2	F3	F4	F5
Üstün desteği					
4 Hatalar sayesinde öğrenmeye izin verme	0,87				
2 Kişinin yükselmesiyle yakından ilgilenme	0,83				
1 İhtiyaç duyduğunda yardım alacağına dair güven	0,78				
3 İşle ilgili sorun olduğunda rahat konuşabilme	0,77				
Tarafsızlık					
15 Hak edeni cezalandırma		0,82			
14 Çalışanlar arasında ayırım gözetmeme		0,71			
Bağdaşıklık					
11 Çalışanlar arasında güçlü takım ruhunun varlığı			,89		
9 Çalışanların birbirleriyle iyi geçinmesi			,78		
8 Çalışanların birbirlerine yardım etmesi			,74		
10 Çalışanların diğerlerine yönelik kişisel ilgisi			,70		
İçsel takdir					
12 Yüksek performansını görüp takdir etme				,84	
13 Örnek gösterme				,83	
Baskı					
6 Hiç tatili yokmuş gibi hissetme					0,88
7 İş arkadaşlarının kendilerini tükenmiş hissetmesi					0,74
5 Yapacak çok işin ve az zamanın olması					0,68
Açıklanan Varyans Yüzdesi	25,60	20,19	15,73	13,55	11,99
Toplam Varyans Yüzdesi	25,15	45,79	61,52	75,07	87,06

Tablo 4. Değişkenler arasındaki ilişki

FAKTÖR	\bar{X}	S.S	1	2	3	4	5	6
1. Üstün Desteği	3,61	,81	1,00					
2. İş yükü baskısı	3,01	1,01	-,26	1,00				
3. Bağdaşıklık	3,63	,75	,53	-,38	1,00			
4. İçsel Takdir	3,58	1,22	,48	-,37	,69	1,00		
5. Tarafsızlık	3,39	,70	,51	-,23	,64	,72	1,00	
6. Yeniliğin Desteklenmesi	3,52	,85	,52	-,43	,49	,54	,50	1,00

Tüm korelasyonlar %99 önem düzeyinde anlamlıdır.

D) Hipotez Testi

Araştırmaya konu olan hipotezleri test etmek amacıyla regresyon analizinden yararlanılmıştır. Araştırmanın amacı göz önünde bulundurularak, yeniliğin desteklenmesi bağımlı değişken, örgüt ikliminin alt boyutları ise bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Tablo 5'ten de görüldüğü gibi, yeniliğin desteklenmesi değişkeninin toplam varyansının % 32'sini sırasıyla üstün desteği, algılanan iş yükü baskısı (negatif), tarafsızlık, bağdaşıklık ve içsel takdir değişkenleri açıklamaktadır. Çalışanların yeniliğin desteklenmesi algılarına en yüksek etkiyi gösteren değişken üstün desteğidir (Beta= ,28 p<0,001). Bununla birlikte algılanan iş yükü baskısının olumsuz etkisi de oldukça yüksektir (Beta= -,17 p<0,001). Tarafsızlık (Beta= ,15 p<0,05) ve bağdaşıklık (Beta = ,12 p<0,05) değişkenlerinin yeniliğin algılanmasına etkisi ise daha düşüktür. İçsel takdir değişkeninin yeniliğin desteklenmesi üzerindeki etkisi anlamlı bulunmamıştır (Beta = ,05). Bu noktada H₁, H₂, H₃, H₄ hipotezleri desteklenmiş, H₅ hipotezi ise desteklenmemiştir.

Tablo 5. Örgüt iklimi boyutlarının yeniliğin desteklenmesine etkisi			
R ² =,34 Düzeltilmiş R ² = ,32 F= 38,217 p=,000			
Değişkenler	Beta Katsayısı	t Değeri	P
Üstün Desteği	,28	5,115	,000
İş Yükü Baskısı	-,17	-4,582	,000
Bağdaşıklık	,12	2,542	,012
İçsel takdir	,05	1,085	,279
Tarafsızlık	,15	2,575	,011

E) Demografik Farklılıklar Açısından Değişkenler

Araştırmaya katılan işgörenlerin demografik ve bireysel değişkenler açısından örgüt iklimi ile yeniliğin desteklenmesine ilişkin algıları arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek amacıyla, iki grup içeren değişkenlere t testi, ikiden fazla grup içeren değişkenlere ise tek yönlü varyans analizi uygulanmıştır.

Cinsiyet değişkeni açısından durum değerlendirilirse, örgüt ikliminin boyutlarına ve yeniliğin desteklenmesine ilişkin olarak kadın işgörenlerin algılarının erkek işgörelere göre daha olumsuz olduğu göze çarpmaktadır. Bir başka ifade ile erkek çalışanların üstün desteği (\bar{x} =3,87 \bar{x} =2,90), bağdaşıklık (\bar{x} =3,86 \bar{x} =3,15), içsel takdir (\bar{x} =3,99 \bar{x} =2,46), tarafsızlık (\bar{x} =3,58 \bar{x} =2,90) ve yeniliğin desteklenmesi (\bar{x} =3,91 \bar{x} =2,47) algılarının daha yüksek ve iş yükü baskısı algılarının (\bar{x} =2,55 \bar{x} =4,22) daha düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 6. t Testi sonuçları

Değişken	Erkek \bar{x}	Kadın \bar{x}	t	p
Üstün Desteği	3,87	2,90	-8,07	,000
İş Yükü Baskısı	2,55	4,22	14,18	,000
Bağdaşıklık	3,86	3,15	-4,22	,000
İçsel Takdir	3,99	2,46	-8,82	,000
Tarafsızlık	3,58	2,87	-6,31	,000
Yen. Desteklenmesi	3,91	2,47	-15,29	,000

Cinsiyet dışındaki değişkenler açısından gruplar arasında farklılık olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla varyans analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analizin sonuçları Tablo 7'de özetlenmiştir. Yaş değişkeni açısından olaya bakıldığında, üstün desteği değişkeni dışındaki tüm değişkenlerde gruplar arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır. Bağdaşıklık, içsel takdir, tarafsızlık ve yeniliğin desteklenmesi değişkenleri açısından 25-34 yaş grubuna ait çalışanların ortalamaları ($\bar{x}=3,42$, $\bar{x}=2,98$, $\bar{x}=3,09$, $\bar{x}=3,33$) 35-44 ($\bar{x}=3,80$, $\bar{x}=3,79$, $\bar{x}=3,48$, $\bar{x}=3,42$) ve 45+ ($\bar{x}=3,88$, $\bar{x}=4,25$, $\bar{x}=3,78$, $\bar{x}=4,13$) yaş gruplarına göre daha düşüktür ve LSD (en düşük önemli fark) testi verilerine göre farklılık 25-34 yaş grubuna ait çalışanlardan kaynaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle, yaş arttıkça örgüt ikliminin bu boyutlarına ilişkin olumlu algılama da artmaktadır.

Algılanan iş yükü baskısı değişkeninde ise tam tersi bir durum söz konusudur. Şöyle ki 25-34 yaş grubuna ait çalışanların iş yükü baskısı diğer gruplara göre daha düşüktür. LSD (en düşük önemli fark) testi verilerine göre yaş değişkeni açısından 25-34 yaş grubuna ait ortalama ($\bar{x}=2,33$), 35-44 ($\bar{x}=3,01$, I-J= -68, p=000) *, ve 45 + ($\bar{x}=3,53$, I-J= -120, p=000) yaş gruplarına ait ortalamalardan farklılaşmıştır. Bu durum yaş arttıkça algılanan iş yükü baskısının da arttığı anlamını taşımaktadır.

Eğitim değişkenine bakılırsa, özellikle yeniliğin desteklenmesi açısından gruplar arasında çok büyük algılama farkı vardır. Şöyle ki, lise mezunlarının yeniliğin desteklenmesine ilişkin algıları ($\bar{x}=3,24$) hem üniversite mezunlarından ($\bar{x}=3,77$, I-J=-53, P=000) hem de lisansüstü derece sahibi çalışanlardan ($\bar{x}=4,50$, I-J=-126, p=000) daha düşüktür. Bunun dışında eğitim seviyesi arttıkça tarafsızlık, içsel takdir, üstün desteği ve bağdaşıklık olgularında artış gözlenmekte, bunun yanı sıra eğitim seviyesi arttıkça algılanan iş yükü de artmaktadır ($\bar{x}=2,33$, $\bar{x}=3,04$, $\bar{x}=3,17$). Ancak bu değişken açısından gözlenen farklılık önem seviyesi daha düşük bir farklılıktır.

Kıdem değişkeni açısından ise kıdem arttıkça üstün desteği (3 yıldan daha az $\bar{x}=2,74$, 4-6 yıl $\bar{x}=3,62$, 7-10 yıl $\bar{x}=3,75$, 10 yıldan fazla $\bar{x}=4,01$), bağdaşıklık ($\bar{x}=2,58$, $\bar{x}=3,69$, $\bar{x}=3,88$, $\bar{x}=4,25$), içsel takdir ($\bar{x}=2,48$, $\bar{x}=3,55$, $\bar{x}=3,74$, $\bar{x}=4,50$), tarafsızlık ($\bar{x}=2,60$, $\bar{x}=3,47$, $\bar{x}=3,39$, $\bar{x}=4,02$) ve yeniliğin desteklenmesi ($\bar{x}=2,68$, $\bar{x}=3,46$, $\bar{x}=3,62$, $\bar{x}=4,48$) olgularında da bir artış gözlenmekte ve yapılan LSD testi sonuçları bu farklılığın her durumda 3 yıldan daha az süredir çalışanlardan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. İş yükü baskısı konusunda ise, önem düzeyi çok yüksek olmamakla birlikte kıdem arttıkça bu baskının da azaldığı gözlenmektedir ($\bar{x}=3,60$, $\bar{x}=3,04$, $\bar{x}=2,94$, $\bar{x}=2,33$).

Çalışılan bölüm değişkeni özellikle yeniliğin desteklenmesi algısı açısından araştırmaya dahil edilmiştir. Sonuçlara bakıldığında Bilgi teknolojileri ($\bar{x}=4,50$) ve Araştırma Geliştirme ($\bar{x}=4,26$) bölümü çalışanlarının algısı, Üretim-Satın Alma-Kalite Kontrol ($\bar{x}=3,58$), İnsan Kaynakları ($\bar{x}=3,50$), Pazarlama ve Satış ($\bar{x}=3,23$), Muhasebe-Finansman ($\bar{x}=2,45$) bölümlerindeki çalışanlara kıyasla çok yüksektir. Başka bir ifadeyle, bu iki bölümdeki çalışanların, diğer bölümlerdeki çalışanlara kıyasla buldukları işletmede yeniliğin desteklendiğine dair düşünceleri daha olumludur. Yine araştırma açısından ilginç bir bulgu da, çalışılan bölümle algılanan iş yükü baskısı arasındaki ilişkidir. Bu konuda Araştırma- Geliştirme ($\bar{x}=3,98$) ve Bilgi Teknolojileri ($\bar{x}=3,14$) bölümünde bulunan çalışanlar, Muhasebe-Finansman ($\bar{x}=4,14$) bölümü dışındaki tüm bölümlerden daha yüksek bir ortalamaya sahiptir.

* I-J=Ortalamalar arasındaki fark p= Önem düzeyi

Tablo 7. Demografik farklılıklar açısından değişkenlerin F değerleri

Faktör Değişken	Üstün Desteği	İş Yükü Baskısı	Bağdaşıklık	İçsel Takdir	Tarafsızlık	Yeniliğin Desteklenmesi
	F	F	F	F	F	F
Yaş	2,77	19,99**	5,87*	15,88**	13,01**	11,62**
Eğitim	14,29**	4,15*	7,54*	15,59**	16,74**	23,34**
Kıdem	10,98**	5,09*	27,44**	10,15**	15,24**	18,63**
Bölüm	28,39**	46,59**	25,06**	8,39*	9,68*	44,85*

$p^* < 0,05$ $p^{**} < 0,01$

IV. TARTIŞMA

Örgüt ikliminin yeniliğin desteklenmesi üzerindeki etkilerini inceleyen bu çalışmada, genel olarak hipotezlerin doğrulandığı görülmüştür. Örgüt ikliminin üstün desteği, tarafsızlık, bağdaşıklık ve iş yükü baskısı boyutları çalışanların buldukları işletmede yeniliğin desteklenmesine ilişkin algılarını etkilemektedir.

Yazında en çok incelenen iklim boyutu olan üstün desteği boyutunun bu çalışmada yeniliğin desteklenmesi üzerinde en etkili unsur olduğu görülmüştür. Ulaşılan bulgular daha önceki çalışmaların (Suliman, 2001:55; Amabile et al., 1996:1171; Montes et al., 2004:174) bulgularıyla paralellik göstermektedir. Günümüzün büyük ve karmaşık iş örgütlerinde çalışanların en fazla doğrudan bağlı oldukları üst ile etkileşimde buldukları göz önüne alınırsa, yöneticilerin yeniliği teşvik eden bir iş ortamı oluşturmak için özellikle üst-çalışan arasındaki ilişkilere odaklanması gerektiği söylenebilir. Bu bağlamda üstün, çalışanı destekleyici bir yönetim tarzını benimsemek üzere yönlendirilmesi yararlı olabilir. Ayrıca çalışanların, yönetimin örgütteki herkese eşit mesafede durduğuna ve hak ettiği gibi muamele ettiğine ilişkin düşüncelerini ifade eden tarafsızlık boyutu da bir örgütün yeniliğe ne kadar açık olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Bu boyuta ilişkin bulgular da önceki çalışmaların bulgularıyla (Suliman, 2001:55; Abbey and Dickson, 1983:366) örtüşmektedir. Bir diğer iklim boyutu olan bağdaşıklık örgütte yeniliğin desteklenip desteklenmediğine ilişkin düşünceler üzerinde etkili olmaktadır. Bağdaşıklığa ilişkin olarak da önceki çalışmalarla (Suliman, 2001:55; Amabile et al., 1996:1171; Montes et al., 2004:174) benzer bulgulara ulaşılmıştır. Yenilik yapabilmek için farklı yaklaşımlara, bilgi, beceri ve deneyimlere sahip çalışanlar birlikte işbirliği içerisinde çalışmak, birbirlerinin yaptıkları işleri tamamlayıcı olmak zorundadır. Böyle bir işbirliği ise ancak çalışanların birbirlerine ve örgütün amaçlarına bağlılık duyarak bütünleşebildikleri bağdaşık bir iş ortamında gerçekleşebilir. Dolayısıyla bağdaşıklık da yenilik açısından önemli bir kavramdır. Aşırı iş yükü ve zaman kısıtı altında çalışmayı ifade eden iş yükü baskısı kavramı da yeniliğe destek algısını geçmişteki araştırmalarda (Suliman, 2001:56; Bommer and Jalajas, 2002:383; Amabile et al., 1996:1171) olduğu gibi olumsuz şekilde etkilemektedir. Bu sebeple çalışanlarından yenilikçi olmalarını bekleyen yöneticiler onlara çeşitli görevler verdiğinde, bu görevlerle tanıdıkları süre arasında hassas bir denge kurabilmelidir.

Araştırmada kontrol değişkeni olarak ele alınan cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, kıdem ve çalışılan bölüm açısından örgüt iklimine ve yeniliğin desteklenmesine dair algıların önemli ölçüde farklılaştığı gözlenmiştir. Ulaşılan bulgular örgüt ikliminin, dolayısıyla yeniliğe desteğin algılanmasında bireysel unsurların önemine dikkat çekmektedir. Genel itibarıyla kadınların, gençlerin (25-34 yaş), eğitim düzeyi daha düşük (lise mezunları), örgütteki kıdemi daha düşük çalışanların (3 yıldan daha az süredir çalışanlar) örgüt ikliminin yeniliği teşvik eden boyutlarını daha olumsuz olarak algıladıkları anlaşılmıştır. Bu durumda, araştırma örneğindeki işletme

yöneticilerinin örgüt ikliminin nasıl algılandığına ilişkin kapsamlı çalışmalar yapması ve bunu yaparken de bireysel unsurların işaret ettiği olumsuz düşüncelerin kaynağını belirlemeye çalışması gerekir. Ayrıca bölümler açısından da örgüt ikliminin ve yeniliğe desteğin farklı şekilde algılandığı ortaya çıkmıştır. Bu bulgu beklentilere uygunluk göstermektedir çünkü bilgi teknolojileri ve AR-GE gibi yeniliğin, yaratıcılığın ve atikliğin hayati önem kazandığı bölümlerde, diğer bölümlerden daha farklı bir iş yapma anlayışının ve örgütsel ortamın olması beklenir. Bu bakımdan iklimle ilgili çalışmalarda örgüt içerisinde birbirinden farklı alt grupların var olabileceği göz önüne alınmalıdır.

Bu araştırmanın bulguları taşıdığı sınırlılıklar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Araştırmada kullanılan veriler kesitsel (cross-sectional) olduğundan, nedensel çıkarımlar yapmak uygun olmayıp, yalnızca değişkenler arasındaki ilişkilerin büyüklüğünden ve yönünden hareketle yorum yapmak mümkündür. Ayrıca araştırma sonuçlarının genellenebilirlik derecesi de çalışmanın bir diğer kısıtını oluşturmaktadır. Genelleme yapabilmek için daha büyük araştırma evrenlerinin ve farklı sektörlerden işletmelerin seçilmesi yararlı olacaktır. Bu kısıtlar göz önüne alınarak, yeniliğe önem veren ve yenilikçi çalışanlara sahip olmak isteyen işletmeler için çeşitli öneriler sunulabilir. Öncelikle yöneticilerin işletmede yeniliği teşvik eden bir örgüt ikliminin hissedilip hissedilmediğini araştırması gerekir. Bu bağlamda özellikle yenilikle ilişkili iklim boyutlarına odaklanılması yararlı olabilir. Bunun yanında, örgütteki tüm insan kaynakları faaliyetlerinin olumlu ve yeniliği destekleyici bir iklim oluşturacak şekilde tasarlanması ve uygulanması gerekir. Destekleyici üstlerin olduğu, işlerin zaman ve çaba açısından uygun biçimde programlandığı, tüm çalışanların tarafsız muamele gördüğü, çalışanların bir ekip ruhuyla hareket ettiği bir ortam oluşturmak, yenilikçi olmak isteyen tüm işletmelerin başlıca hedefi olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abbey, A. and Dickson, J. W. (1983). R&D Work Climate and Innovation in Semiconductors. *Academy of Management Journal*, 26(2):362-368.
- Ahmed, P. K. (1998). Culture and climate for innovation. *European Journal of Innovation Management*, 1(1):30-43.
- Amabile, T., Conti, R., Coon, H., Lazenby, J. and Herron, M. (1996). Assessing the work environment for creativity. *Academy of Management Journal*, 39 (5):1154-1184.
- Anderson, N., Hardy, G. and West, M. (1992). Management Team Innovation. *Management Decision*, 30(2):17-21.
- Andriopoulos, C. (2001). Determinants of organizational creativity: A literature review. *Management Decision*, 39(10): 834-840.
- Black, J. S. and Porter, L. L. (2000). *Management: Meeting New Challenges*. Prentice Hall Inc., New Jersey, p. 122.
- Bommer, M. and Jalajas, D. (2002). The innovation work environment of high-tech SME's in the USA and Canada. *R&D Management*, 32(5):379-386.
- Çekmecelioğlu, H. G. (2005). Örgüt ikliminin iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Bir araştırma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6 (2): 23-39.
- Flynn, F. J. and Chatman, J. A. (2004). Strong cultures and innovation, oxymoron or opportunity?. *Managing strategic innovation and change*, Tushman, M. and Anderson, P. (Ed), Oxford, New York, pp. 234-251.
- Hitt, M., Ireland, R., Camp, S. and Sexton, D. (2002). *Strategic Entrepreneurship, Creating a New Mindset*. Blackwell Pub., UK., p.6.
- Kazama, S., Foster, J., Hebl, M., West, M. and Dawson, J. (2002). Impacting Climate for Innovation: Can CEOs Make a Difference?. *Paper presented at the 17th Annual Conference of the Society for Industrial and Organizational Psychology*, Toronto, Canada, pp.1-26.

- Kwasniewska, J. and Necka, E. (2004). Perception of the climate for creativity in the workplace: the role of the level in the organization and gender. *Creativity and Innovation Management*, 13 (3):187-196.
- Martins, E. C. and Terblanche, F. (2003). Building organizational culture that stimulates creativity and innovation. *European Journal of Innovation Management*, 6 (1):64-74.
- Montes, F. J., Moreno, A. R. and Fernandez, L. M. (2004). Assessing the organizational climate and contractual relationship for perceptions of support for innovation. *International Journal of Manpower*, 25 (2):167-180.
- Mumford, M. D. (2000). Managing creative people: strategies and tactics for innovation. *Human Resource Management Review*, 10 (3):313-351.
- Naktiyok, A. (2004). *İç Girişimcilik*. Beta Yayıncılık, İstanbul, s. 171.
- Naktiyok, A. (2007). Yenilik Yönelimi ve Örgütsel Faktörler. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(2):211-230.
- Oldham, G. R. and Cummings, A. (1996). Employee creativity: personal and contextual factors at work. *Academy of Management Journal*, 39 (3): 607-634.
- Özçer, N. (2005). *Yönetimde Yaratıcılık ve Yenilikçilik*. Rota Yayınları, İstanbul, ss. 14-76.
- Özdamar, K. (1999) *Paket Programlarla İstatistiksel Veri Analizi 1*. Kaan Kitabevi, Eskişehir, s. 522.
- Rice, G. (2006). Individual values, organizational context and self perceptions of employee creativity: Evidence from Egyptian organizations. *Journal of Business Research*, 59:233-241.
- Scott, S. G. and Bruce, R. A. (1994). Determinants of innovative behavior: A path model of individual innovation in the workplace. *Academy of Management Journal*, 37 (3):580-607.
- Shalley, C. E. and Gilson, L. L. (2004). What leaders need to know: A review of social and contextual factors that can foster or hinder creativity. *The Leadership Quarterly*, 15:33-53.
- Shalley C., Gilson L. and Blum T. (2000). Matching creativity requirements and the work environment: effects on satisfaction and intentions to leave. *Academy of Management Journal*, 43 (2): 215-223.
- Suliman, A. M. T. (2001). Are we ready to innovate? Work climate-readiness to innovate relationship: the case of Jordan. *Creativity and Innovation Management*, 10(1):49-59.
- Şimşek, M. Ş. (2002). *Yönetim ve Organizasyon*. Günay Ofset, Konya, s.309.
- Yüksel, Ö. (2004). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Gazi Kitabevi, Ankara, s.55.

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):117-144 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Yukarı Söğütlü Nekropollerinden Kaya Mezarları

Turgut H. Zeyrek*

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Gaziantep, Türkiye

Özet. Yukarı Söğütlü, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, antik dönemde Kommagene ismiyle bilinen Fırat Nehri ve Toros Dağları'nın sınırladığı bölgede yer almaktadır. Burada sunulan çalışmada Yukarı Söğütlü'nün mekânsal sınırlarının belirlediği bir alanda tespit edilen nekropollerdeki kaya mezarları değerlendirilmiştir. Köy ve yakın çevresindeki nekropollerde şimdiye kadar günümüzün arkeoloji anlayışı ve bilimsel çalışma esaslarına göre sistemli bir araştırma yapılmamıştır. İncelemeye konu mezarlar ve mezar yapıları bilinmeyen dönem/dönemlerde sürdürülen izinsiz kazılarda açığa çıkarılmıştır.

Nekropoller, arazinin topografik yapısından kaynaklanan farklı tip ve karaktere sahiptir. Düzlükteki tarım alanlarını mezarlara ayırmak yerine, yerleşim yerinin yakın çevresinde bulunan ve gömü yapmak için elverişli her yer nekropol alanı olarak kullanılmıştır. Köyün yakınında bulunan kayalık yamaçlar, yerleşmeyi kuşatan sırt ve tepelerin yamaçları gömütler için değerlendirilmiştir. Nekropollere ayrılmış araziden mümkün olduğu kadar çok yararlanabilmek için uygun yöntemlere başvurulmuştur. Araştırmaya konu bölgede tespit edilen kaya mezarı tipleri mezarı yaptırmanın ait olduğu sosyal statüye, ekonomik güce ve dönemin gelenek – göreneklerine göre çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymuştur. Dromoslu hipojeler ve khamosorionlar nekropollerde tespit edilen hakim mezar tiplerini oluşturmaktadır.

I. Antiokhos tarafından krallığın sınırları içerisinde pek çok alanda olduğu gibi mezar mimarisinde de reformlar başlattığı bilinmektedir. Bu uygulamaların Kommagene bölgesindeki kaya mezarlarının mimarisini etkilediği bilinmektedir. Kralın etnik kökenindeki doğululuk ve batılılık, gömüt kültüründe kendini göstermiştir. Kraliyet kültürünün baş merkezi olan Nemrud Dağı'nda yer alan kral mezarı, Dikili Taş (Sesönk/Besni) ve Karakuş (Kâhta) tümülüsleri Kommagene halkının mezar mimarisine örnek olmuştur. Doliche (Gaziantep), Perre (Adıyaman) ve Turuş (Adıyaman) nekropol alanlarında sürdürülen çalışmalarda açığa çıkarılan mezarlar, Kommagene bölgesinin genelinde belirli bir gömüt tipinin yaygın olduğunu belgelemiştir. Burada sunulan çalışmada değerlendirilen kaya mezarları Kommagene'nin genelinde uygulanan Geç Hellenistik – Erken Roma kaya mezarı mimarisi geleneğini sürdürmektedir. Bunlarda Roma mezar tipleri ile Kommagene bölgesine komşu bir kültür merkezi olan Syria'da bilinen mezarın etkisi de belirgin biçimde izlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Kommagene, Yukarı Söğütlü, Kaya mezarları, Anıtsal mezar, Hipoje, Dromos, Lahit, Kamosorion.

The Rock Tombs in Upper Söğütlü

Abstract. Upper Söğütlü (Southeast Anatolian/Turkey), a region bounded by the river Euphrates and the Tauros Mountains, was known in classical antiquity as Commagene. In this study, rock tombs, which were found in the necropolises of the city, are evaluated. These tombs were brought out by coincidence at an indeterminate time and through excavations carried out without permission.

Necropolises differ in their aspects and characteristics due to the topography of the land. Keysun (Southeast Anatolian/Turkey) and its fertile land create together excellent for small settlements build close to each other. Instead of separating a place for tombs on the plain fertile land, every suitable place

near the settlements was used as necropolis. Rock faces found near the city of the plains, slopes around the settlements and hill sides were preferred as burial places.

The region examined in this study establishes that the rock tombs with the forms sarcophagus and hypogaeum were the dominant grave types in the late Hellenistic and Roman period.

It can be established that the reform policy within the borders of the kingdom of Antiochus I had an influence on the tomb architecture of the region, as on the types in Upper Söğütlü. The ethnic origin of the king, with eastern and western aspects, is reflected in the grave culture of this region. The tombs of the kings Dikili Taş (Sesönk) and Karakuş, in the main centre of the kingdom cult on the Nemrud Mountain, served as tomb-architecture-models for the people of Commagene. The tombs that have been found by surveys in the necropolis areas of Doliche, Perre and Turus confirm that there is a general type of tombs in the region of Commagene. Findings of researches in Upper Söğütlü back up this opinion.

The main types of rock tombs determined in the necropolises of Upper Söğütlü are chamosorion and hypogaea. Among tombs seen in the same necropolis some must have had a high construction price like those with burial chambers build under ground or those build into rock slopes, they indicated luxury and were symbols of status in that society. Consequently must the first usage period be late Hellenistic - early Roman, since the region of Commagene at that time was at its peak. Although the impression arises, that the general Commagenian type of rock tombs expresses a local tradition of tomb architecture, are the influences from the tomb tradition of the neighbouring cultural centre of Syria and as well Roman Empire evident.

Key words: Commagene, Upper Söğütlü, Rock tombs, Monumental tombs, Hypogaea, Dromos, Sarcophagus, Chamosorion.

I. YUKARI SÖĞÜTLÜ'NÜN KONUMU

Yukarı Söğütlü, bugünkü Adıyaman ili Besni ilçesine bağlı Kesmetepe Beldesinin güneybatısında ve antik dönemde Kommagene adıyla bilinen bölge içerisinde bulunan bir köy yerleşmesidir¹. Yerleşim alanı Keysun Ovası'nın güneybatısında, Torosların uzantısı olan bir dağın güney yamacında gelişmektedir (Resim 1). Güneydoğu ve kuzeybatıda yükselen kayalık dağ uzantıları köyün mekânsal sınırlarını belirlemektedir. Antik kalıntılar modern yerleşmenin altında kalmıştır.

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik belgeler araştırmaya konu alanda bulunan antik yerleşmenin adı konusunda bilgi vermemektedir. Bu bölgede kurulan yerleşmenin kaderini ve tarihini muhtemelen bölgenin diğer kentlerinde olduğu gibi Kommagene Bölgesi belirlemiştir. Tarım için elverişli, verimli toprağıyla günümüze kadar önemini korumuş olan Keysun Ovasına yakın stratejik bir mevkideki konumu, ilk kuruluş tarihinden itibaren önemli bir istasyon görevi üstlendiğini işaret etmektedir.

II. ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Bölgede şimdiye kadar günümüzün arkeoloji anlayışı ve bilimsel çalışma esaslarına uygun geniş çapta bir araştırma yapılmamıştır. Köyün merkezinde Adıyaman Müze Müdürlüğü'nce 1983 yılında kurtarma kazısı çalışmaları sürdürülmüştür. Bu kazılar sırasında taban mozaiklerine ait kalıntılar açığa çıkarılmıştır. Mozaiklerin bulunduğu alanda sistemli bir inceleme henüz gerçekleştirilmemiştir. Mozaikte okunan yazıt, ait olduğu yapının bir kilise olduğunu belgelemektedir. Ancak mevcut bilgiler yapının planını tespit etmemiz için

Burada sunulan çalışma T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 16.08.2006 tarih ve 134887 sayılı yüzey araştırması izni ile gerçekleştirilen yüzey araştırmamızda elde edilen bulgu ve buluntular ışığında hazırlanmıştır. Bu vesileyle T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün Sayın yetkililerine, Adıyaman Valisi Sayın Halil Işık'a, Besni Kaymakamı Sayın Hulusi Şahin'e, Besni Belediye Başkanı Sayın İbrahim Öztürk'e, araştırmanın her aşamasında özverili ve yapıcı katkılarını esirgemeyen araştırma ekip üyemiz Sayın Ali Nadir Zeyrek'e, ayrıca bize rehberlik eden Sayın İrfan Yılmaz'a (Öğretmen, Besni Anadolu Lisesi) teşekkürü borç bilirim.

¹ Koordinat: 37° 32' 00" K; 37° 46' 00" D

yetersizdir². Köy meydanında ve evlerin duvarları kenarında çevreye dağılmış biçimde duran mimariye ait parçalar – sütun tamburları ve başlıkları– muhtemelen bu yapıya aittir. “Besni Kültür Varlıklarının Tanıtılması ve Ülke Turizmine Kazandırılması” isimli proje, bölgedeki 2005 yılında ilk kez tarafımızdan başlatılan sistemli arkeolojik çalışma niteliği taşımaktadır. Projenin bu alt yapı hazırlık döneminde Yukarı Söğütlü’deki yüzeyde görülebilen antik kalıntılar ve izinsiz sürdürülen kazıların meydana getirdiği tahribatlar dikkatimizi çekmiştir. 2005 yılı çalışmalarımızda elde ettiğimiz bilgi, bulgu ve belgelerin genel değerlendirmesini topladığımız ve arkeoloji bilimi dünyasının ilgisine sunduğumuz kitabımızda Yukarı Söğütlü’ye de konular kapsamında yer verilmiştir³.

Resim 1. Yukarı Söğütlü, kuzeybatıdan genel

“Besni ve Yakın Çevresinde Yüze Araştırmaları–2006” başlıklı proje kapsamında Yukarı Söğütlü’yü konu alan incelemelerimiz de derinleştirilmiştir⁴. Köyün merkezindeki meydanda ve evlerin bahçelerinde çok sayıda zeytinyağı presine ait kalıntı tespit edilmiştir. Bu kalıntıların yakınında ise su kuyuları bulunmaktadır. Yerel halktan kişiler yakın tarihe kadar çevrede zengin zeytin ağaçlarının varlığından söz etmektedir. Ancak bugün bu ağaçları görmek mümkün değildir. Zeytin ezgi taşlarının boyutları (Ç: ortalama 1.70 – 2.00 m; K: 0.50 m) yağ üretiminin ancak yöre halkının kendi ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olduğunu işaret etmektedir. Yüzeydeki kalıntılar herhangi bir yağ üretilen işletmenin bulunduğunu belgelemek için yetersizdir.

Burada sunulan çalışmada ise Yukarı Söğütlü’nün güneydoğu ve kuzeybatısında yükselen yamaçlarda tespit edilen kaya mezarları değerlendirilmiştir. Aşağıda köyün yakın çevresinde

² Zeyrek 2006: 110–111; Yener 1994: 379.

³ Zeyrek 2006.

⁴ T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün 16.08.2006 tarih ve 134887 sayılı yüzey araştırması izni.

incelenen iki nekropol alanı ve bu nekropollerde içine girilebilen iki mezar yapısı ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Resim 2. Güneydoğu Nekropol alanı, Güneydoğu'dan

III. NEKROPOLLER

A) Güneydoğu Nekropolü

Nekropol Alanının Genel Tanımı

Kuzeybatı – güneydoğu yönünde yay biçiminde kıvrılan engebeli bir yüzey şekline sahip olan kayalık bir dağ, modern köyü çevrelemektedir (Resim 2). Anılan dağın sarp ve engebeli yamaçlarında kaya içine yeraltında oyulmuş mezar yapılarının girişini işaret eden dromoslar tespit edilmiştir. Bunlar yüzeyde birbirine yakın mesafede, ancak dağınık biçimde yer almaktadır. Bu da belirli bir plana uyulmadan arazi yapısının imkân verdiği alanın mezar yapısı için tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Mezarlara ulaşımı sağlayan herhangi bir yol kalıntısı izlenmemiştir.

Yüzey incelemeleri dromosların kural olmamakla beraber genelde güneybatıdan kuzeydoğuya doğru eğimle derinleştiklerini, yaklaşık 0.90 – 1.00 m genişliğe, 6.00 – 6.30 m uzunluğa sahip olduklarını ortaya koymuştur. Dromosların içerisi taş ve toprak ile dolmuş durumdadır. Ancak bilinmeyen bir tarihte mezarlara izinsiz kazı yapanlar tarafından girildiği ve tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Kapı seviyeleri dolgu taş ve toprak altında kaldığından girişe uzanan rampalar, giriş kapıları ve girişin açıldığı mezar odası/odaları hakkında bilgi yoktur.

Yöre halkı nekropol alanının genişlediği yamacın eteğinde, modern yerleşmenin başladığı bahçelerin içerisinde rastlantı sonucu tespit edilen basit ve gösterişsiz toprak gömüden söz etmektedir. Edinilen bu bilgiler yardımıyla gömülerin toprak yüzeyde cesedin sığabileceği boyutlarda ve mevcut taban seviyesinin altında kalacak biçimde açılan çukurlara doğrudan yapıldığı anlaşılmaktadır⁵.

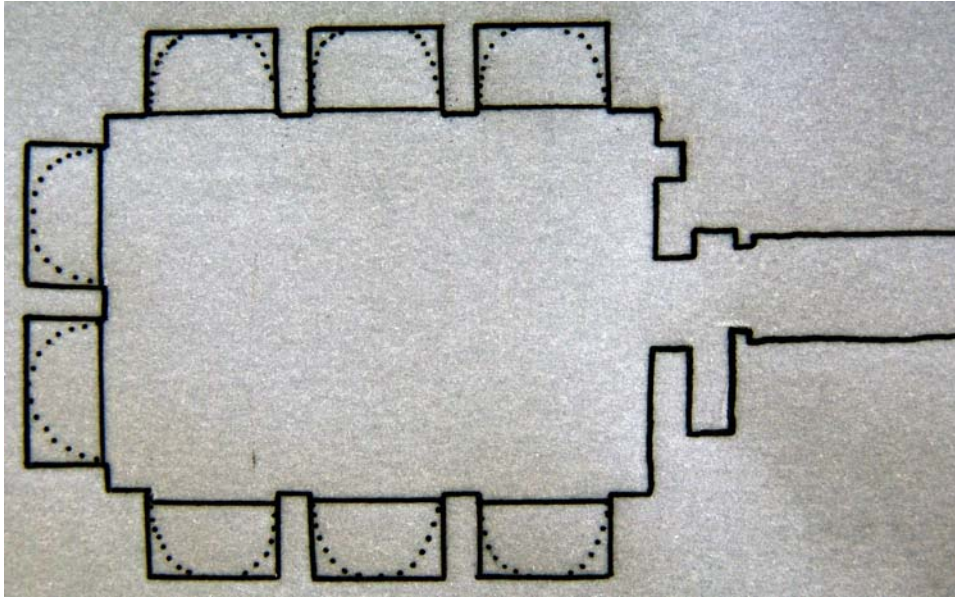
⁵Toprak mezarlar her dönemde yaygın biçimde kullanılmış mezar tipleridir. M.S. 2. yüzyıl Anadolu'nun geneli için olduğu gibi Besni ve çevresinde de zenginlik ve refah dönemi olmuştur. Lüksü işaret eden lahitler ve kaya mezarları gömüler için tercih edilmiştir. Dolayısıyla Roma imparatorluk dönemine tarihlenen toprak mezarların M.S. 3.

GD-Mezar 1⁶

Nekropol alanında içerisine girilebilen tek mezar yapısıdır. Yerleşmeyi güneydoğuda sınırlayan tepenin kuzeybatı yamacının üst kısmında bulunmaktadır (Resim 2).

Mezar Yapısının Mimarisi

Girişi güneybatı yönünde başlayan dromos (G: 1.00 m; U: 6.40 m), kuzeydoğu doğrultusunda eğimle derinleşmektedir (Resim 3–4). Dromos izinsiz kazı çalışmaları sürdürülürken mezar odasından çıkarılan hafriyat doprağı ile doldurulmuştur. Bu da dromosun tabanını tanımlamamızı engellemektedir. Dromosun kuzeydoğu ucunda üst kenarı cephede şişkin kemerli bir kapıya ulaşılmaktadır (Y: 0.90 m; G: ~1.00 m). Tek parça, kabaca işlenmiş ve yuvarlak form verilmiş büyük yassı taş bir blok kapı taşı olarak kullanılmış olup, kuzeybatı yönünde oyulan niş içerisinde in situ durmaktadır⁷. Tabanda bir eşik bulunmaktadır. Kapının üst kısmında bir erkek büstü kabartması görülmektedir (Y: ~0.50 m; G: ~0.40 m). Bu figür cepheden betimlenmiştir. Ancak doğa ve insan kaynaklı tahribatla yüzey aşınmış olduğundan detaylar hakkında bilgi yoktur⁸.

Resim 3. Plan, GD-Mezar 1, ölüksiz

yüzyıldan önce yaygın olmadığını kabul etmek mümkündür. M.S. 3. yüzyıldan itibaren imparatorluğun genelinde yaşanan siyasi huzursuzluk ortamı ve ekonomik gerileme, gömü ve gömüt geleneğini de etkilemiş olmalıdır. Toprak mezarlar Besni ve çevresinde muhtemelen Roma İmparatorluk döneminin sonlarından itibaren Geç Antik Çağda ve Bizans dönemlerinde yaygınlaşmıştır. Ekonomik sıkıntılar ve Hıristiyanlığın da etkisiyle lahit ve mezar odaları gibi oldukça pahalı ve gösterişli mezarlar yapılmamıştır. Zeyrek 2006: 194.

⁶ İleride gerçekleştirilecek kazı ve araştırmalarda karışıklık yaratmaması açısından mezarı isimlendirirken nekropolün bulunduğu yönü dikkate alarak Güneydoğu (GD), mezar numarası için ise Mezar 1 (GD-Mezar 1) kodu tarafımızdan verilmiştir.

⁷ Mezarda bilinmeyen bir tarihte sürdürülen izinsiz kazılar sırasında kapı kanadı görevi gören bu blok, niş içerisindeki yuvasına itilerek içeri girilmiştir. Kapı nişinin boşluğu arkada mezar odası var şeklinde değerlendirilmiş ve mezar odasının iç kısmında kuzeybatıdaki yüzeye geniş bir delik açılmıştır. Kapı taşının niş içerisindeki kenarı görülmektedir.

⁸ Baş 2/3 eksiktir. Sağ omuzdan itibaren sol koltuk altına doğru tabaka halinde kırılmıştır. Ancak boynun sağ yanında giysinin dik açı yapan köşeli boyun açıklığı tanımlanabilmektedir. Sağ omuz üzerindeki kumaş tomarına ait kıvrım kalıntısı mantoya aittir.

Resim 4. Dromos, GD-Mmezar 1, Güneybatı'dan

Mezar kapısı doğrudan tek odalı bir mezara açılmaktadır (Resim 3). Dromos toprak ve taş ile dolu olduğundan mezar odasına bir insanın zorlukla girebildiği bir açıklıktan ulaşılabilmektedir. Kapı açıklığı mezar odasının iç kısmında dikdörtgen formludur. Söveler ve lento dışı doğru kademeli olarak yükselen üç adet düz silme ile bezenmiştir (Resim 5). Lentonun üzerindeki kalıntılar bu alana kazıma çizgi ile bir madalyon işlendiğini belgelemektedir. Madalyon kıvrımının üst kısmına ait küçük bir kalıntıya dikey aksta bağlanan kazıma çizgi madalyon içerisinde dört kollu bir haçı işaret etmektedir.

Mezar odası dikdörtgen planlıdır. Duvarlar ve tavan kabaca işlenmiştir. Yüzeyde görülen sıva kalıntıları mekânın tüm iç yüzeyinin ve tavanının sıvalı olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca duvar resimlerinin mevcut olabileceği fikrini vermektedir⁹. Tavan, kuzeydoğu – güneybatı yönünde uzanan beşik tonoz biçimlidir. Kemer ayağı mezar odasını dört yönde çevreleyen korniş üzerine oturmaktadır. Korniş aynı kayaya kabartma işlenmiştir.

Mezar odasının üç duvarında (kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneydoğu) aynı kaya içerisine oyulmuş mezar nişleri bulunmaktadır. Güneybatıdaki giriş cephesinde ise giriş kapısının güneydoğu yanında, mezar odasının köşesine yakın noktada bir aedicula işlenmiştir (Resim 5). Aedicula iki bölümden oluşmaktadır. Alttaki bölüm bir podium şeklindedir. İki yandaki ayak dörtgen kesitli olup, ahşap işçiliği fikrini vermektedir. Aediculanın üst bölümü dikdörtgen bir niş formuna sahip olup, üst kenarı kemerlidir ve yarım kubbe biçiminde derinleşmektedir. Nişin iç yüzeyi ise yuvarlatılmıştır. Yarım kubbenin cephe kısmındaki kemer alnı şişkin kemer tipi biçimindedir. Bu kemerin yüzeyi ise kıvrılan kademeli silme bezemeye sahiptir. Kemer ayakları nişin iki yan kenarını da belirleyen pilaster antelerin başlıkları üzerine oturmaktadır.

Buraya kadar genel mimarisine değinilen mezar odasının mezar nişleri ve mezarları konusu aşağıda ayrıntılı biçimde incelenecektir.

⁹ İleride mezar odasını dolduran hafriyat toprağının temizlik çalışmaları sürdürülecek olursa duvar resmine ait kalıntı bulunabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır.

Resim 5. GD-Mezar 1, giriş cephesi (Güneybatı), mezar odasının içinden

Mezarlar

Kuzeydoğu Duvarı

Bu cephede üstte tek, altta ise aynı düzlemde yan yana simetrik biçimde birbirini tekrarlayan formda iki olmak üzere toplam üç adet arcosoliumlu mezar nişi mevcuttur (Resim 6). Nişler ana kayanın içine oyulmuştur. Mezar nişleri tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarını taşımaktadır.

Resim 6. GD-Mezar 1, mezar odasının Kuzeydoğu cephesi

Simetrik iki aedicula üstteki mezar nişinin iki yanında yine aynı kaya içine oyulmuştur. Bunlar giriş cephesinde kapının yanında tanımlanan aedicula ile boyut ve işçilik açısından benzerliklere sahiptir, ancak podiumları yoktur. Aediculae ve bunların ortasında yer alan arcosoliumlu mezar nişi mezar odasının üst örtüsünü oluşturan tonoz kemerinin yan duvarlara oturduğu yüzey hizasında mezar odasını çevreleyen korniş üzerine oturmaktadır. Arcosolium beşik kemer tipinde olup, alın kısmı aediculaeda tanımlandığı gibi dışa doğru kademeli olarak yükselen üç adet düz silme ile bezenmiştir. Kemer ayakları dört yivli pilaster antelerin üzerindeki Ion tipi başlıkların üzerine oturmaktadır. Mezar nişinin iç yüzeyi dar yanlarda ve uzun kenar yüzeyinde geniş yay kıvrımlı girland çelengi ve bunları taşıyan bukranon kabartmalarını ile bezenmiştir. Kabartmalar kaba işçilikli olup, yüzey aşınmıştır. Bukranionlar ise tahrip edilmiştir.

Kornişin alt kısmında simetrik iki arcosolium mezar nişi aynı kaya yüzeyinden içe doğru oyulmuştur (Resim 6). Arcosoliumlar basık kemer formunda işlenmiş, kemer alınları dışa doğru kademeli biçimde yükselen üç adet düz silme ile bezenmiştir. Kemer ayakları iki mezar ortasında dört yivli işlenmiş sütun gövdesinin üzerindeki Ion başlığının üzerine, iki yanda ise mezar odasının köşesinde yüzeye kabartma işlenmiş benzer sütun gövdeleri ve başlıklarına oturmaktadır.

Gömüler yukarıda tanımlanan üç niş içerisindeki boyuna kesitleri dikdörtgen formlu üç lahide yapılmıştır. Lahitler nişlerin içlerini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir. Lahitlerin kapakları bugün yerlerinde mevcut değildir. Dolayısıyla lahit kapakları hakkında bilgi yoktur.

Güneydoğu Duvarı

Tonoz ayaklarından biri ile mezar odasının bu yöndeki duvarını mezar odasının üst kenarını çevreleyen kornişin uzantısı sınırlamaktadır. Duvar yüzeyinde üç adet arcosolium mezar nişi bulunmaktadır (Resim 3). Buradaki nişler kuzeydoğu duvarında kornişin altında kalan bölümde tanımlanan basık kemerli nişler ile yakın benzerliklere sahiptir. Ortadaki mezar nişinin kemer alın çerçevesi iki yandaki kemerler ile aynı Ion tipi sütun başlıkları üzerine oturmaktadır. Yan nişlerden kuzeydoğu yöndeki, mezar odasının kuzeydoğu-güneydoğu köşesinde kuzeydoğu duvarında oyulmuş nişin kemer ayağı ile aynı sütun başlığını paylaşmaktadır. Nişlerin iç yüzeyinde herhangi bir bezeme görülmemektedir. Lahitler, mezar odasında tespit edilen diğerleri gibi nişlerin içlerini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Kuzeybatı Duvarı

İncelemeye konu bu duvarda görülen mezar nişleri de arcosoliumludur (Resim 3 ve 7). Bunlar, mezar odasının güneydoğu duvarında ve kuzeydoğu duvarın alt bölümünde tanımlananlar ile hem mimarileri hem Ion tipi sütun başlıkları ve dört yivli ante pilasterlerinden oluşan kabartma motifleri ile tipolojik açıdan yakın benzerliklere sahiptir. Lahitler mezar odasının bu yönünde de nişlerin içlerini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Mezar odasında izinsiz sürdürülen kazı çalışmalarında içeriden dışarıya atılmadığı anlaşılan dolgu toprağı mekân içerisinde sağa-sola aktarılmıştır. Söz konusu bu fiziki müdahaleler mezar odasının kuzeybatı duvar kenarı ve tabanı hakkında fikir verecek kalıntıları açığa çıkarmıştır. Lahitlerin oturduğu zemin ile mezar odasının tabanı arası basamaklandırılmıştır. Arcosolium kemerlerinin oturduğu Ion başlıkları altındaki yivli sütun pilasterleri basamak üst seviyesinde tabana oturmaktadır. Mevcut kalıntılar sütun kadidesi tespit etmeye yardımcı olmamıştır. Ancak sütunların oturduğu alan ile lahitlerin bulunduğu kısım arası kanal ile ayrılmış ve sütunların altında bir pilinthos görünümü verilmiştir.

Resim 7. GD-Mezar 1, mezar odasının Kuzeybatı cephesi

Ara Değerlendirme

Yukarıda ayrıntılı tanımı yapılan mezar yapısı, Besni ve yakın çevresinde tespit edilen kaya mezarlarından tek odalı hipoje tipinin tekneli arcosoliumlu mezarlar grubu için belirlenen karakteristik özelliklere sahiptir¹⁰. Basit rampa şeklinde derinleşen dromosun kapısı doğrudan mezar odasına açılmaktadır. Mezar odasının tavanı beşik tonoz şeklinde işlenmiştir. Duvarlarda tonoz ayağı seviyesinde görülen bir korniş dışında mimariye ait bezeme yoktur. Ancak mezar odasının tavanında ve duvarlarında görülen kireç harçlı kalıntılar, mezar odasının tavan ve duvarlarının sıvalı olduğu fikrini vermektedir.

Duvarlarda aynı kayaya oyulmuş mezar nişleri tekneli arcosoliumlu olup, bunların yan kenarlarını sınırlayan dört yivli pilasterler üzerindeki Ion tipi başlıkların taşıdıkları üç silmeli kemer alınları aynı kayaya kabartma işlenmiştir ve mezar nişlerine aedicula görünümü kazandırmıştır. Değinilen Ion başlıklı cephe mimarisi Kommagene bölgesinde incelenen mezarlarda şimdiye kadar tespit edilememiştir¹¹.

Mezar yapısının dışında dromos kapısının alınlığının üst kısımlarında bulunan mezar stelindeki büst kabartması tipolojik ve ikonografik açıdan değerlendirme yapmaya yardımcı olmamaktadır. Ancak Roma heykel sanatının etkisini taşıyan büstü Roma dönemi içerisinde değerlendirmek mümkündür¹².

Güneybatı cephede güneybatı – güneydoğu duvarlarının kesiştiği köşe yakınında bulunan aedicula, mezar yapısında ölü kültü ile ilgili bir kutsal bölüme yer verildiğini işaret etmektedir. Buradaki incelemeye konu aedicula, Pompei evlerinde çok sayıda örneğini gördüğümüz Roma ev kültü geleneğine ait nişler ile tipolojik açıdan yakın benzerliklere sahiptir¹³. Anadolu'da

¹⁰Zeyrek 2006: 178–186.

¹¹Anadolunun farklı bölgelerinde incelenmiş mezar yapılarında da Ion başlıklarının tarihlenmesine yardımcı olacak paralel bulunamamıştır. Mezarların cephe mimarisi ile ilgili bilinenler de halen tartışmalıdır. Örneğin Dağlık Phrygia'da Afyon Ayazın'den bir kaya mezarının cephe mimarisinde kemer tam plastik Ion sütun başlıkları üzerine oturmaktadır (Perrot and Chipiez 1890: 127–131, 140–141; Ramsay 1882: 263, Lev. 29, 6). Ancak mimariye ait bu kalıntıların tarihlendirilmesi hususu araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır (Kortanoğlu 2006: 71; Körte 1898: 146–148; Haspels 1971: 305; Ramsay 1888: 373; Reber 1897: 63).

¹²Roma imparatorluk dönemi mezar yapılarının heykeller, büstler ve kabartmalar ile donatılması yaygın bir uygulamadır. Guntram 1993.

¹³Aediculaların mimariye ait farklı uygulamaları için bkz.: Boyce 1937: 10–17.

bunların en seçkin örneklerini Ephesos Yamaç Evleri 1 ve 2’de görmekteyiz. Ancak Anadolu mezar kültürü geleneği ile bağlantılı somut buluntuların yeterli olmaması Yukarı Söğütlü’den mezar yapısında tespit ettiğimiz aediculanın Anadolu mezar mimarisi ve geleneği kapsamında irdelenmesini engellemektedir. Kommagene bölgesinde ve Anadolu’nun farklı merkezlerinde sürdürülecek araştırmalardan elde edilecek bulguların ileride bu konuya açıklık kazandırmasını ümit etmekteyiz. Fakat burada Roma ev kültürü geleneğinin mezar kültürünü etkilediği bir uygulamadan söz edilmesi mümkündür.

Mezar odasının kuzeydoğu duvarındaki kornişin üst kısmında bulunan iki aedícula büyük ihtimalle mezar hediyelerinin korunması fonksiyonuna sahiptir. Aediculae ortasındaki mezar nişinin üç kenarını çevreleyen gırlanlar ve bunları taşıyan bukranionlar doğa ve insan kaynaklı yoğun aşınmayla tahrip olmuştur. Detaylar belirsizdir. Mezar yapısında mevcut diğer mezar nişlerinin içerisinde kabartma bezemeye yer verilmemiştir. Roma’da hayvan başını taşıdığı gırlan motifi İmparatorluk Dönemi başlarından beri bilinmektedir. Bu motif M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren bukranionların taşıdığı biçimi almıştır. Traianus dönemi (M.S. 98–117) başlarında lahit kabartmalarında gırlanların figürler tarafından taşındığı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Ancak değinilen bu gelişme/değişim Anadolu’da aynı olmamıştır. Gırlan kabartması sunaklar üzerinde Hellenistik dönemden beri görülmektedir. Gırlan motifinin mimariden ve/veya sunaklardan lahitlere, gömüt kültürüne geçişi ile ilgili sorulara henüz yanıt bulunamamıştır. Bu geleneğin Anadolu lahitlerinde olduğu gibi mezarlarında da M.S. 2. yüzyıldan önce başlamış olması gerekir kanaati taşımaktayım¹⁴.

Buraya kadar sunulan değerlendirmeler incelemeye konu seçtiğimiz mezar yapısının M.S. 1. yüzyıldan sonra – M.S. 2. yüzyıldan önceki bir tarihte yapıldığını, mezar nişlerinin ve bezemelerin işçiliğinde ve tekniği farklılık göstermediğini somut biçimde belgelemektedir. Bu da mezar nişlerinin ve aediculaların farklı dönemlerde değil, mezar yapısının geneli ile birlikte bir bütün olarak planlandığı ve oyulduğu fikrini vermektedir. Mezar odasının kuzeydoğu duvarında iki aedícula ile sınırlı mezar nişi, içerisindeki gırlan kabartmaları ile diğer nişlerden daha önemli bir konuma sahiptir. Dolayısıyla bir aile mezarlığı fonksiyonuna sahip mezar yapısında aile büyüğüne ayrılmış ayrıcalıklı bir gömüt yeri söz konusu olmalıdır.

Kapı lentosu üzerinde tanımlanan kazıma çizgi ile yapılmış dairesel ve buna düşey bağlanan motif kalıntısını madalyon içerisinde haç olarak tanımlamak mümkündür ve mezar yapısının Hıristiyanlık döneminde ikinci kullanım evresine sahip olduğu kanaati uyandırmaktadır.

B) Kuzeybatı Nekropolü

Nekropol Alanının Genel Tanımı

Araştırmaya konu bölgede tespit edilen ikinci nekropol alanı Yukarı Söğütlü modern yerleşmesinin yaklaşık 500 m kuzeybatısında, kuzeydoğu – güneybatı yönünde uzanan ve fazla yüksek olmayan engebeli, kayalık bir dağ uzantısının yamacında gelişmektedir (Resim 8).

Güneydoğu nekropolünde olduğu gibi burada tespit edilen mezarlar da bilinmeyen bir tarihte sürdürülen izinsiz kazılarda açığa çıkarılmış ve tahrip edilmiştir. Geçen zaman içerisinde içleri toprak ve taş ile dolmuş bu mezarların çoğu yakın tarihte ikinci kez kazılmış ve yeniden kapatılmıştır. Bazılarında ise kaçak kazılar halen sürdürülmektedir.

Mezar Tipleri

Bu nekropolde farklı mezar tiplerinin yanyana uygulandığı görülmektedir. Yeraltında oyulmuş mezar yapılarının girişini işaret eden çok sayıda dromosu yüzeyde tespit etmek mümkündür. Bunların yakın çevresinde basit ve lahit formlu khamosorion tipi mezar örnekleri mevcuttur.

¹⁴Boschung 1993: 37–42; Işık 1993: 9–21.

Resim 8. Kuzeybatı Nekropol alanı, Kuzeybatı'dan

Kayaya Bağlı Lahitler: Khamosorion Tipi

Tanım

Bunlar tek veya ikili gruplar halinde görülmektedir. Uzun dikdörtgen kesitli sanduka biçimli bir tekne ve buna ait kapaktan oluşan mezarlardır¹⁵. Yüzeyde tespit edilen incelemeye konu mezar örnekleri, bunların yapımında yer seçimi ile ilgili herhangi bir kuralın söz konusu olmadığını ortaya koymuştur. Ancak lahit teknelerinin kayaların içine oyulmuş olması karakteristiktir. Lahit teknesi için uygun olmayan yüzeyler teraslanmış, yamaçları ise düzlenmiştir¹⁶ (Resim 8).

Araştırmamızın bu bölümünde incelediğimiz mezarları işçilikleri yardımıyla bunları iki grupta toplamak mümkündür. Khamosorionların bazıları kaya içerisine düzgün bir şekilde oyulmuş dikdörtgen biçimli basit çukur formundadır. İkinci tip mezarlar ise daha ince işçilikli yapılmıştır. Üst kenarları kapağın oturabilmesi ve kaymaması için çepeçevre hafifçe yükseltilmiştir¹⁷.

Ara Değerlendirme

Yukarıda genel tanımı yapılan khamosorion tipi mezarlarda tarihllemeye yardımcı bezeme, profil, yazıt vb. unsurlar tespit edilememiştir. Dolayısıyla bunları tarihlendirmek oldukça zordur. Besni yöresinde incelenen khamosorion tipi mezarların genel değerlendirilmesi bu tip mezarların bölgede M.S. 1. yüzyıl ikinci yarısından itibaren yapıldığını ve iki üç kuşak kullanıldığını ortaya koymuştur¹⁸. Değerlenen tarihlendirmeyi Yukarı Söğütlü nekropolünden khamosorion mezar örnekleri için de önermemiz mümkündür.

¹⁵Bunların uzunlukları genelde ~2.20 m, genişlikleri 0.85 – 0.95 m derinlikleri ise yine 0.40 – 0.60 metredir.

¹⁶Nekropol alanında mevcut görülebilen örnekler arasında niş mezarlar ve arcosoliumlu mezarlara rastlanmamıştır. İleride gerçekleştirilecek sistemli kazı ve temizlik çalışmaları bu hususa açıklık kazandıracaktır.

¹⁷Bunların örnekleri Ören Köyü'nün kuzeyinde yükselen tepenin kayalık yamacında ve Kesmetepe'nin yakınlarında yer alan Su Gözü mevkiindeki nekropol alanlarında tespit edilmiştir.

¹⁸Zeyrek 2006: 181.

Hipojeler

Yeraltında kaya içine oyulmuş, tek veya çok odalı mezar yapıları bu mezar grubunu oluşturmaktadır.

Yapımı Yarım Bırakılmış Bir Mezar Yapısı

Nekropol alanının geliştiği tepenin eteğinde, Yukarı Söğütlü'ye uzanan yolun kenarında tespit edilen dromoslardan biri yakın tarihte sürdürülen izinsiz kazıda açığa çıkarılmıştır (Resim 9). Hipoje tipi mezarların yapım aşamaları hakkında bize somut fikir vermiş olması açısından nekropoldeki bu dromosun ayrı bir önemi vardır.

Dromos, ana kaya içerisinde güneydoğudan kuzeybatı yönüne doğru rampa yaparak derinleşmektedir. (G: 1.00 m; U: 6.10 m). Dromosun kuzeydoğu ucunda üst kenarı kemerli bir kapıya ulaşılmaktadır (Y: 0.90 m; G: ~1.00 m). Kapı açıklığı belirlenmiştir. Mezar odası ise oyulmadan bırakılmıştır. Kapının sağ üst köşesi kemer kıvrımının başlangıcından aşağı doğru kırılmıştır¹⁹.

Burada incelediğimiz dromos yardımıyla mezar odası için tercih edilecek yerin önceden belirlendiği, bu tür gömütlerin yapımında ise öncelikle kapıya ulaşan koridorun oyulduğu belgelenmiştir. Ancak mezar sahibinin kendi tercih ettiği bir yerde sipariş üzerine yapım söz konusunu idi, yoksa önceden hazırlanmış bir mezar odası satın mı alınıyordu sorusuna somut yanıt bulunamamıştır.

Resim 9. Yapımı tamamlanmamış mezar yapısı, Kuzeybatı Nekropolü

¹⁹İzinsiz kazı yapanlarca tahrip edildiği kanaati vermektedir.

Resim 10. Dromos, KB-Mezar 1, Güneydoğu'dan

KB-Mezar 1²⁰/ Tatarın Mağarası²¹

Kuzeybatı Nekropolünde içerisine girilebilen tek mezar yapısı nekropol alanının geliştiği tepenin eteğinde, Yukarı Söğütlü'ye uzanan yolun kenarında bulunmaktadır (Resim 10).

Mezar Yapısının Mimarisi

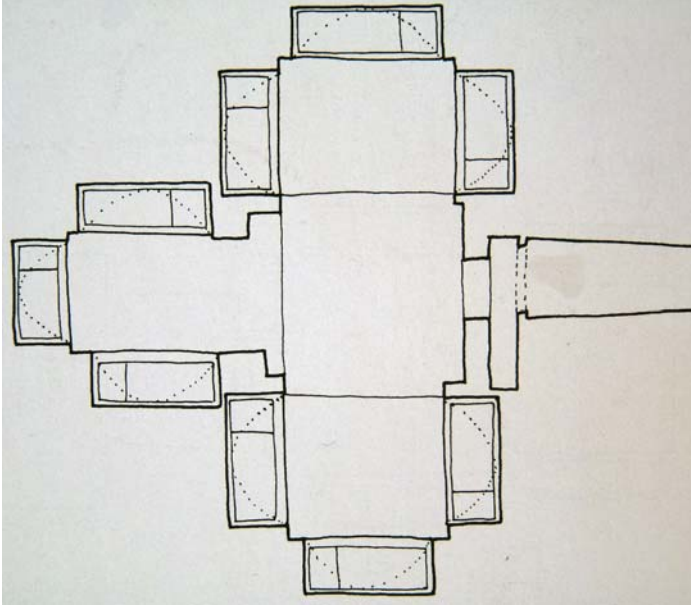
Girişi güneydoğu yönünde başlayan dromos (G: 0.90 m; U: 6.60 m), basamaklı olup (Basamak G: 0.30 x 0.90 m; Y: 0.20 m), kuzeybatı doğrultusunda eğimle derinleşmektedir (Resim 10–11). Dromos izinsiz kazı çalışmaları sürdürülürken mezar odasından çıkarılan hafriyat toprağı ile doldurulmuştur. Bu da dromosun basamak sayısını ve derinliğini tespit etmemize engel olmaktadır. Dromosunun ilk basamağının doğu yanında, aynı kayaya oyulmuş bir sunağın kaidesi görülmektedir. Plinthos kare kesitli olup (G: 0.26 x 0.26 m), eğimli bir açı ile gövdeye bağlandığı anlaşılmaktadır²².

Dromosun kuzeybatı ucunda basık kemer alınlı (Kemer G: 1.00 m; Y: 0.40 m) bir kapıya ulaşılmaktadır. Eşik dolgu toprak altında kalmıştır. Kapı açıklığının iki yanında kapının açılıp kapanmasında sağa veya sola itilmesini, ayrıca kapının kapatılması durumunda iki yandan sabitlenmesini sağlayan nişler bulunmaktadır. Her iki nişin boyutları da aynıdır (G: 0.60 m; D: 1.30 m).

²⁰İleride gerçekleştirilecek kazı ve araştırmalarda karışıklık yaratmaması açısından mezarı isimlendirirken nekropolün bulunduğu yönü dikkate alarak Kuzeybatı (KB), mezar numarası için ise Mezar 1 (KB-Mezar 1) kodu tarafımızdan verilmiştir.

²¹Mezar yapısı yöre halkınca bu isim ile tanınmaktadır.

²²Sunak gövdesinin kare kesitli (0.19 x 0.19 m) olduğu anlaşılmakta, ancak sunağın üst kısmı ve yüksekliği hakkında bilgi verilmesi mümkün değildir.

Resim 11. Plan, KB-Mezar 1,
ölçeksiz

Mezar kapısı küçük bir ön mekâna açılmaktadır. Tavan yüzeyi hafif yuvarlatılmıştır. Duvarın üst kenarı bir korniş ile çerçevelenmiştir. Korniş dış bükey silmelerden oluşan bir profile sahiptir. Kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde bulunan üç mezar odası bu ön mekân çevresinde gelişmektedir. Mezar odalarının birbiriyle ve dışarıyla bağlantısını tüm genişlikleri ile açıldıkları, merkezi bir fonksiyona sahip bu ön mekân sağlamaktadır.

Mezar yapısının içteki cephesinde kapı açıklığının sınırları tespit edilemeyecek biçimde tahrip edilmiştir. Kapının sağ yanında²³ ve Güneybatı Mezar Odası'nın bu yöndeki köşesinde yüksek kabartma betimler mevcuttur. Üst kısmı kemerli içe doğru yarım kubbe biçiminde derinleşen dikdörtgen formlu nişler içerisinde ayakta betimlendikleri anlaşılan figürler doğa ve insan kaynaklı yoğun tahribata maruz kalmış olup, yüzeyleri aşınmış, kırılmış ve yosun kaplıdır. Dolayısıyla bu betimleri ikonografik ve tipolojik açıdan incelemek ve değerlendirmek mümkün olmamıştır.

İncelememizin aşağıda sunulan bölümünde öncelikle mezar yapısının iç mekânları tanımlanacaktır. Ayrıca dromosun dış kısmında, iki yanda birbirine paralel ve simetrik biçimde kayaya bağlı lahitler (khamosorion) değerlendirilecektir.

Hipoje

Kuzeybatı Odası

Mezar odası güneydoğudaki merkezi ön mekâna tüm genişliğiyle açılmaktadır (Resim 11–12). Girişi yanlarda sınırlayan ante başları parçalanmış ve tahrip edilmiştir. Mezar yapısının bu bölümü tonoz şeklinde işlenmiş bir tavana sahiptir. Tonoz ayakları dışa doğru kademeli olarak yükselen üç adet düz silme ile bezenmiş korniş üzerine oturmaktadır. Kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarına arcosolium mezar nişleri oyulmuştur.

Kuzeybatı Duvarındaki Mezar

Bu cephede arcosoliumlu bir mezar nişi mevcuttur (Resim12). Niş ana kayanın içine oyulmuştur. Mezar nişi tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarını taşımaktadır. Nişin kemeri (G: 1.86 m; Y: 0.20 m) basık tip olup, kemer alını dışa doğru kademeli yükselen iki adet düz silme

²³Güneybatı ve güneydoğu duvarlarının kesiştiği köşede.

(G: 0.19 m) ile çerçevellenmiştir. Kemer ayakları niş cephesinde aynı kayaya oyulmuş Korinth düzeninde stilize sütun başlıkları ve pilaster kabartmaları (G: 0.13 m) üzerine oturmaktadır. Nişin üst kenarı iç kısımda basık yarım kubbe biçiminde derinleşmektedir (D: 0.60 m). Yüzey ise ıstiridye kabuğu şeklinde işlenmiştir. Yarım kubbe mezar odasının tonoz ayaklarının oturduğu kornişin niş içerisindeki devamı ile sınırlanmaktadır.

Gömü niş içerisindeki boyuna kesitleri dikdörtgen formlu lahide yapılmıştır (G: 0.60 x 1.95 m; D: 0.50 m; K: 0.10 m). Lahit, nişin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Nişin iç yüzeyinde kabartmalı betimler bulunmaktadır. Kuzeybatı yönündeki geniş yüzeyde dikdörtgen bir panoda (G: 0.85 x 1.53 m) cenaze ziyafeti²⁴ sahnesine yer verilmiştir (kabartma Y: 0.15 m) (Resim 12). Yüzey aşınmış olup, figürlerin detayları belirsizdir. Bir kline üzerinde sol kolu üzerine dayanmış biçimde uzanmış, kolu dirsekten itibaren açılı biçimde kıvrılmış ve elinde bir içki kâsesi tuttuğu belirgin bir erkek görülmektedir. Baş tamamen tahrip olmuştur. Gövdenin üst kısmı cepheden, sol bacak ileride, sağ bacak giysi altında geniş açılı yapacak biçimde geri çekilmiştir. Sağ kol gövdeye yapışık olup, omuzdan itibaren öne ve ileri doğru uzanmaktadır. Gövdenin sağ yarısını açıkta bırakan mantonun geniş kumaş tomarı dışında giysi detayları belirsizdir. Bu figürün ayakucunda aynı klinenin kenarına oturmuş, himation ve omuzlarını örttüğü²⁵ manto giyimli, mantosunun ucunu sol eli ile tutmuş, gövdesi 2/3 sağ profilden bir kadın tanımlanmaktadır. Baş tamamen tahrip olmuştur. Gövde yüzeyi sol yarıda tabaka halinde kırık ve eksiktir. Yüzey ise yosun kaplıdır. Kabartma yüzeyinde yeni tahribatlar da söz konusudur.

Resim 12. KB-Mezar 1, Kuzeybatı mezar odası

²⁴Arkeoloji literatürüne “cenaze ziyafeti” kavramının hatalı olarak girdiğinden söz edilmektedir. Cenaze ziyafeti sahnelerini konu alan ilk çalışmanın Paciaudi tarafından 1751 yılında gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu araştırmacı sahnedeki ana figürün mezar sahibi olduğu ve onun aile bireyleri ile veda yemeğinin betimlendiğini savunmuştur. Winckelmann ise "Monumenti antichi inediti" (1768) isimli eserinde söz konusu betimlerin mitolojik bir sahne olduğundan söz etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde araştırmacılar arasında bu tip sahnelerin değerlendirilmesinde fikir birliği sağlanamamıştır. Bazıları ölen kişinin son ziyafeti, bazıları ile yeraltı dünyasında bir symposion sahnesinin söz konusu olduğunu kabul etmek istemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ölünün ailesi ve ev hayvanları ile birlikte yaşadığı bu dünyadaki son ziyafetinin betimlendiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Ancak Furtwängler 1883 Sabouroff koleksiyonunu değerlendirirken sahnelerdeki esas figürlerde chthonik (yeraltı dünyasından kahramanların/tanrıların) tip etkisine işaret ederek, bu sahnelerdeki betimlerin yeraltı dünyasında yaşayan kahramanlar olduğunu belirtmiştir (Furtwängler 1883). Bu açıklama ve değerlendirme bugüne kadar geçerliğini yitirmemiştir. Ancak literatürde cenaze ziyafeti kavramının kullanımı sürdürülmektedir. Burada sunulan çalışmamızda cenaze ziyafeti kavramı ile ilgili tartışmadan kaçınılmış olup, arkeoloji literatüründe kabul gördüğü için kullanılmıştır.

²⁵Başının büyük bölümünü açıkta bırakan (?).

Resim 13. Kabartma Büst, KB-Mezar 1, Kuzeybatı mezar odası, Kuzeybatı Khamosorion

Nişin kuzeydoğu dar yüzeyinde üst kısmı basık kemerli ve içe doğru yarım kubbe biçiminde derinleşen dikdörtgen bir pano oluşturulmuştur (G: 0.60 x 0.83 m). Figür ayrıntılı tanımlanamayacak şekilde tahrip edilmiştir. Mevcut kalıntılar, bir büst kabartmasının ancak dış konturunu belirlemeye yardımcı olmaktadır (Resim 13).

Arcosoliumun güneybatı dar yanda da üst kısmı basık kemerli ve içe doğru yarım kubbe biçiminde derinleşen dikdörtgen formlu alana sahip bir kabartma panosu oluşturulmuştur (G: 0.49 x 0.75 m). Bu çerçeve içerisinde bir büst kabartma işlenmiştir (Kabartma Y: 0.23 m). Yüzeyde aşınma ve tahribat söz konusu olup, figürün ikonografisi hakkında bilgi elde etmek mümkün değildir (Resim 14). Kırık başa ait mevcut kalıntıda sağ profilden olması muhtemel bir kadın başının ense topuzu görülmektedir. Gövde 2/3 sağ profilden işlenmiştir. Himation ve manto giyimli olduğu anlaşılan figürün mantosuna ait kıvrım tomarı gövdenin sağ yarısını açıkta bırakmaktadır.

Güneybatı Duvarındaki Mezar

Mezar odasının arcosoliumlu ikinci mezar nişi bu yönde yer almaktadır (Resim 11). Niş ana kayanın içine oyulmuştur. Mezar nişi tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarını taşımaktadır. Nişin kemeri (G: 2.70 m; D: 0.85 m) basık tip olup, kemer alını dışa doğru kademeli yükselen iki adet düz silme (G: 0.19 m) ile çerçevelenmiştir. Kemer ayakları niş cephesinde aynı kayaya oyulmuş Korinth düzeninde stilize sütun başlıkları ve pilaster kabartmaları (G: 0.13 m) üzerine oturmaktadır.

Gömü niş içerisindeki boyuna kesitleri dikdörtgen formlu lahide yapılmıştır (G: 0.85 x 2.20 m; D: 0.50 m; K: 0.12 m). Lahit, nişin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Resim 14. Kabartma Büst, KB-Mezar 1, Kuzeybatı mezar odası, Khamosorion

Nişin içteki geniş yüzeyinde üst kısmı basık kemerli ve içe doğru yarım kubbe biçiminde derinleşen dikdörtgen formlu alana sahip bir kabartma pano (G: 0.60 x 0.83 m) mevcuttur. Kabartmalı alanda giyimli bir erkek büstü görülmektedir (Kabartma K: 0.20 m; Resim 15). Baş ezilmiş ve kırılmış, gövdenin üst kısmı cepheden betimlenmiş, omuzlar düşük, sağ kol manto içerisinde gövdeye yapışık ve dik açılı kıvrım ile bel hizasında, sol kol yanda omuzundan aşağı sarkan kumaş tomarını taşımaktadır. Stilize kumaş kıvrımlarının detayları derin, düz hatlarla belirtilmiştir.

Resim 15. Kabartma Büst, KB-Mezar 1, Kuzeybatı mezar odası, Güneybatı, Khamosorion

Kuzeydoğu Duvarındaki Mezar

Bu cephede mezar odasındaki arcosoliumlu üçüncü mezar nişi mevcuttur (G: 2.20 m; D: 0.85 m; Resim 11). Niş ana kayanın içine oyulmuştur. Mezar nişi tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarını taşımaktadır. Gömü niş içerisindeki boyuna kesitleri dikdörtgen formlu lahide yapılmıştır (G: 0.85 x 2.20 m; D: 0.80 m; K: 0.10 m). Lahit, nişin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Nişin iç geniş yüzeyinde üst kenarı kemerli bir pano (G: 0.60 x 0.93 m) içerisinde detayları tanımlanamayacak biçimde tahrip edilmiş bir erkek betimi görülmektedir (Kabartma K: 0.12 m; Resim 16).

Resim 16. Kabartma Büst, KB-Mezar 1, Kuzeybatı mezar odası, Kuzeydoğu, Khamosorion

Kuzeydoğu Odası

Mezar odası güneybatıdaki merkezi ön mekâna açılmaktadır (Resim 11 ve 17). Girişi yanlarda sınırlayan ante başları parçalanmış ve tahrip edilmiştir. Mimari açıdan kuzeybatıda tanımlanan mezar odasına yakın benzerlik göstermektedir. Tonoz şeklinde tavanı, girişin karşısındaki görkemli mezar nişi ve mimariye ait Korinth başlıklı bezemeler burada da tekrarlanmıştır. Tonoz ayakları dışa doğru kademeli olarak yükselen üç adet düz silme ile bezenmiş korniş üzerine oturmaktadır. Kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneydoğu duvarlarına arcosolium mezar nişleri oyulmuştur.

Kuzeydoğu Duvarındaki Mezar

Duvar yüzeyinden içe doğru aynı kayaya oyulmuş arcosoliumlu bir mezar nişi mevcuttur (Resim 17). Niş ana kayanın içine oyulmuştur. Mezar nişi tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarını taşımaktadır. Basık tip niş kemerinin (G: 1.90 m; Y: 0.40 m) kemer alını dışa doğru kademeli yükselen iki adet düz silme (G: 0.19 m) ile çerçeveselendirilmiştir. Kemer ayakları niş cephesinde aynı kayaya oyulmuş Korinth düzeninde stilize sütun başlıkları ve pilaster kabartmaları (G: 0.13 m) üzerine oturmaktadır. Nişin üst kenarı iç kısımda basık yarım kubbe biçiminde derinleşmektedir (D: 0.83 m). Yüzey ise istridye kabuğu şeklinde işlenmiştir.

Gömü yapılan lahite, niş içerisinde boyuna kesitleri dikdörtgen bir forma sahip olup (G: 0.83 x 2.05 m; D: 0.50 m; K: 0.07 m), nişin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayaya oyulmuştur.

Nişin kuzeydoğu yönündeki ana cephesinde dikdörtgen bir panoda (G: 0.87 x 1.80 m) cenaze ziyafeti sahnesine yer verilmiştir (kabartma Y: 0.14 – 0.15 m). Yüzey aşınmış olup, figürlerin detayları belirsizdir (Resim 17). Bir kline üzerinde uzanmış erkek ve bunun karşısında aynı klinenin kenarına oturmuş kadın motifleri kuzeybatı mezar odasında tanımlanan kompozisyonu tekrarlamaktadır.

Resim 17. KB-Mezar 1, Kuzeydoğu mezar odası

Kuzeybatı Duvarındaki Mezar

Arcosoliumlu ikinci mezar nişi kuzeybatı duvar yüzeyinde aynı kaya içine oyulmuş olup (Resim 11), tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarına sahiptir. Basık nişin kemerinin (G: 1.91 m; D: 0.95 m) kemer alını dışa doğru kademeli yükselen iki adet düz silme (G: 0.19 m) ile çerçevelenmiştir. Kemer ayakları niş cephesinde aynı kayaya oyulmuş Korinth düzeninde stilize sütun başlıkları ve pilaster kabartmaları (G: 0.13 m) üzerine oturmaktadır. Gömü niş içerisindeki boyuna kesitleri dikdörtgen formlu lahide yapılmıştır (G: 0.95 x 1.91 m; D: 0.54 m; K: 0.07 m). Lahit, nişin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Nişin geniş kuzeybatı iç yüzeyinde üst kenarı yuvarlatılmış, yan kenarları ortaya doğru genişleyen alt kenarda toplanan ovale yakın dörtgen bir alan içerisinde (G: 0.94 x 0.95 m) yanyana betimlenmiş iki figüre ait büst kabartma işlenmiştir (Kabartma Y: 0.14 – 0.15 m; Resim 18). Figürler büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Mevcut kalıntılar solda bir kadın, sağda ise bir erkek betimini işaret etmektedir. Kadının başı 2/3 sağ profilden olup, saçları ense üzerinde toplanmış ve topuz yapılmıştır. Gövdenin üst kısmı sol omuz ile birlikte hafif geriye doğru burkulmuştur. Sağ kol dirsekten itibaren sağ göğüs altına doğru açı yaparak kıvrılmıştır. Bu figürün yanındaki erkek betiminin detayları tanımlanamamaktadır.

Güneydoğu Duvarındaki Mezar

Mezar odasındaki üçüncü arcosoliumlu mezar nişi güneydoğu duvarına işlenmiştir (G: 2.10 m; D: 0.85 m; Resim 11). Niş ana kayanın içine oyulmuştur. Mezar nişi tekneli arcosolium tipinin ana unsurlarını taşımaktadır. Gömü niş içerisindeki boyuna kesitleri dikdörtgen formlu lahide yapılmıştır (G: 0.80 x 2.10 m; D: 0.56 m; K: 0.07 m). Lahit, nişin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Nişin iç geniş yüzeyinde üst kenarı kemerli bir pano (G: 0.85 x 0.87 m) içerisinde detayları tanımlanamayacak biçimde tahrip edilmiş bir erkek büstü görülmektedir (Kabartma Y: 0.14 – 0.15 m; Resim 19). Figürün başı tamamen kırıktır. Gövde cepheden betimlenmiş olup, omuzları

düşük işlenmiştir. Sağ kol manto içinde, el sol göğüs altındadır. Sol kol detayı tanımlanamamaktadır.

Resim 18. Kabartma Büst, KB-Mezar 1, Kuzeydoğu mezar odası, Kuzeybatı

Resim 19. Kabartma Büst, KB-Mezar 1, Kuzeydoğu mezar odası, Güneydoğu, Khamosorion

Güneybatı Odası

Burada sunulan incelemeye konu mezar yapısının üçüncü mezar odası, merkezi ön mekânın güneybatısında yer almaktadır (Resim 11 ve 20). Mezar odasının cephesi bu mekâna diğer mezar odaları gibi tüm genişliğiyle açılmaktadır. Ancak girişi yanlarda sınırlayan ante başları parçalanmış ve tahrip edilmiştir. Mimari açıdan kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerinde tanımlanan mezar odalarından farklılık göstermektedir. Yukarıda ayrıntılı biçimde tanımlanan söz konusu mezar odalarında görülen heykeltraşiye ait kabartmalar bu mezar odasında yoktur. Tavanın tonoz işçiliği yayvan, basık ve kaba işçiliktir. Güneydoğu, kuzeybatı ve güneybatı duvarlarına arcosolium mezar nişleri oyulmuştur.

Mezar nişlerinin formu ve işçiliği birbiriyle yakın benzerliklere sahiptir. Nişlerin kemer alınları dış bükey profillere sahip silmeler ile çerçevelemiştir. Gömüler nişlerde bulunan boyuna kesitleri dikdörtgen formlu lahitlere yapılmıştır²⁶. Lahitler diğer mezar odalarında olduğu gibi nişlerin içini tamamen kaplayacak şekilde aynı kayadan oyulmak suretiyle meydana getirilmiştir.

Resim 20. KB-Mezar 1, Güneybatı mezar odası

Kayaya Bağlı İki Lahit: Khamosorion Tipi

Bunlar dromosun kuzeybatı ucunda, dromos dışında iki yanda ana kaya içerisine oyulmuştur. Eğimli bir arazi söz konusu olduğundan lahit teknelerinin boyutlarına uygun bir yüzey teraslanmıştır (Resim 10).

Lahit tekneleri kaya içerisine düzgün bir şekilde oyulmuş dikdörtgen biçimli çukur formundadır. Üst kenarları kapağın oturabilmesi ve kaymaması için çepeçevre hafifçe yükseltilmiştir.

Ara Değerlendirme

Yukarıda ayrıntılı tanımlanan mezar yapısı, Besni ve yakın çevresinde tespit edilen kaya mezarlarından tek odalı hipoje tipinin tekneli arcosoliumlu mezarlar grubu için belirlenen karakteristik özelliklere sahiptir²⁷. Ancak mimarisi ve bezemeleri Güneydoğu Nekropolünde tanımlanan mezar yapısından farklıdır.

Basit rampa şeklinde derinleşen dromosun kapısı bu mezarda merkezi bir ön mekâna açılmaktadır. Kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde bulunan üç mezar odası bu mekân çevresinde gelişmektedir. Mezar odalarının her birinde tekneli arcosoliumlu üç mezar nişi yer almaktadır. Kuzeybatı ve kuzeydoğu mezar odalarının mimarisi, nişlerin yan kenarlarını belirleyen pilasterler üzerindeki Korinth tipi başlıkların taşıdığı kemer alınlalarının silmelerinin motifleri, iki mezar odasının da girişinin karşısında ana cephedeki mezar nişinin geniş yüzeyindeki cenaze ziyafeti sahnelerinin işçiliği, diğer nişlerin geniş yüzeylerindeki büstlerin

²⁶Güneybatı duvarındaki arcosoliumlu niş içerisinde yer alan lahit: G: 0.77 x 2.00 m; D: 0.60 m; K: 0.17 m.

Kuzeybatı duvarındaki arcosoliumlu niş içerisinde yer alan lahit: G: 0.85 x 2.00 m; D: 0.57 m; K: 0.07 m.

Güneydoğu duvarındaki arcosoliumlu niş içerisinde yer alan lahit: G: 0.77 x 2.20 m; D: 0.60 m; K: 0.07 m.

²⁷Zeyrek 2006: 178-186.

tipolojisi ve kaba işçilikleri aynı üslup özelliklerini taşımaktadır. Bu da değinilen iki mezar odasının çağdaş olduğunu işaret etmektedir. Güneybatı mezar odasındaki arcosolium nişlerinin kemer alınlarına ait silmelerin profilleri ve diğer mezar odaları ile karşılaştırıldığında heykeltraşiye ait kabartmalara yer verilmemiş olması dikkat çekmektedir. Dolayısıyla diğer iki odadan sonra mezar yapısına ilave edilmiş bir mezar odası olabileceği fikrini vermektedir.

Khamosorion tipi iki mezar da dromosun dışında bulunmaktadır. Bu mezarların incelemeye konu mezar yapısı ile doğrudan bağlantılıdır. Ancak mezar yapısının sahibi aile ile ikinci dereceden yakınlık bağına sahip olduğu kanaati uyandırmaktadır.

Kuzeybatı ve Kuzeydoğu mezar odalarında tanımlanan cenaze ziyafeti sahneleri mezar yapısının somut biçimde tarihlendirilmelerine yardımcı olmaktadır. Arkeoloji literatüründen bilinen çok sayıda cenaze ziyafeti sahnesi incelendiğinde Hellenistik dönemden itibaren bu kompozisyonun işlendiği görülmektedir²⁸. Yukarı Söğütlü’de tanımlanan uzanmış erkek oturan kadın motifi Hellen dünyası için karakteristiktir. Ancak sonraki dönemlerde de sevilmiş ve yaygın biçimde uygulanmıştır. M.Ö. 2. yüzyıl kabartmalarında kadın kline üzerine oturmaktadır. Bu figürler tamamen veya kısmen cepheden gözükmemektedir. Roma İmparatorluk dönemine kadar varlığını koruyan motifte bu dönemden itibaren yerel işçiliğe bağlı ikonografik ve tipolojik bazı değişiklikler yapılmıştır. Roma İmparatorluk döneminden itibaren kadın sağ profilden betimlenmiştir²⁹. Yukarı Söğütlü’de incelenen her iki sahnede kadınların genel vücut kompozisyonu sağ cepheden, gövdenin üst kısmı 2/3 sağ profilden işlenmiştir. Bu kabartmaları Hellenistik dönem sahneleri ile karşılaştıracak olursak, betimlerin çok kaba işçilikli olduklarını belirtmek gerekir. Figürler doğa ve insan kaynaklı tahribattan dolayı ikonografik açıdan değerlendirilememektedir. Kadınların giysi detaylarına ait çok az kalıntı bunların himationlu olduklarını işaret etmektedir. Omuzları üzerinde ise manto taşıdıkları tespit edilmiştir. Kuzeybatı mezar odasında tanımlanan cenaze ziyafeti sahnesinden ayrı olarak mezar nişinin dar yüzeylerinde başka kabartmalara da yer verilmiştir. Bunlardan biri mezar sahibi erkeğin diğeri ise karısının portre büstü olmalıdır³⁰. Cenaze ziyafeti sahnesini farklı bölgelerden benzer betimler ile karşılaştırdığımızda bunların M.Ö. 1 – M.S. 1. yüzyıl etkili üslup özelliklerine sahip oldukları ortaya çıkmaktadır³¹. Heykeltraşiye ait herhangi bir kalıntıya yer verilmeyen Güneybatı Mezar Odası ise muhtemelen Kuzeybatı ve Kuzeydoğu mezar odalarından sonraki bir tarihte yapılmıştır.

IV. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarih kaynakları ve mevcut arkeolojik buluntular Yukarı Söğütlü’nün tarihi ve arkeolojisi hakkında somut bilgi elde etmemize şimdilik yardımcı olamamaktadır. Bu bölgede gerçekleştirilecek günümüz bilimsel esaslarına uygun sistemli araştırmalar önemli sonuçlara ulaşılabileceğini vaad etmektedir.

²⁸ Schmidt 1991: 103–116.

²⁹ Pfuhl and Möbius 1979: 359.

³⁰ Cenaze ziyafeti sahneleri konusunda bkz.: Borchert 1968: 186, 195–196, 197 vdd, 207–209; Cremer 1991 : 67–70, 104, 118; 1992: 14–15, 35, 58–59, 66, 82, 95; Dentzer 1969: 195; Gerhard 1827: Lev. 76,2,315; Klinkenberg 1902: 100; Letronne 1846: 8; Müller 1878: 753–754; Pervanoglu 1872: 51; Pfuhl and Möbius 1979; Schröder 1902: 46; Thönges–Stringaris 1965: 1.

³¹ Benzer örnekler için karşı.: Stockholm, Milli Müze, Env. 936, M.Ö. 2. yüzyıl ilk yarısı (Pfuhl and Möbius 1979: 382, Kat. 1553, Lev. 224); İzmir, Basmahane Müze Env. 355, Manyas Gölü kenarındaki Ergili/Daskyleion’dan, M.Ö. 1. yüzyıl (Pfuhl and Möbius 1979: 387, Kat. 1572, Lev. 229); Samos’tan, Tigani, Kastro Env. 102, M.Ö. 2. yüzyıl sonu (Pfuhl ve Möbius 1979: 391, Kat.1589, Lev. 231); Kyzikos’tan, Paris, Louvre, Geç Hellenistik veya Roma İmparatorluk Dönemi Başı (Comte de Clarac 1841: 727, No: 289, Lev. 155; Pfuhl and Möbius 1979: 393, Kat. 1599, Lev. 233); Karacabey’den, Bursa Müzesi Env. 91 veya 1664, M.Ö. 1. yüzyıl ilk yarısı (Pfuhl and Möbius 1979: 395, Kat. 1609, Lev. 234).

Yukarı Söğütlü'nün bulunduğu alandaki antik yerleşmenin kaderini ve tarihini bölgenin diğer kentlerinde olduğu gibi Kommagene Bölgesi belirlemiş olmalıdır. Özellikle Keysun ve Zeugma (Seleukeia ad Euphrat) gibi önemli merkezlere yakın bir noktadaki konumu stratejik öneme sahip mevkideki konumu, bu yerleşmenin ilk kuruluş tarihinden itibaren önemli bir istasyon görevi üstlendiğini işaret etmektedir.

Burada sunulan araştırmaya konu iki nekropolde incelenen mezarlar, Besni ve yakın çevresinde sürdürdüğümüz bilimsel araştırma projemiz kapsamında incelediğimiz nekropollerde tespit ettiğimiz mezar tiplerinin karakteristik genel özelliklerini tekrarlamaktadır³². Araştırmaya konu bölgede düzlükteki tarım alanını güneydoğu ve kuzeybatı yönlerinde kuşatan dağ uzantılarının kayalık yamaçları gömütler için değerlendirilmiştir. Bu bağlamda güneydoğu ve kuzeybatıda olmak üzere iki nekropol alanı söz konusudur. Nekropollerde görülen mezarların bilinmeyen bir tarihte izinsiz sürdürülen kazı çalışmalarıyla açığa çıkarıldığı, bunlardan çoğunun yağmur sularının taşıdığı toprakla ve çevreden dökülen taşlarla dolduğu tespit edilmiştir. Değinilen bu mezarlarda bilinçsiz kişilerce yeniden izinsiz kazı çalışmaları sürdürüldüğü gözlemlenmiştir.

Nekropollerde ölüm sonrası inançları ve ölü kültü ile ilgili bazı buluntulara rastlanmıştır³³. GD-Mezar 1'in güneybatı duvarına oyulmuş aedícula ve KB-Mezar 1/Tatarın Mağarası'nın dromosunun güneydoğu ucunda aynı kayaya oyulmuş kare kesitli küçük sunak, ölü kültürüne ait somut kalıntılardır. GD-Mezar 1'in dromosunun kuzeydoğu ucunda, mezar kapısının üst kısmına gelen yüzeyde aynı kaya yüzeyine kabartma olarak işlenmiş kaya stelinde bir büste yer verilmiştir. Değinilen somut bulgular Yukarı Söğütlü nekropollerindeki ölüm sonrası inançları ve ölü kültü konusunda herhangi bir genelleme yapmak için yetersizdir, ancak bu hususta fikir vermektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi nekropollerdeki bütün mezarlar soyulmuştur. Açılmadan günümüze kadar gelen mezarlarda bilimsel kazılar sürdürülmemiştir. Dolayısıyla mezarlara bırakılan ölü hediyeleri konusunda bilgi yoktur.

Nekropoller incelememiz kapsamında ayrı ayrı ele alınmış, tanımlana bilen GD-Mezar 1 ve KB-Mezar 1 ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Ancak nekropollerin ve diğer mezarların tarihlenmesi ile ilgili bazı sorulara yanıt bulunamamıştır. Nekropol alanlarında görülen kalıntılar, mezarların erken veya geç tip tespitinde yetersiz kalmıştır. Bunun yanı sıra bölgede yaşayan insanların ölümden sonraki yaşam inançları uyarınca kendileri ve aile fertleri için mezarlar yaptırdıkları, söz konusu mezarların ise mezarları yaptıranların toplumdaki sosyal statüsüne, ekonomik gücüne ve dönemin gelenek – göreneklerine göre çeşitlilik gösterdiklerini ortaya koymuştur.

GD-Mezar 1'deki girland kabartmaları mezarın M.S. 1. yüzyıldan sonra – M.S. 2. yüzyıldan önce yapıldığı fikrini vermektedir. KB-Mezar 1'in cenaze ziyafeti sahneleri M.Ö. 1 – M.S. 1. yüzyıl etkilidir, ancak Korinth başlıkları doğa ve insan kaynaklı tahribatla karşı karşıya kalmış olmasına rağmen M.S. 2. yüzyıl başları kanaati uyandırmaktadır. Anadolu M.S. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun etkisindedir. Yönetici sınıf Hellenistik dönemden kalma gelenekleri sürdürmektedir. Romanın Anadolu'daki eyaletlerde oluşturduğu yönetici sınıf ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bunlar sosyal yaşamda Romalı aristokratlar gibi olmasa da benzer görkemli standartlara sahip olmuştur. İncelenen iki mezar yapısında Hellenistik etkili Roma gömü ve gömüt kültürünün etkisi somut biçimde belgelenmektedir.

³² Zeyrek 2006: 157–161, 178–186.

³³ Antik çağ ölü kültü, gömü geleneği ve ölüm sonrası yaşam inançları ile ilgili bkz.: Altmann 1905: 306; Arce 1988: 199; Coward 1998; Cumont 1942; Engels 1998; Feldmann – Fuchs-Heinritz 1995; Février 1990: 358–390; Fink 1978: 295–323; Gladigow 1980: 119–133; Hasenfratz 1998; von Hesberg 1992; Jastrzeboska 1981; Kierdorf 1991: 71–87; Kistler 1998; Otto 1958; Richard 1978: 1121–1134.

I. Antiokhos'un reform politikası krallığın sınırları içerisinde ölü kültü ve mezar mimarisinde de etkili olmuştur. Kralın etnik kökenindeki doğululuk ve batılılık, ölü kültü ve gömüt kültüründe kendini göstermiştir. Kraliyet kültürünün baş merkezi olan Nemrud Dağı'nda yer alan kral mezarı, Dikili Taş (Sesönk) ve Karakuş tümülüsleri Kommagene halkının mezar mimarisine örnek olmuştur. Doliche, Perre ve Turuş nekropol alanlarında sürdürülen çalışmalarda açığa çıkarılan mezarlar, Kommagene bölgesinin genelinde belirli bir gömüt tipinin yaygın olduğunu belgelemiştir³⁴. Besni ve çevresinde yapılan incelemeler, bu fikri destekleyen bulgular ortaya koymuştur³⁵. Yukarı Söğütlü'de tespit edilen GD-Mezar 1 ve KB-Mezar 1 mezar yapıları Kommagene krallık gömüt geleneğinin Roma etkili mezar yapılarında sürdürüldüğünü kanıtlayan örnekler olması açısından önem taşımaktadır³⁶.

Kayalık yamaçlarda yeraltında kaya içine oyulmuş, tek ve çok odalı mezar yapılarından "Dromoslu Tip" grubunun tekneli arcosolium mezar nişli kaya mezarlarının karakteristik özelliklerine sahiptir.

Yapım maliyeti yüksek olan yeraltına oyulmuş bu mezar yapıları lüksü işaret etmektedir. Dolayısıyla bunlar, büyük ihtimalle Yukarı Söğütlü'deki antik yerleşmenin refah dolu zenginlik döneminde yapılmıştır. Konut mimarisini taklit eden bazı mimari detaylara ve bezemelere de yer verilen mezar yapılarının iç mekanlarında tavan bölümü tonoz biçiminde işlenmiştir.

Güneydoğu ve Kuzeybatı nekropollerinde tanımlanan arcosoliumlu oda mezarları, Perre (Pirin – Adıyaman), Doliche'de (Dülük – Gaziantep) ve Seleukeia ad Euphrat (Zeugma/Belkis – Gaziantep) ayrıntılı biçimde tanımlanan ve değerlendirilen mezarların yakın benzerleridir³⁷. Bu tip mezarlar Anadolu'nun dağlık ve kayalık araziye sahip farklı bölgelerinde yaygın biçimde karşımıza çıkmaktadır³⁸. Ancak bunların kökeni ve tarihlendirilmeleri ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir³⁹. Dağlık Kilikia bölgesinde yer alan Adrassos (Balabolu) antik kentinde bulunan arcosolium tipi mezarların Geç Hellenistik – Erken Bizans dönemleri arasında kullanıldığından söz edilmektedir⁴⁰. Aynı bölgede Elaiussa Sebaste ve Korykos'ta açığa çıkarılan mezarların M.Ö. 1. – M.S. 1. yüzyıl ilk yarısına ait oldukları belirlenmiştir⁴¹. Kanytelleis kaya mezarlarından bazıları belgeler yardımıyla M.S. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir⁴². Termessos'ta açığa çıkarılan benzer mezarlar ise M.S. 30 – 70'e ve M.S. 2. – 3. yüzyıllara somut biçimde yerleştirilmiştir⁴³. Doliche'de bulunan arcosoliumlu mezar odalarının Hellenistik dönemden itibaren Bizans dönemine kadar uzun süre kullanıldığı tespit edilmiştir⁴⁴. Değinilen tarihllemeler, Besni ve çevresinden arcosoliumlu mezar odalarının ilk evresinin Geç Hellenistik dönem olabileceği fikrini vermektedir.

³⁴ Mezar örneklerini karşılaştırmız, Erarslan 2001: 263–272; 2002, 129–136; Schütte, Maischatz and Winter 2004.

³⁵ Zeyrek 2006: 157–195.

³⁶ Yukarı Söğütlü'den kaya mezarlarının tip açısından Kommagene bölgesinde yaygın olduğu bilinmektedir. Bunlar aslında Anadolu'da M.Ö. 1. binin ilk yarısından beri uygulanan gömü geleneğinin yörede de sürdürüldüğünü ortaya koymuştur (Bittel 1950: 83–84). Ancak Kommagenenin genelinde görüldüğü gibi araştırmaya konu bu yörede de komşu kültür merkezi olan Syria'nın mezar geleneğinin etkisi belirgin biçimde izlenmektedir (Amy–Seyrig 1936; Dörner and Naumann 1939; Mayence 1938; Mouterde 1949/50; Wiegand 1932).

³⁷ Ergeç 2003.

³⁸ Alföldi-Rosenbaum 1971: 10; Ergeç 2003; Çelgin 1990: 150; Machatschek 1967.

³⁹ Dörner and Naumann 1939; Machatschek 1967: 57–58, Mouterde 1949/50; Pagenstecher 1919: 122. Burada sunulan çalışmamızda arcosoliumlu oda mezarların kökeni ve tarihlendirilmesi tartışmalarından kaçınılmıştır.

⁴⁰ Alföldi-Rosenbaum 1971: 10; 1980: 27.

⁴¹ Machatschek 1967: 49–61.

⁴² Heberdey and Wilhelm 1896: 1–168.

⁴³ Çelgin 1990: 151.

⁴⁴ R. Ergeç, Doliche ve Zeugma'da açığa çıkarılmış arcosoliumlu oda mezarları Suriye'ye özellikle Palmyra'ya bağlamak istemektedir (Ergeç 2003: 33). J. Wagner ise arcosoliumlu oda mezarlarının Kuzey Suriye'deki Palmyria etkisinde, ancak Roma üslubunda biçimlendiğini işaret etmektedir (Wagner 1975: 80).

Bu çalışmada incelenen Yukarı Söğütlü nekropollerinden yüzey buluntularının değerlendirilmesiyle elde edilen sonuçların Anadolu kaya mezarlarında akültürasyon sorunu konusunda eksik bilgileri tamamlayacak nitelikte olduğu kanaatini taşımaktayız⁴⁵.

KAYNAKÇA

- Alföldi-Rosenbaum, E. (1971). *Anamur Nekropolü (The Necropolis of Anemorium)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI Seri - No. 12, Ankara, s.10.
- Alföldi-Rosenbaum, E. (1980). *The Necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia Isauria*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 146. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 10, Wien, s.27.
- Altmann, W. (1905). *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, s. 306.
- Amy, R. and Seyrig H. (1936). Recherches dans la Nécropole de Palmyre. *Syria* 17. Revue d'art oriental et d'archéologie, publiée par l'institut français d'archéologie de Beyrouth, Paris: 229-230.
- Arce, J. (1988). *Funus imperatorum: Los funerales de los emperadores romanos*. Alianza Forma, Madrid, ss.199.
- Bittel, K. (1950). *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, ss.83-84.
- Borchert, J. (1968). Epichorische, gräko-persisch beeinflusste Reliefs in Kilikien. *Istanbuler Mitteilungen* 18. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen:195-196, 207-209.
- Boschung, D. (1993). Grabaltäre mit Girlanden und frühe Girlandensarkophage. Zur Genese der kaiserzeitlichen Sepulkralkunst. *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*. G. Koch (Hrsg.), Mainz am Rhein: 37-42.
- Boyce, G. K. (1937). Corpus of the lararia of Pompeii, *Memoirs of the American Academy in Rome* 14. Published by American Academy in Rome: 10-17.
- Comte de Clarac, C. O. F. J. B. (1841). *Musée de sculpture antique et moderne* 2. Paris, ss. 727.
- Coward, H. (1998). *Das Leben nach dem Tod in den Weltreligionen*. Maryknoll, New York: Orbis, 1997. Herder Verlag, Freiburg.
- Cremer, M. (1991). Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 1. Mysien, *Asia Minor Studien* 4, 1. Bonn: 67-70, 104, 118.
- Cremer, M. (1992). Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 2. Bithynien. *Asia Minor Studien* 4, 2. Bonn: 14-15, 58-59, 66, 82, 95.
- Cumont, F. (1942). *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*. Bibliothèque archéologique et historique, 35, Geuthner, Paris.
- Çelgin, A. V. (1990). *Termessos Kenti Nekropollerini*. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul, ss.150-151.
- Dentzer, J. M. (1969). Reliefs au "Banquet" dans l'Asie Mineure du Ve siècle av. J. C., *Revue Archéologique*, 2. Ecole française d'Athènes; Paris: 195.
- Dörner, F. K. and Naumann R. (1939). Forschungen in Kommagene. *Istanbuler Forschungen* 10. Monographien zur Archäologie und Kulturgeschichte Kleinasiens und angrenzender Gebiete, Berlin.
- Engels, J. (1998). *Funerum sepulcrorumque magnificentia: Begräbnis- und Grabluxusgesetze in der griechisch-römischen Welt. Mit einigen Ausblicken auf Einschränkungen des funeralen*

⁴⁵Anadolu kaya mezarlarında akültürasyon sorunu ile ilgili çalışmalarımız, arkeoloji bilimi dünyasından çok sayıda meslektaşımızın da ilgi konusudur. Ör.: R. Fleischer (Proje ismi: Anatolische Felsgräber, ihre Typologie und ihr Verhältnis zu den benachbarten Städten).

- und sepulkralen Luxus im Mittelalter und in der Neuzeit.* Hermes-Einzelschriften 78. Stuttgart.
- Erarslan, F. (2001). Adıyaman Turuş Kaya Mezarları Kazı ve Temizlik Çalışması. *11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 263–272.
- Erarslan, F. (2002). Perre Antik Kenti Nekropol Alanı Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı. *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 129–136.
- Ergeç, R. (2003). Nekropolen und Gräber in der südlichen Kommagene. *Asia Minor Studien* 47. Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Bonn.
- Feldmann, K. and W. Fuchs-Heinritz, W. (1995). *Der Tod ist ein Problem der Lebenden: Beiträge zur Soziologie des Todes*, Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Février, P.-A. (1990). *Kult und Geselligkeit: Überlegungen zum Totenmahl. Christentum und antike Gesellschaft*. Ed.: Martin, J. and Quint, B. WdF 649, Darmstadt: 358-390.
- Fink, J. (1978). Vorstellungen und Bräuche an Gräbern bei Griechen, Römern und frühen Christen, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 I. EPRO* 66. Ed.: S. Sahin, E. Schwertheim, J. Wagner, Leiden: 295–323.
- Furtwängler, A. (1883). *Die Sammlung Sabouroff. Kunstdenkmäler aus Griechenland* 1. Asher Verlag, Berlin.
- Gerhard, E. (1827). *Antike Bildwerke*. München: Lev. 76,2.315.
- Gladigow, B. (1980). *Naturae deus humanae mortalis: Zur sozialen Konstruktion des Todes in römischer Zeit, Leben und Tod in den Religionen: Symbol und Wirklichkeit*. Ed.: G. Stephenson, Darmstadt, 119–133.
- Guntram, K. (1993). *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*. Phillip von Zabern, Mainz am Rhein.
- Hasenfratz, H.-P. (1993). *Leben mit den Toten: Eine Kultur- und Religionsgeschichte der anderen Art*. Verlag Herder, Freiburg.
- Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia* 2. N.J. Princeton Univ., Princeton, s.305.
- Heberdey, R. and A. Wilhelm, A. (1896). *Reisen in Kilikien*. Denkschrift des österreichischen akademischen Wissenschafts 44, Wien, ss.1–168.
- von Hesberg, H. (1992). *Römische Grabbauten*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Işık, F. (1993). Zur Kontinuitätsfrage der kleinasiatischen Girlandensarkophage während des hellenismus und der frühen Kaiserzeit. *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*. Guntram Koch, Phillip von Zabern, Mainz am Rhein pp.9-21.
- Jastrzeboska, E. (1981). *Untersuchungen zum christlichen Totenmahl aufgrund der Monumente des 3. und 4. Jahrhunderts unter der Basilika des Hl. Sebastian in Rom*, Freiburg Üniversitesi, Doktora Tezi, Tez Danışmanı: W. N. Schumacher; Europäische Hochschulschriften, Reihe 38 (Archäologie), 2. Frankfurt am Main.
- Kierdorf, W. (1991). Totenehrung im republikanischen Rom. *Tod und Jenseits im Altertum Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium* 6, Ed.: G. Binder, B. Effe, Trier: 71–87.
- Kistler, E. (1998). *Die Opferinnen-Zeremonie. Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen*. Steiner Verlag, Stuttgart.
- Klinkenberg, J. (1902). Die römischen Grabdenkmäler Kölns. *Bonner Jahrbücher* 108/9. Rheinland Verlag, Bonn, s.100.

- Kortanoğlu, E. (2006). *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*. T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul, s.71.
- Körte, A. (1898). *Kleinasiatische Studien 3. Die phrygischen Felsendenkmäler, Athenische Mitteilungen 23. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, Berlin: 146–148.
- Letronne, L. (1846). Sur une stèle funéraire de sa collection. *Revue Archæologique*, 3. Ecole française d'Athènes, Paris: 8.
- Machatschek, A. (1967). *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elauissa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–historische Klasse. Denkschriften 96. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 2, Wien.
- Mayence, F. (1938). La première Campagne des fouilles belges à Apamée. *Bulletin des Musées d'Art et d'Histoire* 10:111.
- Mouterde, R. (1949/50). A Travers l'Apaméne. *Melanges d l'Université Saint Joseph* 28:4.
- Müller, K. O. (1878). *Handbuch der Archäologie der Kunst 2*, Max Verlag, Breslau, s.753-754.
- Otto, W. F. (1958). *Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens: Eine Untersuchung zur Religion der Griechen, Römer und Semiten und zum Volksglauben überhaupt*. Springer Verlag, Berlin.
- Pagenstecher, R. (1919). *Nekropolis*. Giesecke & Devrient Verlag, Leipzig, s.122.
- Perrot, G. and C. Chipiez, C. (1890). *Historie de L' Art dans L' Antiqué, C. V.: Phrygie, Lydie et Carie, Lycie*. Librairie Hachette et CIE, Paris, ss.127–131, 140–141.
- Pervanoglu, P. (1872). *Das Familienmahl auf altgriechischen Grabsteinen*, Engelmann Verlag, Leipzig, s.51.
- Pfuhl, E. and Möbius, H. (1977/1979) *Die Ostgriechischen Grabreliefs 1–2*. Phillip von Zabern Verlag, Mainz.
- Ramsay, W. M. (1882). Some Phrygian Monuments. *Journal of Hellenic Studies* 3. The Society for the Promotion of Hellenic Studies, London: 263, Lev. 29:6.
- Ramsay, W. M. (1888). A Study of Phrygian Art. *Journal of Hellenic Studies* 9. The Society for the Promotion of Hellenic Studies, London, s.373.
- von Reber, F. (1897). *Die Phrygischen Felsendenkmäler*. München.
- Richard, J. C. (1978). *Recherches sur certains aspects du culte impérial: Les funérailles des empereurs Romains aux deux premiers siècles de notre ère*. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.16,2:1121–1134.
- Schmidt, S. (1991). *Hellenistische Grabreliefs; Typologische und chronologiesche Beobachtungen*. Böhlau Verlag, Köln-Wien.
- Schröder, B. (1902). Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit. *Bonner Jahrbücher* 108/9. Rheinland Verlag, Bonn: 46.
- Schütte–Maischatz, A. and Winter, E. (2004). *Doliche–Eine kommagenische Stadt und ihre Götter. Mithras und Iupiter Dolichenus*, Asia Minor Studien 52, Bonn.
- Thönges-Stringaris, R. N. (1965). Das griechische Totenmahl, *Athenische Mitteilungen* 80. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Berlin: 1.
- Wagner, J. (1975). Die Römer am Euphrat, Kommagene. *Antike Welt Sondernummer* 6: 68–82.
- Wiegand, Th., Watzinger, R and K. Wulzinger K. (1932). *Palmyra*, Keller Verlag, Berlin.
- Yener, E. (1994). Haraba Mozaik Kurtarma Kazısı 1991–92. 4. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 1993. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 379.
- Zeyrek, Turgut H.- Ali Nadir and Ayşegül (2006). *Besni; Paralā-Octacuscum - Bahasna, Anadolu'nun Güneydoğusunda Antik Bir Kent ve Yakın Çevresinin Arkeolojik Açısından Genel*

Değerlendirmesi, Ege Yayınları/Zero Prod. Ltd, Besni Belediyesi Yayınları, İstanbul, ss.1–259.

Metinde Geçen Kısaltmalar

bkz. : bakınız	M.Ö. : Milattan önce	Res. : Resim
Ç : Çap	M.S. : Milattan sonra	U : Uzunluk
D : Derinlik	K : Kalınlık	vd/vdd : ve devamı
ed. : editör	Kat. : Katalog numarası	Y : Yükseklik
env. : envanter numarası	karş. : karşılaştırınız	
G : Genişlik	Lev. : Levha	